

97.
8-83.

BOLTAYEV M. J., IBROIIMOV SH. I.

MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

91
B-83

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRILIGI

TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Boltayev M.J., Ibroimov Sh.I.

MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

O'quv qo'llama

- 12495 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRILIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
TOSHKENT AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI
«MALIK PRINT CO»

2021

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRILIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

UO'K 91:31(075.8)

KBK 65.04ya73

B 83

Boltayev, M.J., Ibroimov, Sh.I.

Markaziy Osiyo iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi [Matn]:
o'quv qo'llanma / M.J. Boltayev, Sh.I. Ibroimov. - Toshkent: «MALIK
PRINT CO», 2021. - 148 b.

Mazkur o'quv qo'llanmada Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi va mehnat resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalarining geografik jihatlari yoritilgan.

O'quv qo'llanma geografiya, geografiya o'qitish metodikasi, geografya va iqtisodiy bilim asoslari ta'lim bakalavrlariga mo'ljallangan.

Mualliflar:

k.o'q. Boltayev M.J.
o'qt. Ibroimov Sh.I.

Ma'sul muharrir:

g.f.f.d. Mahmudov M.M

Taqrizchilar:

prof. Komilova N. (O'zMU)
g.f.f.d. Rajabov F.T. (TVCHDP)

ISBN 978-9943-7652-6-9

© Boltayev, M. J., Ibroimov, Sh. I., 2021.
© «MALIK PRINT CO», 2021.

KIRISH

Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Murg'ob daryolari vodiylarida bizning asrimizgacha bir qancha qadimgi buyuk davlatlar bo'lgan. (Baqitriya, Marg'iyona, Xorazm, So'g'diyona va boshqalar). XVI asr boshlarigacha markaziy Osiyodan Yevropa va Osiyoni tutashitirib turuvchi Buyuk Ipak Yo'li o'tgan edi. Keyinchalik dengiz yo'llarining ochilishi bilan Markaziy Osiyodan o'tgan Buyuk Ipak Yo'li inqirozga yuz tutdi. Bu esa o'z navbatida Markaziy Osiyo davlatlarini tashqi bozordan uzib qo'ydi. XIX asr o'talariga kelib Markaziy Osiyoning boy tabiiy resurslari chet el kapitalistlarini o'ziga jalb qildi. Natijada Markaziy Osiyoni Rossiya o'z tarkibiga qo'shib oldi va o'zining xom ashyo bazasiga aylantirdi. Xom ashyoni olib ketish maqsadida kaspiy orti, Toshkent-Orenburg temir yo'llari qurildi. Markaziy Osiyodan asosan paxta tolasi, qora ko'l va pilla olib ketilar edi.

Oktyabr inqilobi natijasida 1918 yili Markaziy Osiyoda Turkiston Avtonom Respublikasi tashkil topdi. 1924-25 yillardagi milliy bo'linishlar natijasida O'zbekiston, Turkmaniston ittifoqdosh respublikalari, Tojikiston, Qirg'iziston avtonom respublikalari tashkil etildi. Tojikiston 1929 yil Qirg'iziston va Qozog'iston esa 1936 yili ittifoqdosh respublika maqomini oldi va sobiq ittifoq tarkibiga kiritildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi 1936 yilgacha Rossiya tarkibida bo'lgan edi. 1936 yildan boshlab O'zbekiston tarkibiga qo'shildi. 1991 yil sobiq ittifoqning parchalanishi natijasida bu respublikalar mustaqil suverenitet respublikalarga ajralib ketdi.

Markaziy Osiyo Respublikalariga Qozog'iston va o'rta Osiyo respublikalaridan Turkmaniston, O'zbekiston, Tojikiston hamda Qirg'iziston respublikalari kiradi. Ularning hududi 3994,4 ming km.kv. (MDHning 18%), aholisi 75,1 mln (2020). kishini MDHning 20% aholisini tashkil etadi.

1. MARKAZIY OSIYONING RIVOJLANISH TARIXI

Osiyoning Oltog tog'lari bilan Himolay tog'lari oralig'ida joylashgan bu qismi tabiiy sharoitining o'ziga xos ekanligini Gumbold qayd qilib o'tgan edi. U Markaziy Osiyo tushunchasini baland tog'lar bilan o'ralgan, okeanlardan uzoqda joylashgan va cho'l landshaftlari hukmron bo'lgan o'lka sifatida fanga kiritgan.

Bu hududni tadqiq etishga rus va sovet olimlari ayniqsa katta hissa qo'shishdi, Ular N. M. Prjevalskiyan boshlab Markaziy Osiyoni kompleks o'rganishdi. Bu tadqiqotlar hozirgi vaqtda ham davom ettirilayapti.

Markaziy Osiyoning chegarasi haqidagi masalada hozirga qadar ham yagona bir fikr yo'q. Uni o'rgangan yirik tadqiqotchilardan biri V. A. Obruchev Kunlundan shimoldagi cho'ldan iborat yassi tog'likni Markaziy Osiyo deb atagan va, binobarin, unga Tibet tog'ligini qo'shmagan. Boshqa tadqiqotchilar Tibetni Markaziy Osiyoning bir qismi deb hisoblaydilar, lekin Tibet tog'ligining asl Markaziy Osiyodan farq qilishini ko'rsatib uning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlaydilar.

Markaziy Osiyoning shimoliy va g'arbiy chegaralarini turli tadqiqotchilar turlicha o'tkazadilar. E. M. Murzaev Markaziy Osiyoga SSSR chegaralaridan janub va sharq tomonlarda joylashgan yassi tog'lik va tizma tog'larni kiritadi. V. M. Sinitsin Markaziy Osiyoga Osiyoning suvi tashqariga oqib chiqib ketmaydigan butun ichki rayonlarini kiritadi va shunday qilib, uning tarkibiga O'rta Osiyoning ham ayrim rayonlarini (masalan, Sharqiy Pomirni) qo'shadi, lekin Mongoliyaning Shimoliy Muz va Tinch okeanlar havzasiga qarashli shimoliy qismlarini Markaziy Osiyoga kiritmaydi.

Markaziy Osiyo uchun tabiatining bir butunligi xosdir. Bu esa uning geografik o'rni hamda landshaftlarining tarkib topish tarixi xususiyatlarining natijasidir. Bu hududni mezozoy o'talaridan buyon dengiz bosmagan va u Yer yuzidagi quruqlikning eng qadimgi qismlaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyoning yer yuzasi: palaxsali, to'rsimonkatalak tuzilishga ega, bir necha marta qayta tiklangan tektonik harakatlar ana shunday tuzilishni hosil qilgan. Bu hudud relifning umumiy xususiyatlari yangi tektonikaning juda katta rol o'ynaganiga, denudatsiya protsesslarining kuchsiz

rivojlanganiga, struktura shakllarining keskin ifodalanganligiga va tekislangan yuzalarining ko'p tarqalganligiga bog'liqdir. Okeanlardan uzoqda joylashganligi va hamma tomondan baland tog'lar bilan to'silganligi iqlimning kontinental va quruq bo'lishiga, yer ushti suvlarining tartibsiz ekanligiga hamda cho'l, chala cho'l va dasht landshaftlarining rivojlanganligiga sabab bo'lgan.

Shu bilan birga o'lkaning rivojlanish tarixi davomida chekkadagi tog'lar ko'tarilgan sari iqlimning aridligi kuchayib borgan. Oxirgi muz bosish davrida ham Markaziy Osiyo hozirgiga qaraganda ancha sernam, erozion tarmoqlari (shoxobchalar) rivojlangan va yirik oqar ko'llari ko'p bo'lgan. Hozirgi sharoit muzlik davridan keyingi kserotermik davrda Himolay va Tibet tog'larining ko'tarilishi hamda Hind okeani tomondan sernam havo oqimlarining kirib kelishi to'xtashi natijasida qaror topdi.

Markaziy Osiyoning tipik landshafti.
(A. Fedorovich fotosi).

Markaziy Osiyoning qurg'oqchilashib borishi hozirgi davrda ham davom etayaptimi, yo'qmi degan masalada hozirgacha yagona bir fikr yo'q. E. M. Murzaev, K. K. Markov va boshqa bir qancha tadqiqotchilar Markaziy Osiyoning qurg'oqchilashishi kserotermik davr oxiriga kelib to'xtadi va hozirgi vaqtda namlikning bir oz kupayishi kuzatilmogda deb hisoblamogdalar. V. M. Sinitsin fikriga ko'ra Markaziy Osiyoning qurg'oqchilashishi hozirgi zamonda ham davom etyapti.

Hududning qadimiyligi, uzoq davom etayotgan qurg'oqchilik, o'lkaning mo'tadil hamda subtropik mintaqalarda joylashganligi Markaziy Osiyoda tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosining tarkib topishi uchun o'ziga xos sharoit yaratgan. Markaziy Osiyo dunyoda tuproqni tuz qoplagan va bo'z hamda bo'z-qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan eng katta o'lkadir. O'simlik va hayvonlar uchun uzoq vaqt davomida arid sharoitga, temperaturaning keskin o'zgarishiga, suvning kuchli darajada mineralashganiga moslashish xosdir. O'simliklar orasida qumda, toshloq va sho'r yerlarda o'suvchi o't va butalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Hayvonlardan asosan tuyoqlilar, kemiruvchilar va sudralib yuruvchilar tarqalgan.

Tabiiy geografik fanlar tizimida keng qo'llanib kelinayotgan havzaviy usuli shu davr ichida juda katta muvoffaqiyatlarga erishdi. Hozirgi davrda mamlakatimizdagi asosiy amaliy muammolardan biri bu tabiatdan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishdir. L.M.Koriniy (1974) tabiatshunos olimlardan birinchi bo'lib, daryo havzasini geotizim deb ta'dqiq qildi va juda katta muvaffaqiyatga erishdi. Olimning so'nggi yillardagi tadqiqoti (2017) shuni ko'rsatmoqdaki, tabiat komponentlaridan oqilona foydalanishda tabiiy asos bo'lgan daryo havzasini asos qilib olinishini ham ilmiy, ham amaliy asoslab berdi. Boshqacha so'z bilan aytganda, daryo havzasida ro'y beradigan barcha tabiiy-geografik jarayonlar tabiiy asos bo'lgan havza chegarasida qonun ro'y beradi va dinamikasidagi geotizimini hosil qiladi. Ana shuning uchun ham L.M.Koriniy (2001) tabiat resurslaridan oqilona foydalanishda havzaviy kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Biz ham olimning bu kontseptsiyasini qo'llab quvvatlagan holda, sug'oriladigan hududlarning tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishda kollektor havzasini asos qilib olishni lozim deb topdik. Kollektor havzalarida tabiiy-geografik jarayonlar kollektorning ichki strukturasini bilan bog'langan bo'lib, havzaning yuqori qismidan quyi qismi tomon qonuniy o'zgaradi. Shunday qilib, tabiat kompanentlarining havza egallagan maydonda qonuniy o'zgarishi o'z navbatida tabiiy resurslardan oqilona foydalanishdagi havzaviy kontseptsiyaning asosini tashkil etadi.

Markaziy Osiyo turli joylari tabiiy sharoit o'xshashligining Osiyo-ning boshqa qismlaridagiga qaraganda ancha aniq ifodalanganligiga qaramay, uni tabiiy geografik o'lkalarga ajratishga asos bo'ladigan

amalgama tafovutlar ham mavjud. Bu oblastlardan birinchisi Sibir bilan chegaradosh bo'lgan Shimoliy Mongoliyaning tabiiy xususiyatlari Markaziy Osiyoga qanchalik yaqin bo'lsa, Shimoliy Osiyoga ham shunchalik o'xshashdir. Bu o'lka oraliq xarakteriga ega. Janubiy Mongoliya va Shimoliy Xitoyning cho'ldan iborat yassi tog'liklariga, shuningdek, Shimoli-g'arbiy Xitoyning tog'lari hamda moyliklariga ham Markaziy Osiyoning tipik tabiiy xususiyatlari xosdir.

1.1 TABIIY SHAROITI

Markaziy Osiyo davlatlari hududi tabiiy nihoyatda xilma-xil bo'lib tekislik, tog'lik, cho'l va chala cho'l landshaftlardan iborat. Mintaqada Pomir, Oloy, Tyan-Shan kabi tizmalar joylashgan. Bu tog'larda MDH davlatlarining Ismoil Somoniy, G'alaba, Xontangri kabi balandligi 7000 m dan ortadigan cho'qqilar ko'p. Shuningdek Markaziy Osiyoda past tekisliklar va botiqlar ham ko'pdir. Markaziy Osiyoning eng past cho'kmasi Qorag'iy (Botir) bo'lib, u dengiz sathidan -132 m pastda joylashgan.

Tog'larda katta muzliklar ham uchraydi. Ayniqsa Fedchenko va Inelchek muzliklari alohida ahamiyatga ega. Tog'lardagi muzliklardan ko'plab daryolar boshlanadi.

Mintaqaning tog'li va tog' oldi zonalarini o'zining seysmik aktivligi bilan ajralib turadi (Andijon zilzilasi 1902 y, Ashxobod-1948, Toshkent 1968 va boshqalar).

Markaziy Osiyoning g'arbiy qismida va shimolida Kaspiy bo'yi va Turon past tekisligi joylashgan bo'lib, uning katta qismi Qoragum va Qizilqum cho'llari bilan band. Mintaqa iqlimi keskin kontinental, novqisiz kunlar 200-240 kunga to'g'ri keladi. Vegetatsiya davrining uzoqligi hamda havo haroratining yuqoriligi janubda ingichka tolali paxta, shimolda esa erta pishar paxta yetishtirishga imkon beradi. Paxtachilik Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi dehqonchiliklaridan hisoblanadi.

Yog'in miqdori cho'llarda 50 mm dan tog' oldida 300-400 mmga yetadi. Ayrim joylarda esa 700-800 mmni tashkil etadi. Mintaqa daryolari asosan kam suvli bo'lib, berk havzaga kiradi. Sug'orishda

ishlatiladigan daryolari Amudaryo, Sirdaryo, Tajan, Murg'ob, Chuy va boshqalardir. Sug'oriladigan yerlar shu daryolar vodiylari hisoblanadi. O'lkaning katta tekislik qismida oqar suvlar yetishmaydi. Shu bilan birga mintaqada gidroenergetika resurslariga boy. MDH davlatlari orasida gidroenergetika resurslari bo'yicha Rossiyadan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Ayniqsa Tojikiston va Qirg'iziston Respublikalari yetakchi o'rinda turadi.

1.2 IQTISODIYOTI

Keyingi o'n yil davomida Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiyoti dunyoning eng yaxshi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga erishib, xorijiy sarmoyalarning yangi to'liqlarini faol jalb qilib kelmogda. Bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari bundan 20-25 yil oldingi holatidan ham jittimoy iqtisodiy, ham siyosiy jihatdan tubdan farq qiladi. Shu davr mobaynida hudud davlatlarida huquqiy-demokratik davlat barpo etish yo'lida keng ko'lami ishlar, milliy iqtisodiyotida tuzilmaviy o'zgarishlar amalga oshirildi va uni modernizatsiya qilish jarayonlari davom etmogda. Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, integratsion jarayonlarning kuchayishi, innovatsiyalarning jadali rivojlanishi milliy iqtisodiyot oldiga xalqaro raqobatbardoshlikka erishish va jahon bozorida mustahkam mavqegga ega bo'lish vazifalarini qo'yimgda.

Bu esa, o'z navbatida, katta xomashyo salohiyatiga ega bo'lgan Markaziy Osiyo mamlakatlari milliy iqtisodiyoti raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan omillarni o'rganish va bu borada mavjud muammolarni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishni talab etadi.

Mamlakatlar rivojlanish bosqichlariga ko'ra ikki mezon: 1) aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM hajmi (bozor baholarida) (1-jadval); 2) mamlakatning omillarga bog'liqlik darajasi bo'yicha guruhlanadi. Ushbu ko'rsatkich xomashyo eksportining umumiy eksportdagi ulushi orqali aniqlanadi. Subindekslarni hisoblayotgan vaqtda har bir guruhning ulushi 1-jadvalga ko'ra belgilanadi.

1-jadval
Milliy iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlarini aniqlashda qo'llaniladigan daromadlar chegarasi va rivojlanishning har bir bosqichida asosiy uch guruh ko'rsatkichlarining ulushi

Ko'rsatkichlar	Birinci bosqich resurslar yo'naltirilganligi	Birinci bosqichdan ikkinchi bosqichga o'tish	Ikkinchi bosqich: samaradorlikka yo'naltirilgan	Ikkinchi bosqichdan uchinchi bosqichga o'tish	Uchinchi bosqich: innovatsiyaga yo'naltirilgan
Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi YAIM kapmi, AQSh doli	<2,000	2,000– 2,999	3,000–8,999	9,000– 17,000	>17,000
Huzaiviy talablar bo'yicha omillar	60%	40–60%	40%	20–40%	20%
Samaradorlik ko'rsatkichlari	35%	35–50%	50%	50%	50%
Innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari	5%	5–10%	10%	10–30%	30%

Manba: The Global Competitiveness Report 2014-2015. World Economic Forum 2014.

Markaziy Osiyo mamlakatlari raqobatbardoshlik darajasini bahol qilishda hududning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

- Yevropa va Osiyo mintaqalari tutashgan joyida dinamik rivojlanayotgan hudud;
- hudud atrofi iqtisodiyoti tez rivojlanayotgan Xitoy va Hindiston mamlakatlari bilan chegaradosh;
- keng energetika resurslariga ega hudud;
- katta qishloq xo'jaligi salohiyatiga ega hudud;
- tarixan aholi savodxonligining keng qamroviligi;
- hudud madaniyatining o'xshashligi;
- hudud xalqlarining yagona til turkumida gaplashishi;

- bir-birini o'zaro to'ldiruvchi iqtisodiyot;
- o'zaro rivojlangan transport infratuzilmasining mavjudligi;
- umumiy chegaraning mavjudligi. Global raqobatbardoshlik indeksi Markaziy Osiyoda asosan Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston davlatlarining raqobatbardoshlik darajasini aniqlaydi (2-jadval). (Turkmaniston Respublikasi ma'lumotlarining yetarli bo'lmaganligi tufayli raqobatbardoshlik indeksi hisoblanmaydi).

**Markaziy Osiyo mamlakatlarining global
raqobatbardoshlikning asosiy omillari
bo'yicha jahondagi o'rnini**

Global raqobatbardoshlik indeksini ko'rsatkichlar														
Davlatlar	Muassasalar	Infratuzilma	Makroiqtisodiy muhit	Sog'liqni saqlash va ta'lim	Oliy ta'lim tizimi	Tovar bozori samaradorligi	Mehnat bozori samaradorligi	Moliya bozorining rivojlanganligi	Texnologiyalar bilan ta'minlanganlik	Bozor hajmi	Biznes samaradorligi	Innovatsion salohiyat	Global raqobatbardoshlik	
	Qozog'iston	57 (4,02)	62 (4,25)	27 (5,74)	96 (5,37)	62 (4,51)	54 (4,46)	15 (4,90)	98 (3,70)	61 (4,16)	52 (4,26)	91 (3,77)	85 (3,14)	50 (4,42)
	Qirg'iziston	124 (3,21)	115 (2,80)	104 (4,16)	101 (5,29)	91 (3,89)	77 (4,25)	92 (4,02)	95 (3,73)	111 (2,90)	117 (2,76)	119 (3,44)	132 (2,48)	108 (3,73)
	Tojikiston	65 (3,90)	120 (2,65)	69 (4,70)	83 (5,56)	88 (3,97)	114 (3,99)	63 (4,25)	113 (3,47)	116 (2,83)	116 (2,76)	82 (3,83)	80 (3,17)	91 (3,93)
	O'zbekiston	56 (4,10)	66 (3,46)	103 (4,34)	59 (5,54)	49 (4,25)	66 (4,16)	43 (4,49)	115 (3,47)	84 (2,92)	70 (3,30)	59 (4,17)	42 (3,55)	62 (4,13)
	MDH o'rta ko'rsatkichi	95 (3,44)	84 (2,98)	77 (4,68)	86 (3,14)	75 (3,76)	94 (3,82)	48 (4,50)	101 (3,69)	98 (2,66)	80 (3,24)	99 (3,52)	83 (3,00)	84 (3,85)

Economic Forum 2014.

Tahillarlarnizga ko‘ra, Qozog‘iston global raqobatbardoshlik indeksida bo‘yicha hisoblangan reytingda 2011 yilda 142 mamlakat ichida 72 o‘rinni, 2012 yilda 144 mamlakat ichida 51 o‘rinni, 2013 yilda 148 mamlakat ichida 50 o‘rinni, 2014 yilda 144 mamlakat ichida 50 o‘rinni egallagan. 2014 yilda Qozog‘iston global raqobatbardoshlik omlarining asosiy uch guruh ko‘rsatkichlari ulushi bazaviy talablar

bo'yicha 3/7 foiz, samaradorlik ko'rsatkichlari bo'yicha 50 foiz, innovatsion salohiyat va rivojlanish omillari bo'yicha 12,3 foizni tashkil etgan.

1.3 MARKAZIY OSIYODA BUYUK IPAK YO'LINING AHAMIYATI

Qadimgi xalqlarning turli tomonlarni rivojlantirishida savdo va tranzit yoʻllarning ahamiyati nihoyatda kattadir. Mil. avv. III ming yillikka kelib, Oʻrta Osiyoning koʻpgina hududlari qadimgi aholi tomonidan oʻzlashtirib boʻlingan edi. Choʻl va dasht hududlaridagi koʻchmanchi chorvador aholi vohalaridagi oʻtroq aholi bilan oʻzaro aloqalarni bronza davriga kelib yanada rivojlantiradilar. Tarixiy adabiyotlardan maʼlum boʻlishicha, Buyuk ipak yoʻli tashkil topmasdan ancha ilgariyoq Qadimgi Sharq va Oʻrta Osiyo hududlarida oʻzaro almashinuv yoʻllari mavjud edi.

Bronza davridagi (mil. avv. III—II ming yilliklar) ana shunday yo'llardan biri «Lojuvard yo'li» deb atalib, uning bir tarmog'i Budaxshon, Baqtriya va Marg'iyona hududlarini Xorazm, So'g'd, Markaziy Qozog'iston va Ural bilan bog'lagan. Yana bir tarmog'i esa, Baqtriya va Marg'iyonani Mesopotamiya bilan bog'lagan. Bu yo'l Pomir tog'laridan boshlanib, Eron, Old Osiyo, Misr orqali o'tgan. Budaxshon Lojuvardining Hind vodiysi, Mesopotamiya va Misrdan topilishi bu qimmatbaho toshning Qadimgi Sharqda nihoyatda qadrlanganligidan dalolat beradi.

Qadimgi yo'llardan yana biri, Eron ahmoniyalarining yo'li bo'lib, bu yo'ling bir tarmog'i mil. avv. VI—IV asrlarda kichik Osiyo shaharlarini hamda O'rta Yer dengizi bo'yidagi Efes, Sardi shaharlari Eronning markazlaridan biri Suza bilan bog'lagan bo'lsa, yana

bir tarmog'i Eron-Baqriya orqali So'g'diyona, Toshkent volasi va Qozog'iston hududlaridan o'tib Oltoygacha borgan. Tarixiy adabiyotlarda bu yo'l «shoh yo'li» deb ataladi.

Mil. avv. 138 yilda Xitoy imperatori U-Di o'z elchisi Chjan Syanni O'rta Osiyo yerlariga jo'natadi. Elchi Chjan Syan (mil. avv. 138-126 yillarda) Xitoyning xunmlarga qarshi kurashi uchun ittifoqchi izlab kelgan edi. Mil. avv. II-I asrlarga kelib, Chjan Syan yurgan yo'llarda Xitoyni O'rta va o'arbiy Osiyo bilan bog'layigan karvon yo'li paydo bo'ladi. Bu yo'l Buyuk ipak yo'li deb atalib, umumiy uzunligi 12 000 km dan iborat edi. Ilk o'rta asrlarga kelib, Ipak yo'lining yanada rivojlanganligini kuzatish mumkin. O'z davrida nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lgan bu yo'lining dastlabki tarmog'i Xitoydagi Sian shahridan boshlanib, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya orqali O'rta Yer dengizigacha cho'zilgan. Xitoyning Anosi shahriga kelib, Ipak yo'li bir necha tarmoqlarga bo'linib ketgan. Xususan bir tarmoq Anosi-Xami-Qoshg'ar orqali Qo'qonga, undan esa Toshkentga o'tgan. Bu yerdan Jizzax va Samarqand orqali Buxoroga kelgan yo'l Urganch orqali Gurevga, u yerdan Oqsaroy orqali Qora dengiz bo'yilariga chiqqan. Yana bir tarmoq esa Dunxuan orqali Xo'tanga, undan Loxurga o'tib ketgan.

Undan tashqari Buxoroga kelib, bu tarmoq ikkiga bo'lingan. Janubiy yo'nalish Buxoro-Qarshi-Termiz orqali Nishopurga o'tgan va Hirot orqali Hindistonga o'tib ketgan. Nishopurdagi tarmoqlardan biri Tehron-Qazvin-Hamadon-Bog'dod-Palmira yo'nalishi bo'ylab O'rta Yer dengizi bo'yidagi Tir shahrigacha cho'zilgan. Ummun olganda Ipak yo'lining janubiy tarmog'i O'zgan orqali O'shga o'tib, Quva — Marg'ilon-Qo'qon orqali Xo'jand, Samarqand, Buxoroga o'tgan. Shimoliy yo'nalishi esa, Xazar xoqonligi va Bulg'or davlati orqali Kiyev Rusi va Yevropa mamlakatlari orqali, bu tarmoq VI asrdan boshlab rivojlana boshlagan. Ipak yo'lining asosiy karvon yo'llaridan tashqari ichki savdo yo'llari ham mavjud edi.

Buyuk ipak yo'li bo'ylab ko'plab karvonsaroylar, shaharlar barpo etildi. Bu yo'ldan borayotgan savdogarlar ko'pincha yo'lining oxirigacha bormas edilar. O'rta Osiyo viloyatlari bu yo'lining o'rtasida joylashganligi sababli savdogarlar Xorazm, Samarqand, Termiz va boshqa hududlarda o'z mollarini sotib, mahalliy mahsulotlarni xarid qilardilar. O'rta asrga kelib O'rta Osiyo bozorlarida chetdan

keltilgan ko'plab mahsulotlar mavjud ediki, hozirgi kunda ipak yo'li ustidagi ko'hna shaharlar va manzilgohlardagi arxeologik qazilmalar natijasida topilayotgan topilmalar fikrimizning dalilidir.

Mil. avv. II asrda paydo bo'lib, milodning XVI asriga qadar faoliyat ko'rsatgan Buyuk ipak yo'li shu davr ichida Sharq va o'arbiy xalqlarning keng miqyosidagi o'zaro madaniy va iqtisodiy aloqalari torisida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yo'l orqali aloqalar qilgan qadimgi xalqlarning o'zaro hamkorlik, almashinuv va madaniyatlarining boyib borishi, tinchlik va taraqqiyot uchun asos bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston hududlari bu yo'lining chorrahasida joylashgan bo'lib, bu yerga turli mamlakatlardan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va me'morlar tashrif buyurganlar.

YUNESKO tomonidan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining ishlab chiqilishi Yevrosiyodagi 30 dan ortiq yetakchi davlatlarning 2000 yilga qadar ilmiy-madaniy faoliyati uchun yo'nalish bo'ldi. Respublikamiz hududlarida ham ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Buning natijasida ko'pgina tarixiy-madaniy obidalar o'rganildi, qadimgi yo'llar va yo'nalishlar aniqlandi, milliy va ma'naviy boyligimiz hamda an'analirimiz o'rganildi. Juda ko'pchilik tadqiqotchilar ishtirok etayotgan «Buyuk ipak yo'li-muloqot yo'li» dasturining asosiy vazifasi Sharq va arab xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatgan hamda rivojlangan bu yo'lni xalqlarning birodarlilik, o'zaro hamkorlik va samimiy mulogot yo'lga aylantirishdan iboradidir.

1.4 TABIIY BOYLIKLARI

Markaziy Osiyo tog'lari va tekisliklarining geologik tuzilishi ancha murakkab bo'lib, bu yerlarda ko'plab rudali va rudasiz foydali qazilmalar bor. Neft konlari asosan Kaspiy bo'yi past tekisligida, Farg'ona, Surxandaryo, Qashqadaryo vodiylarida, Tojikistonning tog' oralig'i botiqlarida ko'plab topilgan. Asosiy konlari Turkmanistonning g'arbiy qismida (Cheleken, Qumdog', Okarem), Qozog'istonda (Jetyoy, Yangi Uzen, Uzen), O'zbekistonda (Qorovulbozor, Ko'kdumaloq) joylashgan. Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalarida neft konlari zahiralari nisbatan kam. Gaz konlari

Turkmanistonda, O'zbekistonda va Qozog'istonda ko'p. Turkmanistonning deyarli barcha viloyatlarida (Toshovuzdan tashqari) gaz konlari topilgan. Qozog'istonda ko'proq Kaspiy bo'yida, O'zbekistonda Buxoro va Qashqadaryo viloyatlari hududlarida yirik gaz konlari joylashgan. Turkmaniston gaz qazib chiqarish bo'yicha MDH davlatlari orasida Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Ko'mir Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'iziston Respublikalari hududlarida topilgan. Ayniqsa Qozog'istondagi Qarag'anda, Ekibastuz, To'lg'ay ko'mir havzalari eng yirikligi bilan ajralib turadi. O'zbekiston hududidagi Angren ko'mir koni, Qirg'izistondagi Toshko'mir, Ko'k yong'oq konlari ham muhim ahamiyatga egadir.

Bundan tashqari mintaqada hududida rangli metallar ham ko'plab topilgan. Qozog'iston rangli metall rudalari bo'yicha alohida o'rinda turadi. Yirik mis konlari Jezqasgan, Qo'ng'iro'l, Bo'zshakal va boshqalardir. Polimetall rudalari Oltoyda, Kustanayda alyuminiy xom ashyolari topilgan.

O'zbekistonda mis konlari Olmaliqda, oltin konlari Qizilqumda, volfram, molibden Olmaliqda topilgan. Simob, surma qazib chiqarish bo'yicha Qirg'iziston oldingi o'rinlarda turadi.

Qora metallar Markaziy Osiyoda asosan Qozog'istonning shimoli-g'arbida Mug'ojar tog'larida topilgan. Qozog'iston temir rudasi bo'yicha MDH davlatlari orasida Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi.

Mintaqa kimyoviy xom ashyolarga ham boy. Qozog'istonning Jambul va Qoratorovda, O'zbekistonda Qizilqumda yirik fosforit konlari topilgan. Turkmaniston va Qozog'istonning Kaspiy bo'yi past tekisliklarida, Orol bo'yida yirik mineral tuzlari konlari topilgan.

Markaziy Osiyo davlatlari rekreatsion resurslarga boyligi bilan ham ajralib turadi. Bu yerlarda ko'plab qadimgi arxitektura yodgorliklari saqlanib qolgan. Bular o'z navbatida sayyohlik ishlarini rivojlantirishni talab etadi. Hozirgi paytda tog' yonbag'irlarda, daryo, ko'l va dengiz bo'ylarida ko'plab dam olish maskanlari ishlab turibdi.

2. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

Markaziy Osiyo xalqlari

Markaziy Osiyo davlatlarida 75,1 mln. dan ortiq aholi (2020) istiqomat qiladi Markaziy Osiyo davlatlarining umumiy aholisi taxminan 75,1 million kishini tashkil etadi (2020). Ulardan 34,03 million kishi O'zbekistonda, 9,6 million Tojikiston, 6,5 million Qirg'iziston va 6,06 millionga yaqin kishi Turkmanistonda yashaydi. (MDH aholisining 20%). Aholi zichligi o'rtaicha 1 km²ga 18,8 kishini tashkil etadi (2020). Aholining zichligi hududlar bo'yicha juda xilma-xil bo'lib, cho'l va tog'li mintaqalarda 1 km²ga ikki kishidan, daryo vodiylarida 300-400 kishiga to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkich mamlakatlar bo'yicha ham bir-biridan farq qiladi: O'zbekistonda 1 km²ga 75,8 kishi, Tojikistonda 67,5 kishi, Qirg'izistonda 32,9 kishi bo'lgani holda Turkmanistonda 12,4 kishi, Qozog'istonda esa 6,9 kishi to'g'ri keladi.

Markaziy Osiyodagi aholi eng zich yashaydigan viloyat Andijon bo'lib, bu yerda 1 km²ga 516 kishidan to'g'ri keladi. Markaziy Osiyo aholisi tog' oldi, tog' oraliq'i botiqlarida vodiylarida joylashgan bo'lsa, tekisliklarda lentasimon joylashgan (asosan aholi manzilgohlari daryo bo'ylarida va aloqa yo'llari bo'ylab cho'zilgan), tog'li va cho'l

rayonlarida (mintaqalarida) esa nuqtasimon joylashganligi bilan ajralib turadi. Tog'li rayonlarga ayniqsa qishda borish qiyin bo'ladi.

Mintaqada 120 dan ortiq millat vakillari istiqomat qilishadi. Bular dan ko'pchilikni tub joy (mahalliy) millatlar: o'zbeklar, qozoqlar, tojiklar, turkmanlar, qirg'izlar va qoraqalpqlar tashkil etadi. Ular jami aholining 80% dan ortadi. Bundan tashqari boshqa millatlar: ruslar, ukrainlar, yevreylar, tatarlar, uyg'urlar, koreyslar, dunganlar va boshqalar yashaydi.

Markaziy Osiyo aholisi tez sur'atlar bilan ortib bormoqda. Mintaqadagi tabiiy o'sish MDHga a'zo davlatlardan ancha yuqori. Ayniqsa O'zbekiston va Tojikistonda tabiiy o'sish ko'pchilikni tashkil etadi.

O'zbekistonda tug'ilish har ming kishi hisobiga 26 ta, o'lim esa 6 taga, Tojikistonda 25 va 6 taga to'g'ri keladi. Tabiiy o'sishi eng past esa Qozog'iston Respublikasi bo'lib, tug'ilish 15, o'lim esa 10 kishiga to'g'ri keladi. Turkmanistonda va Qirg'izistonda esa deyarli bir xil tug'ilish 22, o'lim esa 7 kishini tashkil etadi.

Markaziy Osiyo davlatlarida urbanizatsiya darajasi MDH davlatlariga nisbatan past bo'lib, jami aholisining 43% shaharlarda yashaydi. Mintaqadagi eng urbanizatsiyalashgan davlat Qozog'istondir. Bu yerda jami aholisining 56% shaharlarda yashaydi. Bu ko'rsatkich Turkmanistonda 45%, Qirg'izistonda 38%ni tashkil etgani holda Tojikistonda esa 33%ga to'g'ri keladi.

Markaziy Osiyodagi ko'p shaharlar asosan aholisi 50 000 kishigacha bo'lgan shaharlar hisoblanadi. Eng yirik shaharlari Toshkent, Nur-Sultan, Alma-Ata, Bishkek, Dushanbe, Ashgabat, Qaraganda, Namangan, Samarqand, Chimkent, Andijon, Xo'jand, Buxoro va boshqalardir. Shaharlar aholisi asosan migratsiya hisobiga, ya'ni qishloqlardan shaharlarga ko'chib kelishi hisobiga ortib bormoqda. Bundan tashqari yangi yerlarning o'zlashtirilishi natijasida, tabiiy resurslar topilib ishga tushirilishi natijasida ham (Yangier, Moylisoy, Feruza va hokozo) yangi shaharlar barpo etilgan.

Mintaqada shaharlar aglomeratsiyalari ham tashkil topgan. Eng yirik aglomeratsiyalarga Toshkent, Dushanbe, Bishkek, Qarag'anda, Farg'ona, Marg'ilon va boshqalarni ko'rsatish mumkin. So'nggi yillarda Qarag'anda aglomeratsiyasi tez rivojlanib bormoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari mehnat resurslari bilan yetarli ta'minlangan. Ayniqsa bu ko'rsatkich O'zbekiston va Tojikistonda yuqori

hisoblanadi. Mintaqa aholisining bandlik darajasi bir-biriga o'xshash. Deyarli barcha Respublikalarda aholisining yarmiga yaqini qishloq xo'jaligida (Qozog'istondan tashqari), 20% dan ortiqrog'i sanoatda, 11% esa xizmat ko'rsatish sohasida bandir.

Mehnat resurslari ishlab chiqarish sanasida asosiy vazifani bajarishni tufayli bu sohani o'rganish iqtisodiy geografiya zimmasidadir. Xozirgi iqtisodiy tushunchalar bo'yicha 16 yoshdan 59 yoshgacha erkaklar, 16 yoshdan 54 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar mehnat yoshidagi aholi sanaladi va mamlakatni asosiy mexnat resurslari hisoblanadi. Bu yoshdagi aholining xammasi xam ishlaydi deb bo'lmaydi, albatta. Masalan, ishlab chiqarishdan ajralgan xolda o'qiyotganlar va salomatligi yomonligi tufayli ishlay olmaydigan mehnatkorlar va h.k. lar shular julasidandir. Aksincha nafaqa yoshidan oshib ketgan keksalar va shuningdek, hali 16 yoshga to'lmagan ba'zi o'smirlar ham ijtimoiy ishlab chiqarishga ishtirok etadi. Bu mehnatga qobiliyatli aholi tushunchasini kiritishni taqozo qiladi. Mehnatga qobiliyatli aholi deganda har qanday mamlakatning yoshidan qat'iy nazar real mehnat resurslari tushuniladi. Bu mehnat resurslari soniga bo'ysunib ta'sir qiladi. Ishchi kuchidan foydalanish muammolarini yomonda ratsional hal qilish maqsadida mehnatga qobiliyatli aholini ijtimoiy mehnat bilan bandlik darajasi va harakterini hisobga olish katta xo'jaligi uchun ham muhim ahamiyatga egadir.

Mehnat resurslarini umumdoriygiga ko'ra 5 guruhga bo'lib o'rnatiladi.

1. 16 yoshdan - 19 yoshgacha ko'prog' majburiy holdagi mehnat resurslari sifatidagi ishlar namoyon qilinadi.

2. 20 yoshdan - 29 yoshgacha. Bu davr mehnat resurslarining yoshlik davri bo'lib, asosiy vaqt va kuch mehnatga tayyorlanishga sarflanadi.

3. 30 yoshdan - 39 yoshgacha bo'lgan aholi aktiv mehnat resurslari hisoblanadi.

4. 40 yoshdan - 49 yoshgacha bo'lgan aholi mehnat resurslarini o'rta davridir. Bu davrda to'plangan bilim, ko'nikma va malakalar ishga solinadi.

5. 50 yoshdan - 59 yoshgacha bo'lgan davr mehnat resurslarining katta davridir. Umumdoriygiga pasayish boshlanadi.

Mehnatga yaroqli aholi o'z navbatida 2 guruhga bo'linadi: iqtisodiy aktiv aholi va iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi.

Mehnat resurslarini geografik jihatdan o'rganish mamlakatlar va rayonlar aholisining hududiy joylanish uning yosh tarkibini o'rganish bilan birga mehnatga yaroqli aholining ishlab chiqarishda qatnashuvi va bu qatnashuvdagi fikrlar hamda ijtimoiy ishlab chiqarishda ish-tirok etayotganlarning xalq xo'jaligi ayrim tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishi xalq xo'jaligi ayrim tarmoqlarida ishchi kuchidan mavsumiy foydalanish xususiyatlarini o'rganish ham mehnat resurslaridan foydalanishni geografik tadqiqot qilishning muhim tomonlaridan biridir.

3. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI IQTISODIYOTI

Zamonaviy siyosiy ma'noda Markaziy Osiyo Qirg'iziston, O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qozog'istondir. Biz mintaqani birinchi tor talqini qo'llaymiz va ushbu postsovet Osiyo respublikalari iqtisodiyotidagi vaziyatni ko'rib chiqamiz. U yoki bu darajada ushbu mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, mentaliteti va ma'muriy kelib chiqishini shunga o'xshash deb atash mumkin.

Markaziy Osiyo mintaqasi jahon iqtisodiyotining oddiy ulushini egallaydi - taxminan 0,3%. Dunyo aholisining 1 foiziga yaqin ulushi bilan iqtisodiyot YAIM bo'yicha qariyb 3 baravar ortda qolmoqda.

Ushbu mintaqaning yangi iqtisodiy roli bir qator omillarning mavjudligi bilan belgilanadi:

- * mintaqaga ko'plab qimmatbaho manbalarga, birinchi navbatda uglevodorodlarning katta zaxiralarga ega;
- * mintaqaga Yevroosiyo qit'asining markazida joylashgan bo'lib, qit'aning bir qismi xavfsizligi va barqarorligini saqlashda muhim rol o'ynaydi;
- * shuningdek, keng transport-kommunikatsiya tarmog'i mavjudligi sababli mintaqaga mamlakatlari tranzit davlatlar sifatida o'z imkoniyatlaridan to'liq foydalanadilar.

Jahon iqtisodiyoti uchun Markaziy Osiyo mintaqasi, avvalambor, sanoatliyo manbai sifatida qiziqarli. Hozirgi vaqtda neft, gaz, ko'mir va metallar eng ko'p talab qilinadigan eksport qilinadigan tovarlar bo'lib, o'z navbatida qishloq xo'jaligi sohasi mahsulotlari ham shuamuk o'sishni ta'minlamogda.

Markaziy Osiyo mamlakatlaridagi neft zaxiralariining umumiy hajmi 15-31 milliard barrelga, tabiiy gaz zaxiralariining umumiy hajmi esa 230-360 trln. kubometrni tashkil etadi, bu dunyo neft resurslarining 7,2% va gaz resurslarining 7% ni tashkil etadi. Mintaqaga ko'mir qazib olish bo'yicha dunyoda 10-o'rinni va elektr energiyasini ishlab chiqarish bo'yicha 19-o'rinni egallab turibdi (2020).

U qora, rangli va noyob metallarning katta zaxiralariini tashkil etadi; oltin ishlab chiqarishning umumiy hajmi bo'yicha (O'zbekiston - 90 tomona, Qirg'iziston - 24, Qozog'iston - 18,9) 9-o'rinni egallaydi.

Markaziy Osiyo davlatlari asosan Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmanistonda to'plangan kuchli tog'-kon, yoqilg'i-energetika,

metallurgiya va kimyo sanoatiga ega.

Qozog'iston neft qazib olish bo'yicha 1-o'rinni egallaydi (80 million tonna); 2 - Turkmaniston (6 million tonna) va 3 - O'zbekiston (5 million tonna). Turkmaniston tabiiy gaz konlariga boy bo'lib, zaxiralari bo'yicha MDHda Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Ko'mir konlari Turkmanistondan tashqari barcha respublikalarda uchraydi.

Markaziy Osiyoda elektr energetikasi nisbatan yaxshi rivojlangan. Qozog'iston 90 milliard kVt soatgacha ishlab chiqaradi; O'zbekiston 52-54 milliard kvt soat.

Metallurgiya notekis rivojlangan. Yiliga 2,0 million tonnagacha po'lat eritadigan Qozog'iston va O'zbekiston (0,6 million tonna) ajralib turadi. Turti xil polimetall mahsulotlar: qo'rg'oshin, rux, mis, xrom (Qozog'iston); qo'rg'oshin, rux, mis, oltin, kumush va boshqalar (O'zbekiston).

Kimyo sanoati mineral o'g'itlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan. Qirg'izistonda kimyo sanoati rivojlanmagan.

Mashinasozlik jadal rivojlanmoqda. U yengil avtomobillar, yuk mashinalari va avtobuslar ishlab chiqariladigan Qozog'iston va O'zbekistonda to'plangan.

Yengil va oziq-ovqat sanoati u yoki bu darajada hamma joyda rivojlangan.

Markaziy Osiyo iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi muhim o'rin tutadi. Yetakchi o'rin qishloq xo'jaligiga tegishli. Sug'oriladigan yerlarning asosiy uchastkalari texnik ekinlar va asosan paxta yetishtirishga ixtisoslashgan O'zbekiston, Turkmaniston va Tojikistonda joylashgan. O'z navbatida, Qozog'iston va Qirg'iziston donli ekinlarni yetishtirishga ixtisoslashgan. O'zbekistonda don etishtirish ham rivojlangan.

Chorvachilikda yetakchi o'rinni qo'ychilik egallaydi. Bu ko'proq darajada Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston va Turkmanistonga tegishli. Qoramol boqish shahar atrofi va aholi zich joylashgan vohalar uchun xosdir.

Mintaqadagi inflyatsiya darajasi juda yuqori darajada. Ko'rib chiqilayotgan davrda o'rtacha 6-7%. Shuningdek, narxlar dinamikasining o'zgaruvchanligini ham ta'kidlash lozim. Shunday qilib, 2016 yilda Qozog'istonda narxlarning keskin sakrashi kuzatildi va shu davrda

O'zbekiston va Qirg'izistonda narxlarning pasayishi kuzatildi.

Qozog'iston tashqi savdo hajmi bo'yicha etakchi o'rinni egallaydi. Gacha 2014-2016 yillarda. ushbu ko'rsatkichning pasayishi milliy valyutaning dollarga nisbatan kursi pasayishi va Qozog'istonning asosiy eksport tovarlari - neft narxlarining pasayishi tufayli qayd etildi. Tashqi savdo hajmi bo'yicha ikkinchi o'rinni ancha rivojlangan O'zbekiston va Turkmaniston egallaydi. Shu bilan birga, ushbu ko'rsatkich O'zbekistondagi eng barqaror ko'rsatkichdir (taxminan 23 milliard dollar). Tashqi savdoning eng kichik hajmi mintaqadagi sanoati va iqtisodiyoti kam rivojlangan mamlakatlarda: Qirg'iziston va Tojikistonda kuzatiladi.

QOZOG'ISTON

Qozog'iston boshqa Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida rivojlanish va iqtisodiy salohiyat jihatidan shubhasiz yetakchidir. 2019 yilda YALIM bo'yicha Qozog'iston 191 mamlakat orasida 46-o'rinni egalladi. Markaziy Osiyo mintaqasi yalpi ichki mahsulotining yarmidan ko'pi Qozog'istonga to'g'ri keladi. Shu bilan birga, yuqori tugqoslash bazasi tufayli YALIM o'sishining dinamikasi mintaqaning boshqa mamlakatlariga nisbatan pastroq.

Qozog'iston Respublikasida mineral va energetik resurslarning muhim konlari mavjud - davriy jadvalning 110 ta elementidan 99 tasi mamlakatda joylashgan, 70 tasi o'rganilgan, 60 dan ortig'i ishlatilgan, shu jumladan dunyo temir rudan 8% zaxiralari va uranning taxminan 25%. Mamlakatning Kaspiy mintaqasida eng kuchli neft va gaz salohiyatiga ega - Qozog'iston dunyodagi neft zaxiralarning qariyb 3 foizini va tabiiy gazning 1,2 foizini tashkil qiladi hamda mamlakat energiya manbalarini ishlab chiqarish va eksportini ko'paytirmoqda. Qozog'iston ham mintaqadagi asosiy bug'doy ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi.

TURKMANISTON

Turkmanistonda neft, gaz, olingugurt va kaliy juda ko'p. Turkmanistonning asosiy tarmoqlariga neft va tabiiy gazni qayta ishlash; shisha, mato (asosan paxta) va kiyim-kechak ishlab chiqarish;

Oziq-ovqat sanoati.

Turkmaniston manfaatdor xorijiy kompaniyalarni Kaspiy dengizi bo'yidagi gaz konlarini o'zlashtirishda ishtirok etishga faol ravishda da'vat etadi - 2030 yilga kelib respublikada gaz qazib olishning hozirgi ko'rsatkichlari uch baravar ko'payishi kerak.

Ushbu kichik mamlakat tabiiy gaz zaxiralari bo'yicha dunyoda 4-o'rinni egallab, ikkinchi yirik gaz koniga (Janubiy Iolotan) ega. Bundan tashqari, boy neft zaxiralari mavjud. Turkmanistonda neft va gazdan tashqari, qurilish va pardozlash sanoati uchun oltingugurt, yod, brom, mirabilit, qo'rg'oshin, turli xil xom ashyo zaxiralari mavjud.

Hozirgi vaqtda Turkmaniston iqtisodiyotining asosini yoqilg'i-energetika kompleksi tashkil etadi, u neft va gaz qazib olish hamda neftni qayta ishlash sanoatini o'z ichiga oladi, aynan ular asosiy valyuta tushumini keltiradilar va tashqi savdoning asosini tashkil etadilar.

Turli xil hisob-kitoblarga ko'ra (OPEK, mustaqil Amerika agentligi YEIA, Britaniyaning neft giganti BP), Turkmaniston har kuni 200-260 ming barrel (28-36 ming tona) va har yili 70 milliard kubometr gaz ishlab chiqaradi. ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda 11-o'rinda.

Turkmanistonning ushbu sohani yanada rivojlantirish bo'yicha rejalari ulkan. Shunday qilib, 2030 yilgacha bo'lgan davrda Turkmanistonning neft va gaz sanoatini rivojlantirish dasturiga binoan, 2030 yilgacha neft qazib olishni 110 million tonnagacha, tabiiy gazni esa 250 milliard kubometrgacha oshirish ko'zda tutilgan metrga teng.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun Turkmaniston hukumati milliy iqtisodiyotning ushbu sohasiga chet el investitsiyalarini jalb qilish choralari ko'rmogda. Mamlakat iqtisodiyotiga kiritilgan xorijiy investitsiyalarning aniq miqdori to'g'risida rasmiy ma'lumot yo'q. Turkmanistonda paxtachilik keng tarqalganligi sababi to'qimachilik sanoati rivojlangan. Mamlakatda kimyo va metallurgiya korxonalari mavjud, Kaspiy kemasozligi ham rivojlanmogda.

Turkmanistonda ham iqtisodiyotning agrar sohasi rivojlangan. Qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i paxtachilik, g'allachilik ham yuqori darajada rivojlangan - bug'doy va sholi yetishtiradi. Bog'dorchilik, polizchilik, sabzavotchilik bilan shug'ullanadigan

fermer xo'jaliklari mavjud. Chorvachilik asosan ot boqish (Axalkenen oilalarining vatani Turkmaniston), qo'ychilik va tuya yetishtirish, qoramol etishtirish ham rivojlangan.

QIRG'IZISTON

Respublika iqtisodiyoti asosan sanoat, xizmat ko'rsatish sohasining qishloq xo'jaligi sektoridan iborat bo'lib, mehnatga layoqatli aholining yarmidan kam xizmat ko'rsatish sohasida ishlaydi. 2011 yilda migrantlar tomonidan o'tkazilgan pul o'tkazmalari hajmi mamlakat yalpi ichki mahsulotining 29 foizini tashkil etdi. Bular mamlakatda bandlik va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi ustun tarmoqlardir.

Sanoat energetika va konchilik bilan shug'ullanadi. 1990-yillarda respublikada sanoatlashirish va hatto Markaziy Osiyo standartlari bo'yicha katta pasayish yuz berdi: Qirg'izistonning YAIM 1990-2001 yillarda 10,35 baravarga kamaydi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining muhim qismi eksport qilinadi. Turizm Qirg'iziston uchun muhim daromad manbai hisoblanadi.

Qirg'izistonda antimon, simob, qo'rg'oshin, rux va boshqa qimmatbaho metallarning ulkan zaxiralari hamda muhim gidroenergetika resurslari mavjud.

TOJIKISTON

Tojikiston iqtisodiyoti qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan, mam-lakat mineral xom ashyolarga (ko'mir) boy. Tojikiston eksporti tarki-bida taxminan 80% xomashyo: alyuminiy, paxta, tayyor oziq-ovqat mahsulotlari, qimmatbaho va yarim qimmatbaho metallar va tosh-lar. Tojikiston suv resurslarining bitmas-tugannas zaxiralarga ega, shuningdek, mintaqadagi barcha suv resurslarining 55 foizidan ko'p-rog'i to'plangan.

Mustaqillik yillarida bandlik tarkibi juda o'zgarib ketdi, iqtiso-diyotni sanoatlashirish amalga oshirildi. Mamlakat sanoat-agrar maqomiga erishish Tojikiston Respublikasining 2030 yilgacha bo'lgan rivojlanish strategiyasining amalga oshirilishini ta'minlaydi. 2000 yildan beri barqaror iqtisodiy o'sish 5-7 foizni tashkil etdi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun hukumat 4 ta erkin iqtisodiy zonani ochdi va ular bugungi kunda yaxshi ishlanmoqda. EIZ sub'ektlariga qator iqtisodiy imtiyozlar beriladi. Ular soliqlar va bojxona to'lovlaridan ozod qilingan. EIZni rivojlantirish yo'lidagi barcha ma'muriy to'siqlar olib tashlandi. 1991-2013 yillarda qishloq xo'jaligida ish bilan band bo'lganlarning ulushi 36 foizdan 19 foizgacha kamaydi, sanoatda band bo'lganlar ulushi 21 foizdan 51 foizgacha, qurilishda 8 foizdan 3 foizgacha, xizmat ko'rsatishda 35 kishidan kamaydi.

Tojikiston iqtisodiyoti eksport tarkibining tortigi va yuqori importga bog'liqligi sababli tashqi ta'sirlarga qarshi himoyasiz. Mehnat migratsiyasining yuqori darajasi. Qishloq aholisining juda katta qismi qashshoqlikda yashaydi.

Tojikiston iqtisodiyotining eng muhim sohasi qishloq xo'jaligi bo'lib, uning hissasiga 2015 yilda YAIMning chorak qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi. Keyinchalik (YAIMga qo'shiladigan hissaning kamayib boruvchi tartibida) quyidagilar: sanoat, savdo, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish, qurilish va boshqa sohalarda.

Tojikistonda asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari paxta hisoblanadi, yig'ilgan xom ashyoning to'qson foizigacha eksport qilinadi. Tojikistonda don, sabzavot, meva, tamaki, kartoshka etishtiriladi, chorvachilik rivojlangan.

Mamlakat kumush, oltin, temir, qo'rg'oshin, surma, ko'mir, osh tuzi, qimmatbaho toshlar, neft va gazning katta zaxiralari ega. Qidrilayotgan konlar kimyo, tog'-kon sanoati, metallurgiya, mashinasozlik kabi tarmoqlarni xom ashyo bilan ta'minlaydi.

Elektr energetikasi juda rivojlangan va istiqbolli sanoatdir, Tojikiston elektr energiyasining yirik eksportchisi hisoblanadi va mamlakat gidroenergetika zaxiralari bo'yicha dunyoda sakkizinchi o'rinni egallaydi.

Hali ham eng katta va eng muhim sanoat engil sanoatdir. Tojikistonda qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlaydigan ko'plab korxonalar mavjud: paxta, ipak, shuningdek, gilam to'qish, tikuvchilik va trikotaj fabrikalari.

Tojikistonning asosiy tashqi savdo sheriklari Rossiya, Xitoy, Qozog'iston, Turkiya. MDH sherik-davlatlari umumiy tashqi savdo aylanmasining deyarli yarmiga to'g'ri keladi.

Xuddi sobiq SSSRning boshqa ko'plab mamlakatlarida bo'lgani kabi, Tojikistonda ham mehnat migratsiyasi juda keng tarqalgan. Mamlakatda mehnat migrantlarining asosiy qismi va ularning yarim milliondan ortig'i Rossiya Federatsiyasida ishlaydi. Ular pul o'tkazmalarini orqali o'tkazadigan pullar YAIMning muhim qismidir.

Tojikiston qashshoq davlat bo'lishiga qaramay, tahlilchilar uning iqtisodiyotini yanada rivojlantirish uchun juda muvaffaqiyatli prognozlarini berishmoqda. Iqtisodiy o'sish sur'atlariga foydali ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan asosiy narsa bu Tojikistonning jahon iqtisodiyotiga qo'shilishidir. Bunday integratsiya usullaridan biri bu bojxona ittifoqiga kirishdir. Bundan tashqari, tahlilchilar Tojikistonda eksportning asosiy moddalari bo'lgan alyuminiy va paxta martaqlarining o'sishi uchun qulay prognozlarini berishadi, bu esa byudjetga qo'shimcha daromad keltiradi.

2019 yil xisobidan markaziy osiyo davlatlarining yillik daromadi va jahondagi yalpi mahsulotlardagi ulushi

Jahonda o'rol	Davlat	Daromadi (mlrd. \$)	Jahonda yalpi mahsulotda ulushi % xisobida
46	Qozog'iston	509	0,38
66	O'zbekiston	245	0,18
99	Turkmaniston	96,2	0,07
113	Qirg'iziston	35,2	0,03
139	Tojikiston	32,9	0,02

Manbua: <https://www.worldometers.info>

4. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI SANOATI

Markaziy Osiyo davlatlari xalq xo'jaligi og'ir sanoat, oziq-ovqat va yengil sanoat bilan birgalikda rivojlangan qishloq xo'jaligi majmuasidan iborat.

Mintaqa MDH davlatlari orasida xom ashyo yetishtirishga ixtisoslashganligi bilan ajralib turadi. 80 yillarning boshlarida sobiq Ittifoqning 5% sanoat mahsulotini, 16 % qishloq xo'jaligi mahsulotlarni yetkazib berilgan.

Hozirgi kunda ham MDH davlatlarida yetishtiriladigan paxtaning 95 % Markaziy Osiyo davlatlariga to'g'ri keladi. Bundan tashqari bug'doy, sholi, makkajo'xori kabi ekinlar xam ko'p yetishtiriladi. Shuningdek ko'plab miqdorda rangli metallar: surma, mis, (2008 yili Qozog'istonda 400 ming tonna yoki jahonning 5,6 % misi qazib chiqarilgan. MDHda Rossiyadan keyingi ikkinchi o'rin), ko'plab miqdorda neft, gaz, ko'mir qazib chiqariladi.

1-jadval
Ayrim MDH davlatlarida neft va gaz qazib chiqarish (2020)

Davlatlar	Neft mln.tonna		Gaz mlrd.m ³	
	2010 y	2020 y	2010 y	2020 y
Qozog'iston	20,5	87	59	78
Rossiya	307	512,6	665	737
Turkmaniston	5,7	8,7	70	82,3
O'zbekiston	3,9	3,5	39	56
Ukraina	5,3	23,2	18,8	197
Jami	342,4	635	851,8	1150,3
O'zbekiston % hisobida	1,1	0,5	4,5	4,8

Manbaa: OPEK tashkilotining 2021 yil xisobotidan olingan.

Jadvalda ko'rinib turibdiki 2010 yilga nisbatan 2020 yilga kelib MDH davlatlarida neft va gaz qazib chiqarish nisbatan kamaygan. Rossiyada 2010 yili 307 mln tonna neft, 665 mlrd.m³ gaz qazib chiqarilgan. O'zbekiston Respublikasida esa aksincha mustaqillik yillarida neft va gaz qazib chiqarish ortgan. Masalan: 2010 yil 3,9 mln tonna neft, 39 mlrd.m³ gaz qazib chiqarilgan bo'lsa mustaqillikka erishilgandan so'ng (2020). 3,5 mln tonna neft va 56 mlrd.m³ gaz qazib chiqarilganligini jadvalda ko'rishimiz mumkin. Buning asosiy sababi buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik neft konlari topilib ishga tushirilganligidir.

2-jadval
MDH davlatlaridagi neftni qayta ishlash zavodlari

Davlatlardagi zavodlar	Quvvat barrel kuniga	Xom ashyo	Manba	Tashib keltirilishi	Ishlaydi
Qozog'iston Chimkent Pavlodar Ato'rau	160 000 162 666 104 000	Neft kondensat Neft Neft	Tyumen, Turkmaniston, O'zbekiston, Tyumen, Ato'rau, Qozog'iston	Quvur yo'lli, temiryo'l Quvur yo'lli Quvur yo'lli	Ishlaydi Ishlaydi Ishlaydi
O'zbekiston Farg'ona Buxoro	156 204 51 383	Neft kondensat kondensat	Farg'ona Buxoro Buxoro	Quvur yo'lli, temiryo'l Ty6onpobaa	Ishlaydi Ishlaydi
Turkmaniston Chimkent Konyovodok	120 493 88 000	Neft kondensat Neft	Tyumen - Chimkent, Buxoro orqali Ozarbayjon, Turkmaniston	Quvur yo'lli, temiryo'l Quvur yo'lli va tanker	Ishlaydi Ishlaydi
Qirg'iziston Kant Chirchik Bog'at/KRS	7 500 1 500 10 000	Kondensat kondensat Neft kondensat	O'zbekiston va Tyumen oblasti O'zbekiston Farg'ona voldiyi va Qirg'iziston		Ishlaydi Ishlaydi Ishlaydi

Manba: O'zbekiston neftni qayta ishlash aksionerlik kompaniyasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan (T.2011)

Jadvalda ko'rinib turibdiki Markaziy Osiyodagi eng yirik neftni qayta ishlash zavodlari Qozog'istonning Pavlodar va Chimkent, O'zbekistonning Farg'ona zavodlaridir. Bu zavodlarda bir kunda 156,304 barrel dan 162, 666 barrelgacha neftni qayta ishlanaadi. Tuzilgan neft mahsulotlari iste'molchilarga temir yo'l va quvur transportlari orqali yetkazib beriladi. Bir qismi esa horijiy davlatlarga eksport qilinadi. Eng yirik neftni qayta ishlash zavodlari Qirg'izistonda joylashgan bo'lib 1,500 barrel dan 10,000 barrelgacha neft qayta ishlanadi.

Ko'mir qazib chiqarish bo'yicha Qozog'iston, Rossiya va Turkmaniston keyin uchunchi o'rinda turadi (Rossiya 232 mln tonna, Turkmanida 77 mln tonna, Qozog'iston esa 70 mln tonna).

Oltin qazib chiqarish bo'yicha O'zbekiston MDH davlatlari orasida Rossiyadan keyingi ikkinchi o'rinda, dunyoda esa sakkizinchi o'rinda turadi (Dunyoda eng ko'p JARda 620 tonna atrofida, Rossiya

150 tonna, O'zbekiston 75 tonna).

Markaziy Osiyo davlatlari orasida Qozog'iston Respublikasi iqtisodiyotining rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Milliy daromad aholi jon boshiga hisoblanganda boshqa davlatlarga nisbatan ancha yuqori 1999 yilda Qozog'istonda 4790\$, (O'zbekistonda 2230\$, Tojikistonda 350\$). Markaziy Osiyoda eng urbanizatsiya darajasi yuqori davlat ham Qozog'iston bo'lib, aholisining 56 %i shaharlarda istiqomat qiladi.

Markaziy Osiyo davlatlari orasida Tojikiston Respublikasi xo'jaligining kam rivojlanganligi bilan ajralib turadi. Respublika hududining katta qismi tog'lardan iborat bo'lganligi sababli, hamda mamlakatdagi nosog'lom vaziyatlar hozirgi kunda iqtisodiyotning rivojlanishiga salbiy ta'sir etmoqda. Ummuman olganda bu ko'rsatkichlar Tojikiston Respublikasida nisbatan past.

Markaziy Osiyo MDH davlatlari orasida asosan xom ashyo va yarim xom ashyo mahsulotlari, qisman sanoat mahsulotlar yetishtirishga ixtisoslashtirilganligi bilan ajralib turadi. Sobiq Ittifoq davrida, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston Respublikalarida tog – kon, yoqilg'i-energetika, rangli metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoat tarmoqlari shakllandi. 1980 yil Tojikistonda va Qirg'izistonda energetika, oziq – ovqat va yengil sanoat, avtomobilsozlik, rangli metallurgiya sanoat tarmoqlari shakllana bordi. Albatta sanoat tarmoqlarini shakllanishi va joylanishuvida Respublikalardagi xom – ashyolar, mineral va suv resurslari muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ko'p sanoat tarmoqlari urush yillari Qozog'iston va O'zbekiston hududiga ko'chirib kelindi. Ularning bo'limlari Respublikalar, viloyatlarda hamda Qozog'iston, Tojikiston hududlarida tashkil etildi.

Markaziy Osiyo sanoati undiruvchi sanoat tarmoqlarining ahamiyati katta. Bularga yoqilg'i-energetika, metallurgiya, kimyo sanoatlari kiradi. Qurilish, yengil va oziq-ovqat sanoatlari ham rivojlanib bormoqda.

Markaziy Osiyo Respublikalari orasida Qozog'iston davlati sanoat ishlab chiqarish bo'yicha ajralib turadi. buning uchun yetarli miqdorda tarmoqlar mavjud.

Hududda yoqilg'isanooati uchun ko'mir, neft va tabiiy gaz zahirasi mavjud. Eng yirik havza Qarag'anda konidir. Bu yerda toshko'mir va

bokealanuvchi ko'mir qazib olindi. Ekibastuz havzasidan ochiq usulda qo'ng'ir ko'mir qazib olinadi. Uning tamarxi juda arzon, asosan issiqlik elektrostansiyalarida xom ashyo sifatida ishlatiladi.

Qozog'iston Respublikasida neft konlari Emba havzasida, Mang'istav va Shimoliy Ustyutda mavjud. Kaspiy dengizi shelfida, Mang'istav tog'lari bilan Qozog'iston past tog'larining oralig'ida neft konlari mavjud. Neft bor joyda gaz konlari ham bor.

Markaziy Osiyo hududida sanoat tarmoqlarini, shuningdek qishloq xo'jaligining shakllantirish va rivojlantirishda yoqilg'i-energetika sanoatining ahamiyati nihoyatda katta. Har bir Respublika shu sanoat majmuasini shakllantirish, hududlar bo'ylab to'g'ri joylashtirish va rivojlantirishga harakat qiladi. Markaziy Osiyo davlatlari yiliga 300mlrd. kv.t soatga yaqin elektr energiyasi ishlab chiqariladi. Bu bir Respublikalarda elektroenergiyani asosiy qismi issiqlik va buzi birlarida gidroelektrostansiyalar ishlab chiqarilgan energiyaga to'g'ri keladi. Jumladan Qozog'iston elektroenergiyasining asosiy qismi issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqariladi. Bu hol O'zbekistonga ham tegishlidir. Issiqlik elektrostansiyalarining ichida eng yirigi – Ermak GRESI bo'lib, uning quvvati -2,4 mln.kv.dir. Yirik elektrostansiyalar Almata, Qarag'anda, Petropavlovsk, Tarozi, Shimbent, Pavlodar shaharlarida qurilgan, gidroelektrostansiyalar: Irt' -Kamenogorsk va Buxtarma GESlaridir.

Turkmaniston Respublikasida ham neft va gaz zaxiralari yetarli. Ular zaxiralari hajmiga ko'ra Turkmaniston MDHda Rossiyadan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Shuning uchun ham mamlakatning asosiy sanoat tarmog'i, neftni qazib olish va qayta ishlash bilan bog'liq. Bu davlarda ham issiqlik elektrostansiyalarida, energiya ishlab chiqaradi. Elektr energiyaga bo'lgan ehtiyojini O'zbekiston va Tojikistondan oladi. Turkmaniston Rossiya, Ukraina, Eronga va Turkiyaga gaz va neft eksport qiladi. Mustaqillik yillarida Yaponiyaga gaz sotishni rejalashtirgan.

Tojikiston Respublikasida ham mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan ko'mir, neft va gaz konlari mavjud. Ammo, gidroenergetik potentsiali yuqori, MDH davlatlari orasida gidroenergiya quvvati bo'yicha Moskvaya Federatsiyasidan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Vaxsh daryosida qurilgan Nurek GES asosiy energiya manbai hisoblanadi. Kopun, Pomir GESlari qurish mo'ljallangan. Farg'ona vodiysidagi

hududlar Fathod GESi va O'zbekistonda Shirin GRESi hamda Angren GRESlarining energiyasidan bahramand bo'lishadi.

Qirg'izistonda ham qo'ng'ir va toshko'mir konlari mavjud. Neft va gaz zahirasi mahalliy ahamiyatga ega. Lekin gidroenergetik resursga boy. Gidroenergiya potentsiali bo'yicha Markaziy Osiyoda Tojikiston Respublikasidan so'ng 2-o'rinda turadi. Norin daryosida To'xtagul GRESi ishga tushurildi. Yoqilg'iva energiyaning ma'lum qismini O'zbekiston va Qozog'iston Respublikalaridan oladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida gazzaxiralari neft va qo'ng'irlik o'mir hamda mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan toshko'mir konlari bor. O'zbekistonning Farg'ona vodiysida neft va gaz, Ohangaron vodiysida qo'ng'irlik o'mir, Buxoro va Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridagi quyi Amudaryo, iqtisodiy rayonida gaz va neft zaxiralarini yirik konlari mavjud. Asosiy elektroenergiya manbai issiqlik elektroenergiya stansiyasidir.

Bular: Toshkent, Angren, Shirin, Navoiy, Taxiatosh GRESlari, Chorvoq, G'azalkent, va boshqa GRESlaridir. Yiliga 55 mlrd. kvt. soatdan ko'prog' energiya ishlab chiqariladi. Respublika energiyasi eksport qilinadi, shuningdek gaz ham.

Markaziy Osiyo davlatlari orasida neft qazib olish bo'yicha Qozog'iston, Respublikasi birinchi, O'zbekiston ikkinchi va Turkmaniston uchinchisi o'rinda turadi. Agarda 1990 yilda bu Respublikalarda qazib olingan neft 25,8; 2,8 va 5,7 mln. t tashkili etgan bo'lsa, 1995 yilda 20,5; 7,8 va 4,7 mln. t ga yetdi. 90-yillardan keyingi davrda Qozog'iston Respublikasi va Turkmanistonda qazib olish ko'rsatkichi pasaygan. O'zbekistonda ortdi va 2000 yilda uning miqdori 8,0 mln. t dana ortdi. Shunday ko'rsatkichni gaz olishda ham ko'rish mumkin. 1990 yilda Qozog'iston, O'zbekiston Respublikalarida va Turkmanistonda 6,6; 38,0 va 81,8 mlrd. m³ gaz olingan bo'lsa, 1995 yilda 5,9; 47,5 va 32,3 mlrd. m³ gaz qazib olingan.

Markaziy Osiyo Respublikalarida yoqilg'i-energetika majmuasini yanada rivojlantirishga qaratilgan yangi chora tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Shulardan biri Markaziy Osiyoda yagona energetika sistemasini vujudga keltirish, neft va gaz boyliklarini o'zlashtirish va ularni jahon bozoriga olib kirishdir.

Markaziy Osiyo MDH davlatlari orasida asosan xom ashyo va yarim xom ashyo mahsulotlari, qisman sanoat mahsulotlar yetishtirishga

qaratilganligi bilan ajralib turadi. Sobiq Ittifoq davrida, Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston Respublikalarida tog' - kon, yoqilg'i-energetika, rangli metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoat tarmoqlari shakllandi. 1980 yil Tojikistonda va Qirg'izistonda yenergetika, oziq - ovqat va yengil sanoat, avtomobilsozlik, rangli metallurgiya sanoat tarmoqlari shakllana bordi. Albatta sanoat tarmoqlarini shakllanishi va joylanishuvda Respublikalaridagi xom - ashyolar, mineral va suv resurslari muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, ko'p sanoat tarmoqlari urush yillari Qozog'iston va O'zbekiston hududiga ko'chirib kelindi. Ularning bo'limlari Respublikalar, viloyatlarda hamda Qozog'iston, Tojikiston hududlarida tashkil yetildi.

Urushdan keyingi tiklanish davrida ko'chirib olib kelingan sanoat korxonalarining ba'zi birlari shu hududda qoldirildi, ayrimlarini yana o'ldirilgan joylarga olib borib tiklandi.

Markaziy Osiyo sanoati undiruvchi sanoat tarmoqlarining ahamiyati katta. Bularga yoqilg'i-energetika, metallurgiya, kimyo sanoatlari kiradi. Qurilish, yengil va oziq - ovqat sanoatlari ham rivojlanib bormoqda.

Markaziy Osiyo Respublikalari orasida Qozog'iston davlati sanoat ishlab chiqarish bo'yicha ajralib turadi. buning uchun yetarli miqdorda tarmoqlar mavjud.

Hududda yoqilg'isanoti uchun ko'mir, neft va tabiiy gaz zahirasi mavjud. Yeng yirik havza Qarag'anda konidir. Bu yerda toshko'mir va kokslanuvchi ko'mir qazib olindi. Yekibastuz havzasidan ochiq tashkili qo'ng'ir ko'mir qazib olinadi. Uning tannarxi juda arzon, asosan issiqlik yelektrostansiyalarida xom ashyo sifatida ishlatiladi.

Qozog'iston Respublikasida neft konlari Yemba havzasida, Manq'ishloq va Shimoliy Ustyutda mavjud. Kaspiy dengizi shel'fida, Mug'ojar tog'lari bilan Qozog'iston past tog'larning oralig'ida neft zaxiralari mavjud. Neft bor joyda gaz konlari ham bor.

Markaziy Osiyo hududida sanoat tarmoqlarini, shuningdek qishloq xo'jaligining shakllantirish va rivojlantirishda yoqilg'i-energetika sanoatining ahamiyati nihoyatda katta. Har bir Respublika shu sanoat majmuasini shakllantirish, hududlar bo'ylab to'g'ri joylashtirish va rivojlantirishga harakat qiladi. Markaziy Osiyo davlatlari yiliga 200 mlrd. kvt. soatga yaqin yelekt. energiyasi ishlab chiqariladi. Ba'zi bir Respublikalarda yelektroenergiyani asosiy qismi issiqlik va ba'zi

birlarida gidroelektrostansiyalar ishlab chiqarilgan yenergiyaga to'g'ri keladi.

Jumladan Qozog'iston yelektroenergiyasining asosiy qismi issiqlik yelektrostansiyalarida ishlab chiqariladi. Bu hol O'zbekistonga ham tegishlidir. Issiqlik yelektrostansiyalarining ichida yeng yirigi - Yernak GRESi bo'lib, uning quvvati -2,4 mln.²dir. Yirik yelektrostansiyalar Almata, Qarag'anda, Petropavlovsk, Taroz, Shimbkent, Pavlodar shaharlarida qurilgan, gidroelektrostansiyalar: Ust'-Kamenogorsk va Buxtarma GESlaridir.

Turkmaniston Respublikasida ham neft va gaz zaxiralari yetarli. Gaz zaxiralari hajmiga ko'ra Turkmaniston MDHda Rossiyadan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Shuning uchun ham mamlakatning asosiy sanoat tarmog'i, neftni qazib olish va qayta ishlash bilan bog'liq. Bu davlatda ham issiqlik elektrostansiyalarida, energiya ishlab chiqaradi. Elektr energiyaga bo'lgan ehtiyojini O'zbekiston va Tojikistondan oladi. Turkmaniston Rossiya, Ukraina, Yeronga va Turkiyaga gaz va neft yeksport qiladi. Mustaqil yillarida Yaponiyaga gaz sotishni rejalashtirgan.

Tojikiston Respublikasida ham mahalliy ahamiyatga yega bo'lgan ko'mir, neft va gaz konlari mavjud. Ammo, gidroenergetik potentsiali yuqori. MDH davlatlari orasida gidroenergiya quvvati bo'yicha Rossiya Federatsiyasidan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Vaxsh daryosida qurilgan Nurek GES asosiy yenergiya manbai hisoblanadi. Rogun, Pomir GESlari qurish mo'ljallangan. Farg'ona vodiysidagi hududlar Farhod GESi va O'zbekistonda Shirin GRESi hamda Angren GRESlarining yenergiyasidan bahramand bo'lishadi.

Qirg'izistonda ham qo'ng'ir va toshko'mir konlari mavjud. Neft va gaz zahirasi mahalliy ahamiyatga yega. Lekin gidroenergetik resursiga boy. Gidroenergiya potentsiali bo'yicha Markaziy Osiyoda Tojikiston Respublikasidan so'ng 2-o'rinda turadi. Norin daryosida To'xtagul GRESi ishga tushurildi. Yoqilg'iva yenergiyaning ma'lum qismini O'zbekiston va Qozog'iston Respublikalaridan oladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida gaz zaxiralari neft va qo'ng'irlik o'mir hamda mahalliy ahamiyatga yega bo'lgan toshko'mir konlari bor. O'zbekistonning Farg'ona vodiysida neft va gaz, Ohangaron vodiysida qo'ng'irlik o'mir, Buxoro va Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlaridagi quyi Amudaryo, iqtisodiy rayonida gaz

va neft zaxiralarini yirik konlari mavjud. Asosiy yelektroenergiya manbai issiqlik yelektroenergiya stansiyasidir.

Hular: Toshkent, Angren, Shirin, Navoiy, Taxiotosh GRESlari, Chorvoq, G'azalkent, va boshqa GRESlaridir. Yiliga 55mlrd. kvt. muddan ko'proq energiya ishlab chiqariladi. Respublika energiyasi yeksport qilinadi, shuningdek gaz ham.

Markaziy Osiyo davlatlari orasida neft qazib olish bo'yicha Qozog'iston, Respublikasi birinchi, O'zbekiston ikkinchi va Turkmaniston uchinchi o'rinda turadi. Agarda 1990 yilda bu Respublikalarda qazib olingan neft 25,8; 2,8 va 5,7 mln.tashkil yetgan bo'lsa, 1995 yilda 20,5; 7,8 va 4,7 mln.t ga yetdi. 90-yillardan keyingi davrda Qozog'iston Respublikasi va Turkmanistonda qazib olish ko'rsatkichi pasaygan. O'zbekistonda ortdi va 2000 yilda uning miqdori 8,0mln.t dana ortdi. Shunday ko'rsatkichni gaz olishda ham ko'rish mumkin. 1990 yilda Qozog'iston, O'zbekiston Respublikalarida va Turkmanistonda 6,6; 11,0 va 81,8 mlrd.m³ gaz olingan bo'lsa, 1995 ilda 5,9; 47,5 va 32,3 mlrd.m³ gaz qazib olingan.

Markaziy Osiyo Respublikalarida yoqilg'i- yenergetika majmuasini yanada rivojlantirishga qaratilgan yangi chora tadbirlar ishlab chiqilmoqda. Shulardan biri Markaziy Osiyoda yagona yenergetika sistemisini vujudga keltirish, neft va gaz boyliklarini o'zlashtirish va ularni jahon bozoriga olib kirishdir.

4.1 MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI KIMYO SANOATI

Kimyo sanoati xo'jalikda og'ir sanoatning muhim tarkibiy qismlardan biridir. chunki hozirgi davrdagi ishlab chiqarishning plastik massalari, sun'iy tola, sintetik kauchuk, lak bo'yog, ishqorlar va kislota qishloq xo'jaligini esa mineral o'g'it, gribiset va pestitsidlarisiz hamda boshqa kimyoviy mahsulotlarsiz tashkil qilish va rivojlantirish mumkin emas. Shuning uchun sobiq ittifoq davrida va hozirgi mustaqillik yillarida ham kimyo sanoati mahsulotlarni Respublikalar ehtiyojini hamda xorijiy mamlakatlarga eksport qilishni hisobga olgan holda, uni barpo etishga va rivojlantirishga katta e'tibor berildi va berilmoqda.

Mineragada kimyo sanoati Markaziy Osiyo hududidagi neft, tabiiy

gaz, turli xildagi tuzlar, fosforit va boshqa kimyoviy xom - ashyo negizida barpo etilgan va rivojlantirilmoqda. Bu sanoatni shuningdek, neft bilan uchraydigan gaz, gaz konditsatlari, elektr energiyasi hamda mehnat resurslariga boy rayonlarda tashkil qilish va taraqqiy ettirishga ko'prog'e'tobor berilgan.

Markaziy Osiyoda kimyoboviy xom - ashyo, mehnat resurslari va elektr quvvatiga Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmanistonda hamda Tojikistonda yetarli. Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmanistonda tabiiy gaz neftdan boshqa osh va kaliy tuzlari Glauber, (Merobilit) tuzi fosforit, olingugurt konlari va boshqa konlari topilgan. Shuningdek, rangli metallurgiya, paxta tozalash sanoati chiqindilari, sul'fat kislotasi xom ashyosi, qishloq xo'jaligi tarmoqlarining ba'zi bir mahsulotlari va chiqindilari Markaziy Osiyo hududida kimyo sanoatini rivojlantirish uchun kerakli xom-ashyo hisoblanadi.

Kimyo sanoati o'ziga xos bo'lgan tarmoqlar majmuidan iborat. Markaziy Osiyo Respublikalarida kimyo sanoatining asosiy o'rni qishloq xo'jaligiga xizmat qilishdir. Qirg'izistondan tashqari barcha davlatlarda meniral o'g'itlar ishlab chiqarish kimyo sanoatining yetakchi tarmog'hisoblanadi. Shuningdek, kimyo sanoati tarkibiga sul'fat kislotasi, soda, kimyoviy tolalar va ishlab chiqarish tarmoqlari, gidroliz korxonalari, rezina mahsulotlari zavodlari, atir upa mahsulotlari birlashmalari va boshqalar kiradi.

Qozog'istonda maxalliy xom-ashyolar negizida fosforit ug'itlar va u bilan bog'liq 80 dan ortiq turdagi mahsulotlar hamda soda ishlab chiqarish, tog' - kion sanoati bilan bog'langan neftni qayta ishlash, avtomobil shinalari va rizena texnika, sul'fat kislotasi mahsulotlari ishlab chiqarish tarmoqlari rivojlangan.

Asosiy markazlari: Kustanay, Qarag'anda, Shinkent, Olg'in, Aitray, Taraz va boshqalar.

Kimyo sanoati O'zbekiston Respublikasi sanoati iqtisodiyotida katta ahamiyatga ega. Respublikakimyo sanoatida 750 dan ortiq nomda mahsulot ishlab chiqariladi va mamlakat sanoatlari yalpi mahsuloti hajmida uning salmog'i 4,6% ni tashkil etadi. Mamlakatda mineral o'g'itlar Chirchiq elektr kimyo kombinati, Farg'ona azotli o'g'itlar, Navoiy kimyo birlashmalari, Qo'qon superfosfat, Samargand kimyo zavodlari, Olmalik "Ammofos" birlashmasida ishlab chiqariladi. O'zbekiston hududida sul'fat kislotasi ishlab chiqariladigan 5 ta,

o'simliklarni himoya qiluvchi kimyoviy vositalar (defoliant, desikant, gertsell, insektised, fungisidlar, olingugurtkukun) ishlab chiqaruvchi 4 ta yirik korxonalar joylashgan. Farg'ona va Navoiy viloyatlaridagi korxonalarida kimyoviy tolalar va iplar ishlab chiqariladi. Farg'ona tuman birlashmasi, Yangiyo'l biokimyo, Andijon gidroliz zavodlariga temnik etil spirit, furfurol, ozuqa achitqilari, furil spirit, oziq-ovqat spirti ishlab chiqariladi. O'zbekistondagi kimyo korxonalari negizida 1994 yilda "O'z kimyosanoat" uyushmasi tashkil etildi.

Turkmanistonda kimyo sanoati tarmoqlari shaharlarda ishlab turibdi. Mustaqillik yillarida Markaziy Osiyoda kimyo sanoati majmuasi bilan bog'liq neftkimyo, gazkimyo, ko'mirkimyo tarmoqlari barpo etildi va rivojlantirilmogda.

Markaziy Osiyo davlatlari kimyo sanoati tarmoqlari yangi texnologiya bilan jilozlangan, ishlab chiqarish quvvatini oshirishga katta e'tibor bergan holda xorijiy mamlakatlar AQSH, Rossiya, Yaponiya, Germaniya va boshqalar bilan teng huquqli hamkorlik qilishmogda.

4.2 MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI METALLURGIYA SANOATI

Metallurgiya xalq xo'jaligini konstruksion materiallar bilan ta'minlaydigan tarmoqdur. Metallurgiya sanoati ikki yirik tarmog'ni o'z ichiga oladi: qora va rangli metallurgiya.

Qora metallurgiya- Qora metallurgiya sanoati temir rudasi qazib olib, cho'yan, po'lat eritish, prokat va ferrogotishmalar ishlab chiqarishdan iborat.

Qora metallurgiya xalq xo'jaligining o'zagi hisoblanadi va uning asosiy tarmoqlari bilan bog'langan. U mashinasozlikka va qurilish industriyasiga metall beradi, qazib chiqariladigan ko'mirning katta qismini ishlatadi. Kimyo sanoatining asosiy xom ashyo manbalaridan biri hisoblanadi (koks ishlab chiqarish chiqindilaridan olinadi), qishloq xo'jaligiga tarkibida fosfor bo'lgan shlak-o'g'it beradi, temir yo'l izlari (reklar), vagonsozlik, kemasozlik, avtomobilsozlik uchun metall beradi.

Metallning asosiy qismi metallurgiya kombinatlarida ishlab chiqariladi. Metallurgiya sanoatida xom ashyoga ketma-ket ishlov bera-

digan kombinatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Bunday kombinatlarda temir rudadan domna pechlarida cho'yan eritib olinadi, suyuq cho'yan va temir-tersakdan eritish pechlarida (konverter, marten, elektr pechlarida) po'lat eritiladi, po'latdan esa prokat (tayyor mahsulot) olinadi.

Fan-texnika taraqqiyoti metallurgiya sanoatida metall eritishning chiqindisiz texnologiyasini, metall olishning yangi, unumliroq usullarini joriy qilishga olib keldi, bu po'lat sifatini oshirishni va prokating xilma-xil turlarini olishga imkon berdi. Metall olishning eng yangi usuli metallni domnadan tashqarida olishdir.

Qora metallurgiyada ishlab chiqarishning markazlashuvi tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Hozirgi paytda bita yirik domnada bir qancha zavodda eritilgan miqdorda temir eritilmogda.

Ammo ilmiy-texnika inqilobi natijasida temir eritishning yangi usullari ixtiro qilinishi va ishlab chiqarishga joriy qilinishi munosabati bilan kichik-kichik metallurgiya zavodlari qurish keng takomillashmogda (bu hususiyat Yaponiya va boshqa rivojlangan davlatlar uchun xos).

Metallurgiya kombinatlari juda ko'p xom ashyo va yoqilg'i talab qiladi. Shuning uchun metallurgiya korxonalari xom ashyo va yoqilg'i manbalariga yaqin yoki ular oralig'ida joylashtiriladi.

Bir tonna cho'yan ishlab chiqarishga sarf bo'ladigan materiallar miqdori metallurgiyaning texnik darajasiga bog'liq. Xom ashyo va yoqilg'i harajatlari cho'yan tan narxining 80 foizini tashkil qiladi.

Koksianuvchi ko'mir qora metallurgiya uchun asosiy yoqilg'i bo'lib hisoblanadi. Tarkibida karbonat kalsiy bo'lgan oxaktosh va dolomitlar flyus sifatida ishlatiladi. Metallni eritish paytida flyuslar metallmas jins va koks kuli bilan birgalashib domna chiqindisini hosil qiladi. O'tga chidamli materiallar (shamotdan yasalgan buyumlar) metallurgiya pechlari qurish uchun kerak bo'ladi. Bir tonna po'lat eritish uchun 150 kg o'tga chidamli material sarf bo'ladi. Qora metallurgiya zavodlari suvni ham ko'p ishlatadi. Suv metallurgiya agregatlarini sovitish, gazni tozalash va boshqalar uchun kerak bo'ladi. Metallurgiya zavodining 1 tonna mahsuloti uchun 900 m³ suv ishlatiladi, agar aylanna suv ta'minotidan foydalanilsa 15—20 m³ suv sarflanadi.

Shuning uchun metallurgiya korxonalarini joylashtirishda suv,

elektr energiya, tabiiy gaz bilan ta'minlash va tabiatni muxofaza qilish masalalari ham e'tiborga olinadi.

Umumiy ruda yoki yoqilg'i resurslaridan foydalanuvchi va xalq xo'jaligining metallga bo'lgan asosiy ehtiyojini ta'minlovchi bir guruh metallurgiya zavodlari asosiy metallurgiya bazasi deb ataladi.

Rossiyada Ural, Markaziy Osiyo va Sibir, Ukrainada Janubiy, AQSH va Kanadada Buyuk ko'llar atrofi, Xitoyda Shimoli-Sharq, Germaniyada Rur metallurgiya bazalari bor.

Qora metallurgiyaning asosiy xom ashyosi bo'lgan temir rudasi hozirgi paytda 50 dan ortiq mamlakatda qazib olinadi, ammo asosiy qazib oluvchi davlatlar Rossiya, Braziliya, Xitoy, Avstraliya, AQSH, Kanada hisoblanadi. Eng yirik temir rudasi xavzalari ham shu mamlakatlarda joylashgan: Krivoy Rog (Ukraina), Kursk magnit anomaliyasi — KMA (Rossiya), Itabira va Karajas (Braziliya), Akshun (Xitoy), Yuqori ko'l (AQSH), Labrador (Kanada). Jahonda qazib olinadigan temir rudasining 50 foizi eksport qilinadi. Boy temir rudalari tarkibida foydali metallar miqdori 50 foizdan ortiq, qumbog'al rudalarda esa 25—50 foiz bo'ladi.

Umuman ruda deb tarkibida hozirgi texnika imkoniyati doirasida ajratib olish iqtisodiy jixatdan foyda beradigan miqdorda foydali komponentlari (muhim elementlar yoki minerallar) bo'lgan tog' jilvalari yoki mineral agregatlarga aytiladi.

Rangli metallurgiya— Rangli metallurgiya rangli metallarni qazib chiqarish, boyitish, eritish hamda qotishmalar ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Rangli metallar ilmiy-texnika inqilobi davrida mamlakatni elektrlashtirish, uning mudofaa salohiyatini mustakamlash, atom texnikasi, aviatsiya, raketasozlikni rivojlantirish, qora metallurgiya va kimyo sanoati uchun muhim ahamiyatga egadir.

Rangli metallar 6 ta guruhga bo'linadi:

- 1) og'ir metallar (mis, galay, qo'rg'oshin, nikel, rux);
- 2) yengil metallar (aluminium, magniy, titan);
- 3) qimmatbaxo metallar (oltin, kumush, platina);
- 4) qiyin eruvchi metallar (volfram, molibden);
- 5) nodir metallar (uran, germaniy va boshqalar);
- 6) legirlovchi metallar (xrom, nikel, titan, vanadiy, volfram).

Ular qator hususiyatga ega bo'lib, ba'zilar (galay, qo'rg'oshin, nikel) korroziyaga chidamli, ayrimlari issiqqa chidamli (titan), elektr

tokini yaxshi o'tkazadi (alyuminiy, mis, kumush). Bundan tashqari, ruda tarkibida rangli metallar miqdorining ozligi va bir vaqtda bir nechta rangli metallarning uchirishi ularning muhim xususiyatlaridan biridir. Bu esa texnologik jarayonga va ishlab chiqarishni joylashtirishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Og'ir metallar rudalari o'z tarkibida metall miqdorining kam bo'lishi bilan farq qiladi. Mis rudalari tarkibida odatda 0,5—2 foiz mis bo'ladi, 1 t mis olish uchun 100 t, 1 t qalay olish uchun esa 300 t dan ortiq ruda kerak bo'ladi. Shuning uchun juda ko'p miqdordagi keraksiz jinslarni ishlatmaslik maqsadida ular oldindan boyitiladi.

Foydali qazilmalarni boyitish deganda rudaning keraksiz qo'shimchalarini chiqarib tashlash yoki yangi moddalar qo'shish yo'li bilan ularning foydali sifatini yaxshilash tushuniladi.

Mis rudalarini boyitish natijasida olinadigan kontsentratlar (foydali qazilmalarni boyitish natijasida hosil qilinadigan mahsulot) tarkibida metall 8 foizdan 25 foizgacha bo'ladi.

Shuning uchun og'ir metallarni boyitish va ishlab chiqarish zavodlari xom ashyo manbalariga yaqin joylashtiriladi.

Demak, energiyani ko'p talab etmasligi va boyitilgan rudada misning kam (8 foizdan 25 foizgacha) bo'lishi tufayli, mis va nikel eritish zavodlari xom ashyoga yaqin joylarda quriladi.

Og'ir rangli metall rudalarining yana bir xususiyati ularning kompleksligidir. Mis, qalay, rux, qo'rg'oshin rudalarida o'nlab boshqa metallar, hamda olingugurt bo'ladi, shu sababli rangli metallurgiyada xom ashyoga kompleks ishlov berish kombinatlari quriladi. Masalan, Rossiyadagi Norilsk kombinatida nikel, mis va kobaltdan tashqari yana 14 xil mahsulot olinadi.

Kontsentratlarni qaytargich pechlarida eritish natijasida boy mis rudalaridan yarim mahsulot — tarkibida 40 foizgacha sof mis bo'lgan shveyn olinadi.

Uni qayta ishlash natijasida tarkibida 98—99 foiz metall bo'lgan qora mis olinadi.

Qo'rg'oshin, rux va qalayning boyitilgan rudalari tarkibida metall ko'p bo'ladi. Shu sababli ko'p energiya talab qiladigan rux ishlab chiqarish (qo'rg'oshin ishlab chiqarishdan farq qilib) ruda qazib olish rayonlaridagina emas, balki yoqilg'i manbalari yonida ham joylashtiriladi.

Alyuminiy ishlab chiqarish ikki asosiy jarayondan iborat, ya'ni alyuminiy oksidlari (glinozom) ishlab chiqarish va metall-alyuminiy olish. Bir tonna glinozom olish uchun o'rtacha hisobda 2,4—4,0 t koksit, 2,6 t shartli yoqilg'i va 2,0—3,5 t oxaktosh kerak bo'ladi. Netelindan glinozom ishlab chiqarilganda bir tonna glinozom olish uchun 1 t netelin, 9 t oxaktosh, 3 t yoqilg'i zarur. Shuning uchun glinozom ishlab chiqaradigan zavodlar xom ashyo manbalariga yaqin joylashtiriladi.

Metall-alyuminiy elektroliz yo'li bilan glinozomdan olinadi, bunda ko'p miqdorda elektr energiyasi (1 t alyuminiy olish uchun 20 ming kvVsoat) talab qilinadi. Shuning uchun yengil metall bo'lgan alyuminiy zavodlari arzon elektr energiya manbalariga yaqin quriladi. 1 t alyuminiy olish uchun 2 t glinozom, 250 kg kriolit (glinozomning erituvchisi, dala shpatidan olinadi), 1 t elektrod (ularni tayyorlash uchun antrait, grafit, gudron, toshko'mir unidan foydalaniladi) kerak bo'ladi. Alyuminiy turli qotishmalar tarqasida aviatsiya va avtomobil sanoatida, binokorlikda ishlatiladi. Alyuminiydan yasalgan simlarning elektr o'tkazish xususiyati mis simlaridan ancha past bo'lsa ham, ammo ular yengil bo'lganidan katta afzalliklarga ega.

Magniy alyuminiyga qaraganda ancha yengil metall, u zich qotishmalar, alyuminiy-magniy qotishmalari olishda qo'llaniladi, u yengil yirik signallari uchun material bo'lib hisoblanadi, pirotexnikada (piro—olov) ham ishlatiladi. Magniy xom ashyosi bo'lib xlorit magniy, magnesit va dolomitlar, xlorit magniyi sho'r ko'llardagi rapalar (sho'r ko'llarning tuz miqdori yuqori bo'lgan suvlari) hisoblanadi. Magniy ishlab chiqarish alyuminiy ishlab chiqarishga nisbatan ko'p energiya talab qiladi (1 t magniy olish uchun 26—30 ming kvVsoat).

Nikel odarda mis, temir, kobalt bilan birgalikda uchraydi. U idish-tovog, laboratoriya va texnika uskunalari yasashda ishlatiladi. Turli xil metall buyumlarni qoplash, pardozlash (nikellash) uchun ham foydalaniladi.

U temir, mis, rux va boshqa metallar bilan aralashtirilib qotishmalar ishlab chiqarishda ishlatiladi. Nikelni po'latga aralashtirganda po'latning pishiqdigi ortadi. Yuqori sifatli po'lat va maxsus qotishmalar ishlab chiqarish (tanga, qurollar ishlab chiqarish, kemalarning qoplamalarini tayyorlash) munosabati bilan XIX asr oxirida nikel xalq

xo'jaligida keng qo'llaniladigan bo'ldi.

Qalayi rudalari boyitilishi natijasida tarkibida 65 foiz qalayi bo'lgan konsentratlar olinadi. Boyitish korxonalari xom ashyo manbalariga, qalayi eritish esa iste'molchiga yaqin yerlarda joylashtiriladi.

Texnikaning rivojlanishi bilan yangi-yangi materiallarga talab oshdi. Bunday materiallarga turli xil qiyin eriydigan va nodir metallar (titan, niobiy, berilliy, tantal, kadmiiy, germaniy, orkoniy, uran va h.k.) kiradi.

Titan metali, titan ko'ishmalari aviatsiya texnikasida qo'llaniladi. germaniy yarim o'tkazgich material sifatida keng miqyosida ishlatiladi. Bu materiallar radio-texnikada, elektr texnikasida, elektr-vakum sanoatida juda katta va tubdan o'zgarishlar yasamoqda. Germaniy toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir tarkidan ajratib olinadi (miqdori 0,001—0,002 foiz).

Qimmatbaho metallarni (oltin, kumush, platina) boyitish fabrikalari ham, eritish zavodlari ham xom ashyo manbalariga yaqin joylashtiriladi.

Rangli metallurgiya juda ham murakkab va xilma-xildir. Uning har bir tarmog'i o'ziga xos hususiyatlarga ega, bu esa ushbu tarmoq korxonalarini joylashtirishda muhim o'rin tutadi.

Rangli metallurgiyaning boyitish korxonalari xom ashyo manbalariga yaqin joylashtiriladi. Konsentrat tarkibida metall miqdori kam bo'lganligi metall erituvchi zavodlarni ham xom ashyo manbalariga yaqin qurishni taqozo qiladi. Rux va nikel zavodlarini joylashtirishda yoqilg'i omili ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Elektr energiyasini juda ko'p sarflashni talab qiladigan alyuminiy, magniy va titan zavodlarini joylashtirishda arzon elektr energiya manbalari ahamiyatga ega.

Og'ir metallar turli maqsadlarda ishlatiladi. Misdan sof xolida ham, qalayi bilan (bronz), nikel bilan (melxior), alyuminiy bilan (duralyuminiy), rux bilan (latun) qotishma xolida ham elektrotexnikada va mashinasozlikda keng foydalaniladi. Qo'rg'oshin akkumulyatorlar, elektr kabellari ishlab chiqarishda va atom sanoatida ishlatiladi. Nikelning 80 foizdan ortig'i qora metallurgiyada ishlatiladi. Temir buyumlar zanglamasligi uchun rux bilan sirlanadi. Qalaydan oq tunuka va podshipniklar yasashda foydalaniladi.

Jahonda quyidagi mamlakatlarda rangli metallurgiya yaxshi rivojlangan: Rossiya, XRR, AQSH, Kanada, Avstraliya, Braziliya,

Yaponiya va Yevropa davlatlarida.

Jahonda mis eritish bo'yicha AQSH, Yaponiya, Rossiya, Chili, Zambiya, Kanada, Belgiya, Germaniya, Polsha; ko'rgoshin va rux eritish bo'yicha AQSH, Yaponiya, Belgiya, Frantsiya; qalayi eritish bo'yicha Malayziya, Indoneziya, Braziliya; alyuminiy eritish bo'yicha Rossiya, AQSH, Avstraliya, Frantsiya, Vengriya, Braziliya yetakchi. Yaponiya, Kanada, Norvegiyada alyuminiy sanoati chekdan keltirilgan xom ashyo asosida ishlaydi, asosiy boksit eksport qiladigan davlatlar — Avstraliya, Gvineya, Yamayka, So'rinam.

Demak, rangli metallurgiya sanoati ham asosan rivojlangan davlatlarda yaxshi rivojlangan, rivojlanayotgan davlatlarda esa asosan qazib olish va boyitish korxonalari joylashgan.

4.3 MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI MASHINASOZLIK VA METALLNI QAYTA ISHLASH SANOATI

Mashinasozlik va metallni qayta ishlovchi sanoatlar birgalida mashinasozlik majmuasini tashkil qilib, u Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiyotining asosiy tarmog'ini hisoblanadi. Uning ahamiyati ishlab chiqarish jarayonlarini texnik jihatdan qurallantirish va avtomatlashtirish, hozirgi zamon fan — texnika taraqqiyoti yutuqlarini xo'jalikning barcha tarmoqlarida joriy qilish, mahsulot sifatini yaxshilash hamda ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini kuchaytirishdadir. Regiondagi davlatlarning taraqqiyoti shu hududdagi mashinasozlik tarmoqlarining rivojlanishi bilan bog'liq.

Mintaqada mashinasozlik geografyasi shu hududdagi geografik shart-sharoit, ehtiyoj hamda ishlab chiqarishda ixtisoslashuv bilan bog'liq. Markaziy Osiyo davlatining aksariyati azaldan xom ashyo va yarim xom ashyo mahsulotlari yetkazib beruvchi tarmoqlarga ixtisoslashgan. Keyinchalik tog' — kon sanoati tarmoqlari rivojlandi. XX asrning 60 yillaridan boshlab mamlakatlar iqtisodiyoti og'ir sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga katta ehtiyoj tug'ildi.

Bular o'z navbatida yengil, oziq-ovqat va og'ir sanoat tarmoqlarining iste'molini ta'minlovchi hamda tarmoqlar aro integratsiyani takomillashtiruvchi, ichki va tashqi aloqalarni rivojlantirishga muhim ta'sir etuvchi mashinasozlik tarmoqlarini barpo etishga olib

keldi. Buning uchun yetarli miqdorda mehnat resurslari va malakali kadrlar talab etiladi. Mashinasozlik sanoat majmuasini barpo etish va rivojlantirish uchun Markaziy Osiyo davlatlarida imkoniyat bor.

Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiyotining ehtiyojidan kelib chiqqan holda, mintaqada mashinasozlikning quyidagi tarmoqlari barpo etildi va rivojlantirilmogda. Bular: traktorsozlik va qishloq xo'jaligi mashinasozligi, paxta tozalash sanoati, to'qimachilik, qurilish va yo'l, tog'-kon sanoati, kimyo va neft qazib olish, samolyotsozlik, avtomobilsozlik, asbobsozlik, radioelektronika, kommunal xo'jaligi, madaniy-mayishiy ro'zg'or texnikasi mashinasozligi va boshqalar.

Regeonda mashinasozlik sanoati sobiq Ittifoq davrida barpo bo'ldi. Ungacha, Markaziy Osiyo hududida mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan kichik korxona va ustaxonalar bo'lgan. Asosiy korxonalarda temir yo'l mashina uskunolari ta'mirlanadi, paxta tozalash va yog' zavodining ehtiyojlari qondiriladi.

Markaziy Osiyoda, sobiq ittifoqning dastlapki o'n yilligida, qishloq xo'jaligi, sanoat va transportni rivojlantirishdan kelib chiqqan holda ta'mirlash korxonalari qurila boshlandi va ularning quvvati oshirildi.

30-yillarda O'zbekistonda "Toshpaxtasanoat" mexanika zavodi, "Qishloqmash" zavodi, ekskavator ta'mirlash zavodi. "Irmash" (hozirgi "TosHEKS" ishlab chiqarish birlashmasi) va boshqalar ishga tushirildi.

Qozog'iston va Turkmanistonda temir yo'l transporti, tog'-kon sanoatini ehtiyot qismlari bilan ta'minlovchi korxonalar, mexanika ustaxonalari tashkil etildi.

Markaziy Osiyoda mashinasozlik sanoati taraqqiyotini to'rt davrga urushgacha, urush davri urushdan keyingi mustaqillikgacha va mustaqillik davrlariga bo'lish mumkin.

Urush davrida Markaziy Osiyoda mashinasozlikning sur'atlari va darajasi, tarkibi hamda ixtisosi sobiq Ittifoqning g'arbiy hududlaridan ko'chirib keltirilgan korxonalar hisobiga ancha o'zgardi. Birgina O'zbekistonga aviasiya zavodi, korbarund, "pod'yemnik" va abraziiv zavodlari, shuningdek Rostsel'mash, kimyo mashinasozligi, "Karasniy-dvigatel" va boshqa zavodlar ko'chirib kelinib, asosan Toshkentda va Samarqandda joylashtirildi. Ular Respublika mashinasozlik sanoatining tarkibi va iqtisodiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Urushdan so'nggi yillarda irrigatsiya qurilishi, ayniqsa, paxtachilik mashinalari ishlab chiqarish (O'zbekistonda) tiklandi, kimyo, tog'-kon sanoati va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari uchun yangi asbob - uskunalar ishlab chiqarish boshlandi. Mashinasozlik va metallga ishlov berish sanoat korxonalari Qozog'istonda Kokchatau, Ust-Kamenogorsk, Alekseevka, Qarag'anda, Toldiqo'rg'on, Almati, Kentau, Jussali, Aktyubinsk, Ural'sk, shaharlarida, O'zbekistonda - Toshkent, Chirchiq, Andijon, Samarqand, Buxoro, Nukusda, Qirg'izistonda - Bishkek, Tukmak, Oshda, Tojikistonda - Dushanbe, Qo'rg'on-tepada, Turkmanistonda - Krasnovodsk, Qizil-Arvat, Ashgabat, Chorjuy, va Toshxovuz shaharlarida ishga tushirildi. Markaziy Osiyoda traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarishning yirik markazlari sobiq Selinograd, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, Povoladarda, Toshkentda mavjud edi.

Mashinasozlik sanoati korxonalari tabiiy resurs omiliga bevosita bog'lanmaganligi uchun ko'proq xom-aslyo rayonida emas, balki, iste'molchi regionlarida yaxshi rivojlantirildi.

Mustaqillik yillarida Markaziy Osiyo Respublikalarida mashinasozlik korxonalarining deyarli hammasida qaytadan ta'mirlash, zamonaviy texnologiyalar bilan jixozlash ishlari boshlab yuborildi. Natijada mashinasozlikda sifat o'zgarishlari yuz bermogda, umumdorlik ortmogda, yangi mashina va asbob-uskunalar ishlab chiqarilmogda. Qozog'iston, O'zbekiston, Qirg'izistonda Respublika iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan avtomobilsozlik, radioelektronika samolyotsozlik kabi sanoat tarmoqlari rivojlantirilmogda, qishloq xo'jalik mashinasozligi, traktorsozlik, to'qimachilik mashinasozligi va boshqa mashinasozlik tarmoqlarining ishlab chiqarilish quvvati oshirilmogda.

Markaziy Osiyo hududida mashinasozlik korxonalarining taraqqiyoti bugungi kunda va istiqbolida asosan xorijiy mamlakatlar bilan tuzilgan halqaro hamkorlik bilan bog'liq.

Mintaqadagi barcha Respublikalarda bugungi kunga kelib halqaro hamkorlik asosida ish olib borayotgan mashinasozlik korxonalari yaxshi natijalarni qo'lga kiritmogdalar. Buni O'zbekiston misolida yanqol ko'rish mumkin. Chunonchi 1992 yilda Janubiy Koreyaning DEU korporatsiyasi bilan hamkorlikda Asaka shaxrida "O'z DEU avto" qo'shma korxonasi, Rossiya bilan hamkorlikda "LIAZ" ishlab

chigarish birlashmasi (Samarqanda), O'zbekiston- Italiya qo'shma korxonasi ("O'zitalmotor") shular jumlasidandir. Shuningdek, AQSH "Keys" fermasi bilan hamkorlikda yangi traktor va kombaynlar yig'ish yo'lga qo'yildi. 7 ta Qo'shma korxonalar barpo etildi ("Keys korporeyshin" kompaniyasi bilan hamkorlikda). Radioelektronika, elektrotexnika sanoatini birlashtirib turuvchi "O'zteleksanoat" uyushmasida korxonalar Rossiya, AQSH, Singapur, Janubiy Koreya va boshqa davlatlar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishgan.

Markaziy Osiyo davlatlarining xorijiy mamlakatlar bilan olib borayotgan hamkorligi ijobiy natijalar bermoqda hamda bu hududda mashinasozlik sanoati tarmoqlarini rivojlantirishni belgilamoqda.

5. MARKAZIY OSIYO QISHLAQ XO'JALIGI

Mintaqada xalq xo'jaligi rivojlanishida qishloq xo'jaligi iuhim ahamiyatga egadir. Bu yerda yetakchi tarmoqlar dehqonchilikda-paxtachilik, donchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavot va poliz ekinlari yetishtirish bo'lsa, chorvachilikda-qo'ychilik, qoramolchilik, tuyachilik, yilqichilik, parandachilik yaxshi rivojlangan. Keyingi paytlarda baliqchilik, asalarichilik va darrandachilik ham rivojlanib bormoqda.

Markaziy Osiyo davlatlarida vegetatsiya davridagi temperaturalar yig'indisi butun mintaqada bo'g'doy, makkajo'xori yetishtirishga, janubiy mintaqalarda esa qand lavlagi, tamaki, paxta, sholi, uzum yetishtirishga imkon beradi. Qozog'istonning shimoliy qismida iqlim va tuproq ancha yaxshi bo'lib, u yerda sug'ormasdan dehqonchilik qilinsa, markaziy qismlari esa cho'llardan iborat bo'lganligi sababli chorvachilikda foydalanish imkonini beradi. Mintaqaning janubiy qismlarida sug'orib dehqonchilik qilinadi. Qishloq xo'jaligida ayrim regional farqlar ham bo'lib, bular natijasida O'zbekiston paxtachilik va don yetishtirishga, Qozog'iston don va chorvachilikka, Turkmaniston paxta va chorvachilikka, Tojikiston paxta va bog'dorchilikka, Qirg'iziston esa mayin junli qo'ychilikka ixtisoslashgan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning asosiy paxtasini yetkazib bersa, Tojikiston ingichka toali paxtaning 50 %ni beradi. Paxta bilan almashitirib beda, makkajo'xori ektiladi.

Lahni yerlarda bug'doy, arpa yetishtiriladi, bular hatto baland tog'larda ham ektiladi. Shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlarida qorako'l terisi (Qozog'iston, o'zbekiston, Turkmaniston) pilla (O'zbekiston, tojikiston) yetishtirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Jadval ma'lumotlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, 2010-2020 yillar mabaynida O'zbekistonda don yetishtirish hajmi 190 %ni tashkil etgan bo'lsa, qo'shni Respublikalarda ushbu ko'rsatkich keskin kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, don yetishtirishga ixtisoslashgan Qozog'iston Respublikasida yuqoridagi davr oralig'ida o'sish sur'ati 33,3 %ga, Qirg'iziston va Tojikiston 66,6 %ga tushib qolgan. Turkmanistonda esa aksincha, biroq o'sish ko'zga tashalanadi.

3-jadval
Markaziy Osiyo davlatlarida asosiy qishloq xo'jaligi
mahsulotlari yetishtirish

Mamlakatar	Don yetishtirish (ming. Tonna hisobida)		Kartoshka (ming. Tonna hisobida)	
	1995	2015	1995	2015
Qozog'iston	14	80	1700	1830
Qirg'iziston	81,1	350,6	40	171
O'zbekiston	311	1121	50	80
Tojikiston	252,9	848,7	10	11
Turkmaniston	89,4	165,1	0,01	0,01

Jadval "Ekonomika Uzbekistana i stran SNG" (sравnitelnyy obzor) ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

6. MARKAZIY OSIYO TRANSPORTI

Transport – xalq xo'jaligi tarmog'ilib, xo'jalik va aholining yuklarga bo'lgan ehtiyojlarni o'z vaqtida taminlab turadi. Shuningdek, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishiga ta'sir ko'rsatadi. Xalq xo'jaligini transportsiz rivojlantirish mumkin emas, chunki transport sanoat bilan qishloq xo'jaligi o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarni, mamlakatning turli rayonlari o'rtasidagi mahsulot almashinishi, uning ichki va tashqi aloqalarni ta'minlaydi.

Yangi hududlarni o'zlashtirishdan oldin ularga transport yo'llar o'tkaziladi. Transportning taraqqiyoti ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyoti bilan shuningdek texnikaning istiqboli bilan ham bog'liq. Transport qanchalik takomillashgan bo'lsada mamlakatning ichki qismida, shuningdek, jahon xo'jaligi miqyosida ham ijtimoiy mehnatning hududiy taqsimlanishi taraqqiy etadi. Transportning taraqqiyoti mamlakatda va uning ayrim rayonlarida ishlab chiqarishning ixtisoslashuviga ta'sir ko'rsatadi. Transport mamlakatning siyosiy va madaniy hayotida muhim ahamiyatga ega.

O'tmishga nazar tashlasak, Markaziy Osiyo hududidan "Buyuk Ipak yo'li" o'tgan. Buyuk Ipak yo'li g'arbiy Yevropani janubiy va sharqiy Osiyo bilan bog'lab turgan, uning shaxobchalari Markaziy Osiyo hududi bo'ylab tarqalgan. Markaziy Osiyodagi xalqlar bir-birlari bilan shuningdek, qo'shni hududlardagi xalqlar bilan ijtimoiy, madaniy aloqa qilganlar. "Buyuk ipak yo'li" ning ta'sirida yirik shaharlar, obod maallalar barpo bo'lgan, madaniyat va ma'rifiyat taraqqiy etgan. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida dengiz yo'llarining ochilishi, shuningdek, yaqin va o'rta sharq mamlakatlarda vaziyatning keskinlashuvi oqibatida Buyuk ipak yo'lining Markaziy Osiyo hududidagi mavqei pasayib borgan.

Chor Rossiyasi davrida Markaziy Osiyo hududlarining katta qismi boqib olinishi natijasida boy tabiiy va mineral resurslar o'zlashtirildi. Mintaqa xom – ashyo yetkazib beruvchi o'lkaga aylantirildi. Natijada mintaqada transport aloqalari shakllandi. Dastlabki temir yo'llar Chor Rossiyasi davrida qurilgan. Turkmanboshi (Krasnovodsk)-Ashgabad-Chorjo'y-Kogon-Samarqand-Toshkent. O'zbekistonda temir yo'l qurilishi 1888 yilda boshlanib, Chorjo'y temir yo'lidir davom ettirilib Samarqandga olib kelingan, 1890 yilda esa temir

yo'l Toshkentdan Andijonga yetkazildi. 1905 yilda esa temir yo'l Oreburch va Toshkent oralig'ida temir yo'l qurildi.

Sobiq ittifoq davrida 1931 yili Turkisb temir yo'l magistralining (1445 km) ishga tushurilishi Markaziy Osiyoning iqtisodiy va madaniy hayotida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Shunday qilib Markaziy Osiyo hududida Aris-Orenburg, Aris-Novosibirsk, Toshkent-Krasnovodsk yo'nalishlari bir-birlari bilan bog'landi. Respublikamizning ichki hududlari ham temir yo'llar bilan ta'minlandi, natijada temir yo'l transportining zichligi ortib bordi. Jumladan, Qozog'istonda Petropavlovsk-Borovo temir yo'li Qarag'anda va Balxashga yetkazildi, Jarik-Jezkazg'on, Atiray-Orsk, janubiy Sibir temir yo'l magistrali qurildi. Shuningdek, O'rta-Sibir magistrali (Kustanay, Ko'kchatov-Irtish-Karasuv) Baykal-Qo'ng'iro't (1972) va Makat-Aleksandr Gay temir yo'llari ishga tushurildi. Qirg'izistonda Lugovaya-Bishkek-Balig'chi; O'zbekistonda Chorjo'y-Qo'ng'iro't temir yo'li 1950-1955 yillarda, Navoiy, - Uchquduq 1962 yilda, Termiz-Qo'rg'on tepa-Yanvan, Nukus-Chimboy (1990 yil), Tuyano'yin-To'rtko'l va boshqa yo'nalishda temir yo'l qo'yildi.

Sobiq Ittifoq davrida Markaziy Osiyo hududlarida shahar va qishloqlarni, tog'-kon sanoati markazlarini, chorvador tumanlarini birlashtiruvchi transit va mahalliy avtomobil yo'llari ham qurulish ishga tushurildi. Biroq bu temir yo'l, yoki avtomobil yo'li quvvur hamda suv va havo yo'lib o'tish, ular "markaz" ko'rsatmasi rejasi asosida barpo etildi. O'sha davrda hududagi respublikalarning ixtiyori markazning qo'lida edi. Shuning uchun ham ehtiyojdan kelib chiqqan holda biron - bir transport tarmog'ining qurish va barpo etish "markaz" ko'rsatmasisiz mumkin emas edi. Bunga quvvur transporti orqali gazlashtirishni misol qilib olsa bo'ladi.

Sobiq Ittifoq davrida transport yo'llarining zichligi ham respublikalarda bir xil emas edi. Masalan: har 1000 kv.km.gato'g'ri keladigan temir yo'llar zichligi-Qirg'izistonda-1,8 km; Turkmanistonda-4,9 km; O'zbekistonda-14,7 kmga; avtomobil yo'llarining zichligi Ukrainada 412,2 km bo'lgan holda, Turkmanistonda 43,2 km, Tojikistonda 133,4 kmga va O'zbekistonda 207,4 kmni tashkil qilgan.

Markaziy Osiyoda yuk va passajir tashishda temir yo'l transportining ahamiyati katta. Shuning uchun ham tranzit temir yo'llardan tashqari mahalliy temir yo'llar qurishga katta e'tibor berilmoqda.

Transport yo'llarining ahamiyati respublikaning tabiiy sharoiti, ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir-biridan farqlanadi.

Masalan: Qirg'iziston va Tojikiston respublikalarida rel'ef xususiyatini e'tiborga olganda avtomobil transportining hissasi salmoqlikdir. Shuning uchun respublikalarda meridional va parallel yo'nalishdagi avtomobil yo'llarini qurishga katta e'tibor qaratilgan. Bundan avtomobil yo'llar istiqol xalqasida, Bishkek-O'sh, O'sh-Xorog, Dushanbe-Xorog, Dushanbe-Xujand, Toshkent-Termiz oralida, janubiy Turkmanistonda ham qurilgan. O'zbekistonda foydalanilgan avtomobil yo'llarining uzunligi 43,4 ming km. Qozog'istonda avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi, 40 000 km dan ortiq. Asosiy Avtomobil yo'li magistralariga Almati-Bishkek-Shimkent-Toshkent; Almati-Toldi Qurg'on-Ust-Kamenogorsk; Semipalatinsk-Pavlodor-Omsk yo'nalishlari kiradi.

Markaziy Osiyoda suv transporti Balxash ko'lida, Irtish, Ural kabi daryolarda mavjud. Markaziy Osiyo davlatlarini bog'lovchi Turkmanboshi porti dengiz transporti markazi vazifasini bajaradi. 1962 yilda Turkmanboshi-Baku paromi ochildi va undan har xil yuklar tashila boshlanadi. Amudaryo suv transportidan Tojikiston, Afg'oniston, O'zbekiston, Turkmaniston davlatlari foydalansa, Irtish daryosi transportidan Qozog'iston Rossiya, Xitoy davlatlari foydalanishadi. Suv transportida ayniqsa Kaspiy dengizining qisman Issiqko'lining ham salmoqli ulushlari bor.

Markaziy Osiyo hududida asosan Qozog'iston, O'zbekiston va Turkmanistonda, gisman Tojikiston va Qirg'izistonda quvvur transporti rivojlangan. Jumladan O'zen G'arbiy Qozog'istonga Atirau-Orsk, O'zen-Atirau-Sizran oralig'ida neft tashuvchi quvvur transporti hisoblanadi. Neft tashuvchi quvvur transporti O'zbekistonda dastlab 1908 yilda Chimyon neft konida Vannovsk (Oltiariq) neftini qayta ishlash zavodiga tortilgan. Respublikada uzunligi 100 km bo'lgan Ko'kdumalov-Buxoro neft tashuvchi quvvur transporti 1994-1997 yillarda qurilib ishga tushurildi. Eng uzun gaz tashuvchi quvvur transporti markazda Turkmaniston, O'zbekiston va Qozog'iston hududlaridan o'tkazilgan. Nebitdog'-Krasnovodsk (Turkmanboshi); Jurg'och-Buxoro-Samarqand-Toshkent; Muborak-Toshkent-Shimkent-Turaz-Bishkek-Olmaota shular jumlasidandir.

Markaziy Osiyoda havo transportining ham ahamiyati katta. Havo

transporti respublikaning ichki qismlarini, shuningdek, respublikalar orasini ham xorijiy davlatlarni bir-birlari bilan bog'laydi va respublikalarning ijtimoii, iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Markaziy Osiyo respublikalari mustaqillikga erishganlaridan keyin transportning xo'jalikdagi va aholiga xizmat ko'rsatishni tubdan yaxshilash va transport boshqarish tizimini takomillashtirish masalalarida birqator ishlarni amalga oshirishda ham chora tadbirlar ishlab chiqilmogda.

Jumladan O'zbekistonda transport korxonalari davlat ishtirokida aksionerlik kompaniyalari, ochiq turdagi aksionerlik, ma'suliyati cheklangan jamiyatlarga jamoa korxonalariga aylantirildi. Shuningdek, mamlakat mustaqilligi va iqtisodiyoti uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan, Xitoy, Koreya, Yaponiya, Eron, Turkiya va G'arbiy Yevropaning janubi bilan tutashitiriladigan Transosiy magistrali-Istambul-Toshkent-Olmaota-Pekin qurilishida ishtirok etmogda.

Respublika quruvchilari uzunligi 133km bo'lgan. Tajan-Seraxs temir yo'lini (133km) qurishda qatnashdilar. O'zbekiston Xitoyga chiqish imkoniyatini beruvchi Andijon - O'sh-Ergashtom-Qashqar (1997), Xind okeaniga chiqishga imkon beradigan Toshkent-Termiz, Xitoy, Karachi (1995) avtomobil yo'li qurilishida qatnashmogda.

Bunday hamkorliklar transportning boshqa turlari bo'yicha ham olib borilmogda va ular ijobiy natijalar bermogda.

Masalan: "O'zbekiston havo yo'llari" milliy aviakompaniyasi Germaniya, Fransiya, Rossiya firmalari bilan turli soxalarda hamkorlik qilmogda. Shuningdek, Kaspiy bo'yida yangi portlar qurish, dengizda kema qatnovini yaxshilash bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasida hamkorlik qilish hozirgi kunning eng muhim mavzusiga aylangan.

Markaziy Osiyo davlatlari o'z transportini takomillashtirish va rejalashtirishda ichki va tashqi aloqalarni kuchaytirishda hamkorlik shartnomalarini tuzishmogda va yaratuvchanlik ishlarini amalga oshirishga harakat qilmogda.

XXI asrning birinchi choragida Markaziy Osiyo hududida yagona transport tizimini vujudga keltirish uchun bir qator ishlar amalga oshirilmogda. Natijada Markaziy Osiyo davlatlarining ichki va tashqi ma'daniy, ma'rifiy, iqtisodiy va siyosiy aloqalari ortib boradi. Bu o'z navbatida mintaqada ishlab chiqarish kuchlarini jadal rivojlantirishga,

hamkorlik ixtisoslashuviga xizmat qiladi.

Transport - xalq xo'jaligi muhim tarmog'ib, xo'jalik va aholining yuklarga bo'lgan ehtiyojlarni o'z vaqtida taminlab turadi. Shuningdek, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylanishiga ta'sir ko'rsatadi. Xalq xo'jaligini transportsiz rivojlantirish mumkin emas, chunki transport sanoat bilan qishloq xo'jaligi o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarni, mamlakatning turli rayonlari o'rtasidagi mahsulot almashinishi, uning ichki va tashqi aloqalarni ta'minlaydi.

6.1 MARKAZIY OSIYO DAVLATLARIGA XOS BO'LGAN UMUMIY MUAMMOLAR

Sovet Ittifoqining parchalanishi natijasida mustaqil davlatlar shakllandi. Shu jumladan Markaziy Osiyo zaminida Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmaniston va O'zbekiston davlatlari tashkil topdi. Ularni Mustaqil davlat sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti va jahondagi juda ko'p mamlakatlar, nufuzli tashkilotlar tan olishdi, diplomatik munosabatlar o'rnatishdi. Tarixi, zaminini, etnik kelib chiqishi, dini urf-odatleri, orzu-umidlari, maqsadleri, tabiiy sharoiti va resursleri, istiqbol imkoniyatlari bir bo'lgan qozoq, qirg'iz, tojik va o'zbek, turkman va qoraqalpoq halarqi yangi hayot qurishga va bu borada o'zaro hamkorlik, qilishga harakat qilmogdalar.

Mazkur davlatlar uzog hamda yaqin o'tmishda yaqin va yaxlit bo'lgan, A.Temur ta'kidlaganidek, ularning mulki Turon, millati turk bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlari jahon fani va ma'daniyatining rivojlanishiga juda katta hissa qo'shgan.

XX asrning 90 yillaridan boshlab bu zaminida vaziyat o'zgardi. Dunyo siyosiy kartasida Mustaqil davlatlar tashkil topdi. Bu davlatlar hozirgi kunda va kelajakda ijtimoii, ma'naviy jihatdan o'zaro bir-birlarga yaqinlashishni hamkorlikni parchalanishga qarshi qo'ydi. Tarixiy va zamin birligi, tenglik asosida iqtisodiy, texnikaviy va madaniy aloqalarni qayta tiklash va rivojlantirishga harakat qilmogdalar.

Markaziy Osiyo davlatlari ma'lum bir geografik o'lkada joylashganligi uchun uning tabiiy sharoiti va tabiiy resursleri deyarli bir xil bo'lib, ba'zi tomonlardan bir oz farqlanadilar, shuning uchun ham bu

o'lkaning tabiatini, tabiiy resurslarini, iqtisodiy va boshqa geografik imkoniyatlarini, davlatlar iqtisodiyotini rivojlantirish bilan bog'liq boshqa muammolarni alohida – alohida hal qilib bo'lmaydi. Markaziy Osiyo davlatlarida umumiylik shu qadar ko'pki, uni birgalikda qarash va birgalikda yechish davr taqazosidir.

Markaziy Osiyo hududining geografik o'rni va tabiiy resurslarini birgalikda o'rganish, ulardan foydalanishni hamda muammolarni birgalikda hal etish muhim ahamiyatga ega. Chunki ularning geografik va iqtisodiy jihatdan taqsimlanishi, mazmuni shi qadar o'ziga xoski, buni yakka tartibda yechib bo'lmaydi. Jumladan Markaziy Osiyoning tabiiy va iqtisodiy, madaniy, ichki va tashqi aloqalari mazmuniga, mohiyatiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan: Rossiya, Xitoy, Afg'oniston, Eron bilan, Kaspiy dengizi bilan bo'lgan chegara va qo'shniçilik aloqalarini olaylik. Shimolda Rossyaning iqtisodiy jihatdan ancha rivojlangan Volga bo'yi, Ural Shimoliy Kavkaz, G'arbiy Sibir kabi yirik iqtisodiy rayonlari bilan bog'langan. Bu ayniqsa Qozog'iston Respublikasining iqtisodiy taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega.

Yoki Markaziy Osiyo davlatlari Kaspiy dengizi orqali Rossiya va G'arbiy Yevropadagi hamda O'rta dengiz bo'yi mamlakatlari bilan bog'lanish imkoniyatlariga egadirlar. Shuningdek, Xitoy orqali Tinch okeaniga, Eron, Afg'oniston, Pokiston orqali Osiyoning janubidagi davlatlar bilan hamkorlik qilish imkoniyatlariga egadirlar.

Markaziy Osiyo hududining g'arbiy qismini yirik neft- gaz min- tagasi kesib o'tgan. U Sayyoramizdagi yirik neft – gaz mintaqasi (Fors qo'ltig'idan toki G'arbiy Sibirigacha cho'zilgan) tarkibiga kiradi. Shuningdek MDHdagi tabiat resurslarining 2-4%, qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning 47%, va haydaladigan yerlarning 20% shu o'lkada mavjuddir. Region uchun suv resurslarining tanqisligi xos bo'lib, bu borada Qirg'iziston va Tojikiston qulay imkoniyatga ega.

Markaziy Osiyo davlatlari uzoq yillar davomida xom- ashyo yetka- zib beruvchi mavqega ega bo'lgan. 80- yillarda Sobiq SSSR sanoat mahsulotining 5 %, qishloq xo'jalik mahsulotlarini 16 % ini ishlab chiqargan. Shuningdek sanoatda texnologik siklining to'liq darajaga ega emasligi, uning tugallanish darajasi unchalik rivojlanmaganligi bilan ajralib turgan. Shuning uchun ham bularni Mustaqilik yillarida yaxshilash har bir davlatning, qolaversa, shu mintaqadagi barcha

mamlakatlarning hal etilishi lozim bo'lgan muammoli vazifasidir.

Resurslarning zahirasi taqsimlanishi ulardan foydalanishni bir- galikda olib borishni taqazo etadi. Masalan Amudaryo suvidan foydalanish faqat O'zbekiston uchun emas shu jumladan Tojikiston va Turkmaniston uchun, Sirdaryo suvidan foydalanish faqat O'zbekiston uchun emas, balki Qirg'iziston, Tojikiston Qozog'iston uchun ham muhimdir. Bunday foydalanish barcha tabiat resurslari uchun ham xos. Jumladan Qoraqum va Qziliqum, Kaspiy va Orol dengizlaridan foydalanish neft va gaz hamda boshqa foydali qazilmalarni qazib olish va ulardan foydalanish Markaziy Osiyodagi barcha davlatlar- ning birgalikda hal qilish lozim bo'lgan ishidir.

Yoki qishloq xo'jaligining chorvachilik, donçilik hamda texnika ekinlarini rivojlantirish uchun Markaziy Osiyodagi davlatlar o'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda birgalikda ish olib borishlari lozim.

Markaziy Osiyo hududi xilma – xil shakl va ko'rinishga ega bo'lgan yer sayyorasining bir qismi bo'lib, unda keçadigan hodisa va jarayonlar tabiatga, butun borliqqa xos bo'lgan qonuniyatlarda asosida sodir bo'ladi. Shulardan biri Markaziy Osiyo hududi bo'lib, uning asosiy qismi dunyodagi eng katta berk havzaning (Yevroasiyo materigida) markazida joylashgan. Hududda keçadigan hodisa va jarayonlar berk havzaga xos bo'lgan qonuniyatlardan bog'liq.

Shuning uchun, berk havzaga xos bo'lgan qonuniyatlarni bilish ham ilmiy, ham amaliy ahamiyatga ega. Bilish asosidagina biz Markaziy Osiyo hududidagi ijtimoiy – iqtisodiy va ayniqsa, ekologik muammolarni bartaraf qilishimiz mumkin.

Markaziy Osiyo hududi umumiy maydonning 90% dan ortiq qismi berk havzadan iborat. Hozirgi kunda bu hududa o'ziga xos ijtimoiy iqtisodiy va ekologik muammolar vujudga kelgan. Ularning kelib chiqish sabablari unga ta'sir etgan omillarni, shuningdek ularni optimallashtirish uchun ko'rilayotgan va qo'llanilayotgan choratadbirlarning samaradorligini o'rganish tadqiqotlar olib borish hozirgi kun taqozosidir. Shu davrning asosiy muammolari Markaziy Osiyo hududida quyidagilardir.

Ijtimoiy demografik muammolar Markaziy Osiyodagi eng muhim muammo bo'lib hisoblanadi. Chunki Markaziy Osiyo hududida 75 mlndan ortiq kishi yashamoqda. Tabiiy o'sish aholining

zichligi –joylashuvi, bilimdonlik darajasi, kasbi, mehnat resurslari bilan ish bilan ta'minlanganligi va boshqa demografik ko'rsatkichlar Respublikalarda turlicha. Shuningdek iqtisodiyotda rivojlanish darajasi moddiy texnika bazasi va ishlab chiqarish texnologiyasi bir xilda emas.

Kishilarning tabiatga va ishlab chiqarishga bo'lgan munosabati va ta'siri ham boshqa – boshqa. Ba'zi hududda ishlab chiqarish kuchlari mehnat vositalari xo'jalik tarmoqlari moddiy texnika bazasi to'planib qolgan, boshqa bir joyda esa uning aks. Oqibatda inson – jamiyat – tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatda nomutanosibliklar bo'ladi. Bu hol ham tabiiy, ham ijtimoiy ekologik muammolarni vijudga keltirmoqda, buni biz O'zbekistonda, Qozog'iston va boshqa Respublikalarda ham ko'rmomdamiz.

Iqlim bilan bog'liq muammolar keyingi 10-15 yil orasida xududda ilish kuzatilmogda. (CO_2 konsentratsiyasining ortishi va antropogen omillar asosida). Suvga bo'lgan talab keyingi chorak asrda o'rtib borayotir. Sug'orib ekitiladigan yerlar maydoni 1,5 barobariga ko'payib, hozirgi kunda birgina O'zbekistonda 4,5 mln ga dan o'rtib ketdi. Oqibatda yirik daryolarimiz suvlari Orolga to'liq bormayotir. Orol dengizi sathi pasayib deyarli qurub bo'ldi.

Suvdan halos bo'lgan yerlar oldingi qirg'oq chizig'idan 100-150km dengiz tomoniga kirib bordi. Natijada harorat 1,5 gradusga ortdi, nisbiy namlik 10-15 %ga kamaydi. Orol dengizining 1960 yildagi maydoni 689000 kvadrat kilometr, suv sathi 53,4 metr bo'lgan bo'lsa, 1994 yilga kelib bu kattaliklar 32500 kv km va 36,6 metrga tashkil etdi. 2000 yilda Orol dengizining maydoni yanada qisqardi va suv sathi pasaydi, oqibatda Orol yuzasida taqsimlangan modda va energiya miqdori keskin o'zgardi. Orol, Orol atrofi va Orol havzasida ekologik muammolar vijudga keldi.

Yer usti suvlarining ekalogiyasida o'zgarishlar yuz berdi. Agar-da daryoni suvi Markaziy Osiyo regionida 125-128 kub/km ni tashkil etgan bo'lsa, shundan qishloq xo'jaligida 110 kub/km suv foydalanilmogda. Natijada 35-38 kub km suv yuqori darajada mineralashib qoldi.

Menecallashgan suvlar yana daryolarga va boshqa suv havzalari qaytilmogda. Sanoat chiqindilari, tashlandiq suvlar toza suvning ifloslanishiga sabab bo'lmogda.

Yer resurslaridan foydalanish va tuproqlarning ekalogik holatida ham o'ziga xos ko'rsatkichlar mavjud. Tog' kon sanoatining rivojlanishi bilan antropogen buzilgan landshaftlar vijudga keldi va kelmogda. Faqat O'zbekistonda 1956-1960 yillarda shamol eroziyasi natijasida 200.000 gektar maydon paxtazorlar nobud bo'lgan.

Tuproqqa ishlov berishning qo'liq usullaridan foydalanish natijasida tuproqning zichlashuvi kuchaydi, hosildorlik kamayib ketish holatlari kuzatilmogda. Pestisid va boshqa mineral o'g'itlarning tuproqqa ta'siri ularning meyoridan ortiqcha ishlatilishi natijasida o'rtib bordi.

Masalan: paxtachilikni rivojlantirish uchun O'zbekistonda har gektar yerga 300kg azot, 200kg fosfor, 110 kg kaliy o'g'itlari solinadi. Ayrim joylarda undan ham ko'p foydalaniladi.

Sug'orishni to'g'ri tashkil etmaslik va suvdan noto'g'ri foydalanish oqibatida ham suv resurslarini, sug'oriladigan yerlarning egologik holati yomonlashdi, chuchuk suv tanqisligi yuzaga kelmogda. Suvni sug'orish natijasida inson tabiatga juda katta ta'sir ko'rsatmogda.

Masalan: paxta suvni ko'p talab qiladi. Har gektar ekin maydoniga 5-8 ming kub metr suv sarf qilinadi. Birgina O'zbekistonda chigit ekitilgan maydon 1,3 mln ga atrofda. Sug'orish tizimini to'g'ri tashkil etmaslik natijasida dala maydonlariga berilayotgan suvning yarmi yetib bormaydi. Mutahassislarining hisoblashlaricha Markaziy Osiyoning ba'zi bir joylarida meyoriy suvga nisbatan 5-7 marta ko'p suv sarflanmogda. Natijada yer sho'rlanishi kuchaymogda va ayniqsa O'zbekiston, Turkmaniston hududlaridagi har 3 ta sug'orma yerlarga 1 ga sho'rlangan yer to'g'ri keladi.

Chuchuk suv yetishmasligi muammosi turgan bir vaqtda shaharlarda suvdan foydalanish meyorlari oshgan holda buzulmogda. Me'yorga nisbatan Dushanbeda 1,6 martaga, Toshkentda 2,0 martadan ko'p, Buxoro va Navoiy viloyatlarida 3,0 marta ko'p chuchuk suv iste'mol qilinmogda.

Tuproqlarning pasporti (xossa va xusiyatlarini tavsilotlari yig'indi) ilmiy asosda o'rganilmay turib, ularning suvga bo'lgan talabchanligi hisobga olinmay turib, nazoratsizligi oqibatida behudaga suvlar sarflanmogda. Natijada yerlarning melliorativ holati yomonlashdi. Jumladan, 1 gektar sug'oriladigan yerga o'simlik turlarini inobatga olgan holda o'rtacha 7-10ming kub/metr suv sarflanishi kerak

bo'lgan holda, nazoratsizlik oqibatida Turkmanistonda-20; Qozog'istonda-17.5; O'zbekistonda-15; Tojikistonda-14.5 ming kub metr suv sarflannmoqda. Bu kabi salbiy holatlarni va yuzaga kelgan ekologik muammolarni hayvonot olami, o'simliklar dunyosi diqqatga sazovar landshaftlar misolida ham keltirish mumkin va hokozo.

Markaziy Osiyo hududida tabiat –inson- jamiyat- antropogen landshaft munosabatlarini yurgizishda juda katta xiyotkorlik bilan ish olib borish kerak. Shuning uchun, birinchi navbada berk havzaga xos bo'lgan tabiiy va ijtimoiy qonunlarni bilib olish, ikkinchidan tabiatning insonga, insonning tabiatga, antropogen landshaftning tabiatga va insonga bo'lgan ta'siri, sir asrorlarini ilmiy amaliy, tadqiqotlar orqali to'g'ri anglab yetish, uchuncudan tabiiy va ijtimoiy sharoitlarni ilmiy asoslab o'rganish va pasportini tuzish, to'rtinchidan ekologik ta'lim, tarbiya va madaniyatni yaxshilash, beshinchidan berk havzadagi hodisa va jarayonlarni, resurslarni dunyo mezonini bo'yicha baholashni bilish zarurdir.

7. MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARINING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI

Markaziy Osiyo mamlakatlariga jahon mamlakatlari tovar oborotining taxminan 10 % to'g'ri keladi. Bundan tashqari Markaziy Osiyo davlatlari so'nggi yillarda qishloq xo'jalik hamda tabiiy resurslar bilan ham tashqi iqtisodiy aloqalarni ancha rivojlantirib bormoqda. Qozog'iston o'zining geosiyosiy mavqei, tarixiy va iqtisodiy rivojlanishi tufayli tashqi iqtisodiy aloqalarni va birinchi navbada savdoni rivojlantirish imkoniyatiga va ehtiyojlariga ega. Qozog'iston Respublikasi eksporti asosan energetika va xom ashyoga tegishli. So'nggi paytgacha Qozog'iston har yili umumittifoq fondiga 10-12 million tonna don, 300 ming tonnadan ortiq go'sht, 270 ming tonna sut eksport qildi. Eksportdagi tayyor mahsulotlar, ayniqsa mashinasozlik texnikasining ma'lum bir oyi o'rtaicha ko'rsatkichdan deyarli uch baravar past bo'lib chiqdi. Qozog'iston tashqi iqtisodiy aloqalari va tashqi iqtisodiy aloqalarning iqtisodiyotdagi roli ortib bormoqganligini ko'rishimiz mumkin. Tashqi iqtisodiy aloqalar - bu yordamni bilan xorijiy davlatlar bilan turli xil aloqalar o'rnatiladigan yo'nalishlar, shakllar, usullar to'planidir. Mamlakatlar o'rtasidagi savdo aloqalarining sabablari iqtisodiy va tabiiy resurslar, teng taqsimlanmaganligi, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish yangi texnologiyalarni talab qilgan. Shuning uchun Qozog'iston dunyoning boshqa mamlakatlari bilan savdo aloqalariga muhtoj. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, eksport salohiyatini rivojlantirish muvaffaqiyat garovidir. Hozirda Qozog'iston tashqi savdo aloqalarini quyidagilar bilan amalga oshirmoqda:

Dunyoing 70 dan ortiq mamlakatiga turli xil mahsulotlar eksport qiladi. Eksportchilar orasida AQSh, Angliya, Germaniya, Shveytsariya va boshqalar bor. Qo'shma korxonalar, tarmoqlararo va tashqi iqtisodiy uyushmalar tashkil etilmoqda. Qozog'iston tashqi iqtisodiy faoliyatining rivojlanishi haqida gapirganda, uchta yo'nalishni shartli ajratish mumkin.

Birinchisi, "do'stlik va yaxshi qo'shniqlik" zonasi deb ataladi, unga MDH va Rossiya davlatlari, Markaziy Osiyodagi qo'shniqlar kiradi. Sobiq SSSR tarkibidagi Qozog'istonning deyarli barcha tashqi savdo aylanmasi ushbu mamlakatlarga to'g'ri keladi. Va hozirgi kun-

ga qadar respublikaning deyarli 90% eksporti va 80% importi ushbu mamlakatlar bilan savdoga to'g'ri keladi.

Ikkinchisi - Qozog'iston atrofida tinchlik, ishonch va o'zaro tushunish kamarini yaratishga yo'naltirilgan yo'nalish, bu uch tomonlama hamkorlikning eng kuchli bo'g'inlaridan biri bo'lishi mumkin bo'lgan Xitoy, Turkiya, Eron, Pokiston, Janubiy Koreya, Hindiston, Yaponiya va boshqa mamlakatlarni o'z ichiga oladi. mustahkamlanadi: masalan, Qozog'iston xomashyosi, yuqori malakali xitoylik ishchilar, yapon, janubiy Koreya, Hindiston, Yaponiya va boshqa mamlakatlarni o'z ichiga oladi.

Uchinchi yo'nalish - AQSh, Germaniya, Angliya, Frantsiya, Belgiya, Kanada va boshqa mamlakatlarni o'z ichiga oladi, keyinchalik "G'arbiy Sharqdan ajralmasdan yaqinlashishi" formulasiga o'zgartirish kiritildi. Bundan tashqari, AQSh, Germaniya, Avstriya, Frantsiya va Angliya bilan aloqalar Qozog'iston tashqi iqtisodiy siyosatidagi ustuvor yo'nalishlarning mohiyatini saqlab qolishi kerak. Qozog'istonning har uchala sohasidagi munosabatlarni rivojlantirish davlat va milliy manfaatlardan kelib chiqadi va buning natijasi Qozog'iston iqtisodiyotining ko'tarilishi bo'lishi kerak.

Tashqi iqtisodiy aloqalar. Qozog'iston xalqaro iqtisodiy munosabatlarining to'la huquqli sub'ekti. Hozirgi vaqtda sherik mamlakatlar doirasi sezilarli darajada kengaytirildi va ko'plab rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalar o'rnatildi. Respublika ishonchli ravishda jahon bozoriga integratsiyalashuv sari intilmoqda. Qozog'istonning savdo sheriklari ham Yevropa mamlakatlari, ham Osiyo mintaqasi davlatlari, Amerika, Afrika va Avstraliya mintaqalari hisoblanadi.

1997 yildan boshlab Qozog'iston tashqi savdosi geografiasida MDHdan tashqari davlatlar bilan aloqalarni kengaytirish tomon sezi-larli o'zgarish yuz berdi va bu respublikaning tashqi iqtisodiy faoliyatiga ijroiy ta'sir ko'rsatdi. Binobarin, mamlakat iqtisodiy rivojlanishini modernizatsiya qilish va diversifikatsiya qilish Qozog'iston davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Hozirgi bosqichda Qozog'iston tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bu Yevropa Ittifoqi bilan hamkorlikni yanada rivojlantirishdir. Ushbu yo'nalishni amalga oshirish, ayniqsa, Yevropa Ittifoqining kengayishi va uning Qozog'iston Respublikasi bilan siyosiy

mulohotni faollashtirishga tayyorligi bilan bog'liq. Ayni paytda Qozog'iston va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi munosabatlar bargaror va uzoc muddatli bo'lib kelmoqda. Qozog'iston - Yevropa Ittifoqining Markaziy Osiyo va MDHdagi eng yirik savdo sherigi. Xususan, o'zaro manfaatli aloqalar neft-gaz kompleksi sohasida eng jadal rivojlanmoqda. Kelajakda Qozog'iston Kaspiy neft va gaz manbalarini Yevropa bozorlariga yetkazib beradigan eng yirik davlatga aylanadi. Bundan tashqari, transport, sanoat va qishloq xo'jaligi sohalari-da savdo-iqtisodiy aloqalar kengaymoqda. Qozog'iston va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi o'zaro savdo hajmining dinamikasini tahlil qilish uning rivojlanishida ijroiy tendentsiya mavjud degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Rossiya Qozog'iston uchun strategik va asosiy savdo sheriklaridan biri, Qozog'iston iqtisodiyotining bargaror va dolmij investori. Xususan, o'zaro savdo aylanmasining ulushi respublika tashqi savdo hajmining 20 foizini tashkil etadi.

Qozog'iston nefti Aitrau-Samara quvuri orqali tashladi. Qayd etilayotgan neftning yillik hajmi 15 million tonnani tashkil etadi, shuningdek, mamlakat Kaspiy quvuri liniyasi konsortsiyuning asosiy aksiyadorlari hisoblanadi. Bugungi kunda ham Qozog'iston neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkilotiga (OPEK) Yevropa Ittifoqi bozoriga a'zo bo'lmagan mamlakatlar orasida uchinchi (Rossiya va Norvegiyadan keyin) yirik eksportchi hisoblanadi.

Qozog'iston gazini ishlab chiqarish va sotish hajmining oshishi munosabati bilan Rossiyada gazni qayta ishlash va uning eksport-i uchun Rossiya transport infratuzilmasidan foydalanish bo'yicha hamkorlik faollashdi. Qorachaganak konidan gazni qayta ishlashga mo'ljallangan Orenburg gazni qayta ishlash zavodini yaratish katta ahamiyatga ega. Kelajakda Qozog'iston gazini qayta ishlash hajmi 15 milliard kubometrni tashkil qilishi kerak. Markaziy Osiyo gazini tashish sohasida Rossiya va Qozog'iston birgalikda Markaziy Osiyo - gaz transport tizimini modernizatsiya qilish loyihasida ishtirok etmoqda. Xususan, gaz quvurlari tizimini qayta qurish dasturi doirasida hozirgi vaqtda quvvati mavjud 54,6 milliard kubometrdan bosqichma-bosqich oshirish ko'zda tutilgan, bo'lib yiliga 80 milliard kubometr-gacha yetkaziladi.

Xitoy Qozog'istonning yana bir yirik savdo sherigidir. Mamlakatlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqalar juda jadal rivojlanmoqda.

Bugungi kunda Xitoyning Markaziy Osiyo va Sharqiy Yevropa davlatlari bilan tashqi savdosida Qozog'iston Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinni egallab turibdi. Ayni paytda ikki tomonlama hamkorlikning ustuvor yo'nalishi, shubhasiz, energetikadir. Bugungi kunda Qozog'iston-Xitoy neft quvuri loyihasining ikkinchi bosqichi - Kenkiyak-Qunkol neft quvuri qurilishini amalga oshirish bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

O'tgan 2020 yilda Qozog'iston tashqi siyosati juda samarali va muvaffaqiyatli bo'ldi. Diplomatik faollikning barcha darajalarda kuchayishi davlatning nafaqat kuchli mintaqaviy kuch sifatida, balki global farqlar va nizolarni hal qilishda ta'sirchan omil sifatida nufuzini mustahkamlaydi.

Bütün dunyo singari, avvalambor, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi va ichki siyosiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan Qozog'iston diplomatiyasining haqiqiy samaradorligi ko'rsatkichlaridan biri bu Qozog'iston iqtisodiyotiga jalb qilingan katta hajmdagi investitsiyalardir.

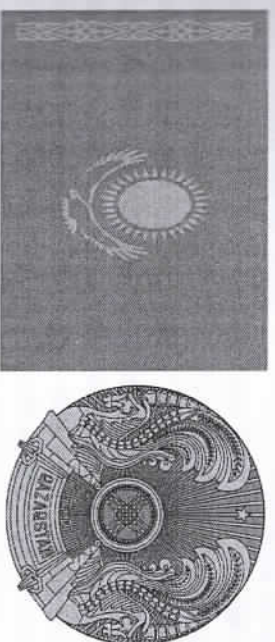
Qirg'iziston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi, shu jumladan jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan amalga oshirilgan eksport-import operatsiyalari hajmi soddalashtirilgan tartibda hisobga olingan. 7503,9 million AQSh dollarini tashkil etdi, bu 2016 yilidagidan 26,6 foizga yuqori. Ushbu davrda savdo balansining salbiy saldos 3648,7 million dollarini tashkil etdi. Qirg'iziston Respublikasi dunyoning 145 mamlakati, shu jumladan Qozog'iston bilan savdo-sotiq olib bordi. Ularning aksariyati bilan savdo aloqalari Jahon Savdo Tashkiloti doirasida bo'lib, Qirg'iziston to'laqonli a'zosi hisoblanadi, integratsiya guruhlar bo'yicha: MDH, Yevrazalar, SHHT, EKO, OCAS. Biroq, oltindan tashqari tovarlarning G'arbiy Yevropaning qimmat va to'lovga qodir bozoriga chiqishi hali ham cheklangan. Sanoat mahsulotlari va boshqa tovarlarni eksport qilishda Qirg'iziston MDH davlatlari o'rtasidagi savdo-sotiqni egallaydi, Qozog'iston birinchi navbada Qozog'iston va Rossiya Federatsiyasiga to'g'ri keladi. Qirg'iziston Respublikasining MDH davlatlariga eksportining umumiy hajmida Qozog'iston 28,4% "289,7 million dollar" ni egallaydi. Elektr energiyasi Qozog'istonga eksport qilindi, uning solishtirma og'irligi 23,8%, sabzavot va mevalar - 20,7%, sut mahsulotlari - 10,5%, noorganik kimyoviy

moddalar - 9,8%. Qozog'istonga tovarlarni eksport qilish hajmining 1,6 barobar o'sishiga noorganik kimyoviy moddalar yetkazib berish 2,8 barobar, avtomobillar 2,3 barobar, elektr energiyasi 42,6 foizga ko'payganligi sabab bo'ldi. Shu bilan birga, parranda tuxumlarini yetkazib berish deyarli ikki baravar kamaydi. Qirg'iziston 2019 yilda dunyoning 81 mamlakatiga eksport yetkazib berishni amalga oshirdi. Eksportning asosiy qismi Shveytsariya, Birlashgan Arab Amirliklari, Rossiya va Qozog'istonga to'g'ri keldi. Qozog'istonga eksport qilinadigan tovar tarkibida tirik hayvonlar va hayvonot va o'simlik manbalaridan mahsulotlar ustunlik qildi. Qirg'izistonning asosiy import sheriklari Rossiya Federatsiyasi, Xitoy, Qozog'iston, O'zbekiston, Germaniya va boshqalar. MDH mamlakatlaridan importning umumiy hajmidagi Qozog'istonning ulushi 411 390,0 ming dollarini yoki 22,5 foizni tashkil etadi. Importning asosiy turlari bug'doy, mazut, ko'mir, dizel yoqilg'isi, benzin, noorganik kimyoviy moddalar va turli xil mahsulotlardir. Shuni ta'kidlash kerakki, eksport uchun raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish ko'p jihatdan energiya manbalarining importiga, ularning narx siyosatiga, shuningdek Qirg'izistonda ishlab chiqarilishi mumkin bo'lgan oraliq mahsulotlarga (mashina va uskunalar) bog'liqdir.

Jahon inqirozi uchta neft va gaz eksport qiluvchilarni (Qozog'iston, Turkmaniston va O'zbekiston) va ikkita neft va gaz import qiluvchilarni (Qirg'iziston va Tojikiston) o'z ichiga olgan Markaziy Osiyoga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu mamlakatlarda moliyaviy bozorlar nisbatan zaif bo'lishiga qaramay, inqiroz mintaqadagi tovarlarning pasayishiga ta'sir qildi va eksport talabi va, ayniqsa, Rossiyadan tushadigan pul tushumini kamaytirdi. Rossiyaning iqtisodiy roli Sovet Ittifoqi qulaganidan keyin ham Markaziy Osiyoda va Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligining qolgan qismida muhim bo'lib qolmoqda. Markaziy Osiyo davlatlarining aksariyati shimoliy qo'shnilarining pul o'tkazmalariga bog'liq. Rossiya va Qozog'istondagi hozirgi tanazzul qo'shni mamlakatlardan bir milliondan ikki milliongacha ishchilarning ishdan bo'shatilishiga olib keldi. Qirg'izistondagi YalMning uchdan bir qismi va Tojikistondagi YalMning yarmi chet eldan pul o'tkazmalariga to'g'ri keladi. Qozog'iston jahon moliya bozoriga yaqin integratsiyasining muhim oqibatlarni boshdan kechirdi; xususan, bank tizimiga AQShdagi

moliyaviy inqiroz sezilari darajada ta'sir ko'rsatdi. Bunga javoban hukumat bankrotlikdan qutulgan banklar va qurilish kompaniyalarini qo'llab-quvvatlashdan tashqari, milliy valyuta bo'lgan tengeni mustahkamlash uchun 45 milliard dollarlik yalpi ichki mahsulotning uchdan bir qismini sarfladi. Qirg'izistondagi moliya sektorining katta qismida Qozog'iston banklari hukmronlik qilmoqda va bu Qirg'iziston YalM o'sishining pasayishiga yordam berdi. Garchi O'zbekistondagi bank sektori yuqori darajada markazlashgan davlat idorasi tomonidan boshqarilsada, unga Qozog'istonning bank va kredit berish tartiblari ham ta'sir ko'rsatdi. Turkmaniston moliya sektori ham tobora avtoritar davlat nazorati ostida. Turkmaniston tabiiy gaz va paxta eksportidan olinadigan daromadlarni, shuningdek sobiq vatandoshlarning pul o'tkazmalarini qayta ishlash bo'yicha muhim operatsiyalarni amalga oshirmoqda. Aksincha, Tojikiston juda qashshoq bo'lib qolmoqda, bu esa global moliya tizimiga yaxshi integratsiya qilish istiqbollari pasaytiradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, Markaziy Osiyo mamlakatlari global inqirozga javoban tegishli siyosat choralari ko'rdilar, shu jumladan valyuta tushumini kamaytirish uchun valyuta qadrsizlanishi, pul yumshtish va kredit inqirozini cheklash uchun qisqa muddatli likvidlikni boshlash va boshqa moliyaviy stimullar. Shu bilan birga, ushbu mamlakatlarga raqobatdosh bo'lib qolish va milliy valyutani qadrlash uchun valyuta kursining moslashuvchanligini ta'minlash kabi qo'shimcha choralarini ko'rishni tavsiya qiladi; kambag'allarni himoya qilish uchun ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlarini takomillashtirish; moliya tizimining zaifliklari va tarmoq xatarlarini kamaytirish uchun qattiqroq bank nazoratini joriy etish.

8. QOZOG'ISTON RESPUBLIKASI

Qozog'iston respublikasi bayrog'i va gerbi

Qozog'iston respublikasining kosmik surati

Geografik o'rni. Qozog'iston respublikasi 1991 yil 16 dekabrda mustaqil davlat sifatida butun dunyo davlatlari tomonidan tan olindi. Hozirgi kunda Qozog'iston Birlashgan millatlar tashkilotlarining teng huquqli a'zosi. Qozog'iston respublikasi MDH davlatlari orasida hududining kattaligi bilan ajralib turadi. Uning maydoni 2,7 mln km² bo'lib, MDH davlatlari orasida Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda, dunyoda esa to'qqizinchi o'rinda turadi (Rossiya, Kanada, Xitoy, AQSh, Braziliya, Avstraliya, Hindiston va Argentinadan keyin).

Uning hududiga Eron, Iroq, Turkiya kabi davlatlarni to'liq joylashtirish mumkin. Qozog'iston hududi Kasbiy dengizidan Oltoy tog'larigacha, Uraldan Tyanshangacha cho'zilib ketadi. Uning sharqiy va g'arbiy chekka nuqtalari orasidagi masofa qariyb 3000 km

ni, shimoliy va janubiy nuqtalari orasidagi masofa esa 1700 km ga yaqinni tashkil etadi.

Respublikaning chekka qismlari xo'jalikning xarakteri jihatidan qo'shni mintaqalariga o'xshaydi. Shimoliy va sharqiy rayonlar G'arbiy Sibirni, Shimoli-G'arbi-Uralni, Janubi-O'rta Osiyoni eslatadi. Respublika maydonining kattaligi tabiiy resurslar zaxiralarining va shu jumladan qishloq xo'jalik ekin maydonining kattaligiga olib kelgan. Bu esa o'z navbatida respublika xalq xo'jaligini keng yo'naltirishda rivojlantirish imkonini beradi. Shu bilan birgalikda respublika maydonining o'ta kattaligi, bu yerdagi tabiiy resurslarni o'zlashtirishda ma'lum darajadagi qiyinchiliklarga olib keladi. Bunday qiyinchiliklar respublikaning turli qismlarida shahar va qishloq aholisi turar joyini ko'rishda, ularni bir-biri bilan transport va boshqa aloqa vositalari bilan bog'lashda yaqqol seziladi. Bunday ishlarni amalga oshirish katta kapital mablag'ni talab qiladi.

Qozog'iston Respublikasining hozirgi hududi. Respublika Konstitutsiyasida qayd etilganidek, hozirgi chegarada bir butun, mustaqil va dahlsizdir.

Qozog'iston Respublikasi barcha Markaziy Osiyo davlatlari kabi Yevrosiyo materigining qoq o'rtasida, Atlantika, Tinch va Hind okeanlaridan uzoqda joylashgan.

Shu sababli ham Qozog'iston respublikasida keng rivoj topgan dasht, chala cho'l va cho'l zonalar o'zining quruq va kontinental iqlimga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Iqlimning qo'riq va kontinentaligi respublika qishloq xo'jaligida yaylov chorvachiligi va donchilik asosiy yerlarni egallaydi. Respublikaning ko'pchilik joylarida suv yetishmasligi ko'pgina qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining, shu jumladan rangli va qora metallurgiya sanoat tarmoqlarini joylashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Respublikaning iqtisodiy geografik o'rmini analiz qilish shuni ko'rsatadiki u O'rta Osiyo davlatlari bilan, ayniqsa O'zbekiston Respublikasi bilan katta masofada chegaradoshligi, ushbu Respublika bilan keng ko'lamda iqtisodiy aloqalar olib borish imkoniyatini beradi.

Qozog'iston Respublikasi g'arb va shimol tomondan Rossiya bilan chegaradosh. Bu esa Respublikaning Rossiya davlati bilan ham keng ko'lamda iqtisodiy aloqalar olib borish imkoniyatini beradi.

Qozog'iston Respublikasining iqtisodiy geografik o'rmini baholashda shu narsani qayd qilish lozimki, 30-yillarga qadar uning iqtisodiy geografik o'rni ancha noqulay edi. Chunki, Qozog'iston Respublikasi iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan Rossiya Federatsiyasining Markaziy, Ukrainaning Donbas-Dnepr bo'y iqtisodiy rayonlaridan uzoqda joylashgan edi. O'sha vaqtda respublikada temir yo'l tarmoqlari yaxshi rivojlanmaganligi sababli iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishda ancha qiyinchiliklarga duch kelinar edi. Hozirgi kunga kelib Respublikaning iqtisodiy-geografik o'rmining ahamiyati keskin ortdi. Qozog'iston g'arb va shimolda Rossiya Federatsiyasining iqtisodiy jihatdan kuchli rivojlangan G'arbiy Sibir, Volgabo'y iqtisodiy rayonlari, janubda O'rta Osiyo Respublikalari bilan chegaradosh. Qozog'istonning O'rta Osiyo Respublikalari (O'zbekiston, Qirg'iziston, Turkmaniston va Tojikiston davlatlari) bilan qadimdan qo'shnihilik aloqalari 30-yillardan keyin Respublikada temir yo'l tarmoqlarini o'tkazishi hamda Respublika hududida qator boy temir rudasi konlarining ochilishi va ishga tushirilishi iqtisodiy aloqalarining yanada kuchayishiga olib keladi.

Qozog'iston Respublikasi hozirgi kunda ham Rossiya Federatsiyasi va O'rta Osiyo Respublikalari o'rtasida ham Xitoy va G'arbiy Yevropa davlatlari o'rtasida iqtisodiy aloqalarini olib borishda tranzit rolini o'ynaydi. Chunki O'rta Osiyo Respublikalarini va Xitoyni Rossiya Federatsiyasi va G'arbiy Yevropa davlatlari bilan bog'laydigan ko'pgina temir yo'l va avtomobil yo'llari Qozog'iston Respublikasi hududidan o'tadi. Bu esa Respublika iqtisodiyotida muhim ahamiyatga egadir. Barcha Markaziy Osiyo davlatlari kabi Qozog'iston ham ochiq dengizga tutash emas, bu esa uning iqtisodiy aloqalarining yanada rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

8.1 TABIIY SHAROITI VA RESURSLARI

Tabiiy sharoiti-issiqlik, iqlim re'ief, tabiiy resurslar-qazilma boyliklar, suv, o'simlik, yer resurslari va hayvonot olami resurslari har qanday davlatning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Har bir davlat hududida joylashgan tabiiy resurslar asosida ushbu davlatda sanoat, dehqonchilik, chorvachilik, baliq, o'rmon sanoati

kabi tarmoqlar tarkib topadi. Shu bilan birgalikda har bir joy tabiiy sharoiti sanoatda ham qishloq, xo'jaligida ham to'g'ridan-to'g'ri foydalanilmaydi. Tabiiy resurslar esa ishlab chiqarishda to'g'ridan-to'g'ri foydalanilmaydi. Joyning tabiiy sharoiti u yoki bu ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun qulay yoki noqulay bo'lishi mumkin. Tabiiy resurslar ham ko'p yoki o'z miqdorda bo'lishiga qarab foydalanish uchun qulay yoki noqulay bo'lishi mumkin.

Qozog'iston Respublikasining tabiiy sharoiti va resurslarini uning iqtisodiy rivojiga ta'sir nuqtai nazaridan baholab shu narsani qayd etish lozim, u tabiiy resurslarga nihoyatda boydir. Respublika hududida juda ko'plab qazilma boyliklarini katta zahiralari joylashgan, dehqonchilik qilish uchun juda katta yer zahiralari ega. Respublikada yaylov va pichanzorlarning juda katta maydonlari mavjud. Tabiiy zahiralalar ko'pchilik hollarda bir-biriga yaqin joylashgan, bu esa o'z navbatida bir joydan ko'p tarmoqli ishlab chiqarishni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Shu bilan birgalikda Qozog'iston iqlimining quruq va keskin kontinentaligi, ko'pgina joylarda suvni yetishmasligi tabiiy resurslarni o'zlashtirishda ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi.

Qozog'iston Respublikasi yer yuzasining 90 foiz qismi tekislikdan iborat, faqatgina uning 10 foiz qism maydoni tog'larga to'g'ri keladi. Respublikada tekisliklar uning shimoliy va g'arbiy qismlarini egallab yotadi. Bu yerlarda yong'ingarchilikning asosiy qismi yilning issiq davriga to'g'ri keladi.

Respublikaning markaziy, janubiy va janubiy-g'arbiy qismida joylashgan tekisliklarda yong'ingarchilikning juda kamligi tufayli asosan yaylov sifatida foydalaniladi.

Tyanshan va Oltoy tog'laridagi qor va muzliklardan respublikadagi daryolar o'z suvini oladi. Qor va muzliklardan boshlanuvchi daryolar respublikada sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish va arzon elektr energiyasini olish imkonini beradi.

Respublikaning asosiy boyligi bu rangli va qora metal rudalari hisoblanadi. Respublikada xrom, mis, qo'rg'oshin, rux, rangli metall rudalari, natriy sulfat tuzi zaxiralari jihatidan dunyoda ko'zga ko'rinarli o'rinni egallaydi. Toshko'mir, temir rudasi, marganes, molibden, asbesiy, neft, mineral tuzlar, fosforit, nikel zaxirasi jihatidan ham do'stlikdagi mustaqil davlatlar orasida oldingi o'rinlardan birini egallaydi.

Qozog'istondagi eng yirik mis konlari Jezqazgan, Qo'ng'iro't, Mo'stonyo'1 hisoblanadi. Qozog'istondagi qo'rg'oshin, kumush va rutilning ancha qismi polimetall rudalardir. Respublikadagi Oltoy tog'lari ayniqsa polimetall ruda konlariga boydir.

Bu yerda oltin konlari ham mavjud. Keyingi yillarda To'rg'ay viloyatining janubiy-sharqiy qismida yuqori sifatli allyuminiy xom ashyosi boksit konlari topildi.

Qozog'iston temir rudalariga boyligi jihatidan Rossiya Federatsiyasi va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi. Kustanay viloyatida temir rudasining eng katta konlari mavjud. Bu yerdagi Kachar, Sarboy, Sokolov, Ayat, Kurjunko'1, Lisakova konlarida temir rudasi tarkibidagi temir miqdori Uraldagi magnit tog'idagi temir rudasidan ancha ko'p. Ruda tarkibida miqdori 45-50% ni tashkil qiladi. Ruda tarkibida temirdan tashqari fosfor, vanadiy ham uchraydi. Kustanay viloyatidagi temir ruda konlari yer yuzasiga yaqin joylashganligi sababli uni ochiq usulda qazib olish mumkin.

Respublikaning Aktuba viloyatida yuqori sifatli xromit, Mang'istovda Jesqozg'on yaqinida marganes rudasi konlari mavjud. Qozog'iston Respublikasi ko'mir konlariga boy hisoblanadi. Ko'mir respublikaning deyarli barcha iqtisodiy rayonlarida topilgan. Ularning asosiy qismi ochiq usulda qazib olinadi. Ko'mirning 90% dan ko'prog'i toshko'mir hisoblanadi.

Respublikadaning Qaraganda viloyati toshko'mirga boy. Bu yerda ko'mir koksylanuvchi bo'lsada uning kuli ko'p. Shu sababli ko'mirni ishlatishdan oldin boyitish kerak bo'ladi. Ekibastuz, Maykyuban, Ushagan Qo'shmurin kabi ko'mir havzalari respublikada katta iqtisodiy ahamiyatga ega. Chunki ularning asosiy qismi ochiq usulda qazib olinadi.

G'arbiy Qozog'iston katta maydoni Ural-Emba neft havzasida joylashgan. Neft konlarining asosiy qismi Aтираu, Mang'istau, Ural, Aktuba viloyatlarida joylashgan. Eng yirik neft konlaridan Kengliya(Aktuba-viloyatida), Koschagul, Kulsara, Dossor, Rakushi, Prova, Tengiz (Aтираu viloyati) konlari hisoblanadi. Mangiztau yarim orolining janubi (Jetiboy,Uzen va boshqalar) ayniqsa neftga boy hisoblanadi. Bu hududlar tabiiy gazga ham boy hisoblanadi.

Qozog'iston Respublikasi hududi turli xil tuzlarga boy. Osh tuzi Orol dengizi, Kaspiybo'yi rayonlarida, Pavlodar rayonidagi

sho'r ko'llarda keng tarqalgan. Balxashbo'yi, Orolobo'yi va boshqa hududlarida yirik sulfat konlar bor. Aktuba viloyatida katta zahiraga ega bo'lgan kaliy tuzlari topilgan. Fosforit konlari Janbi viloyati (Qoratosh) hududida mavjud.

Qozog'iston tabiiy sharoiti qiyin bo'lishiga qaramasdan bu yerda dehqonchilik qilish imkoniyatlari mavjud. Respublika qismida boshqoli don ekinlarini ekish uchun qulay bo'lsa, janubda issiqsevar o'simliklardan paxta, qandavlagi, sholi va tamaki yetishtirish mumkin. Shu bilan birgalikda, Respublika hududining asosiy qismida atmosfera yog'inlari yetishmasligi tufayli, shimoliy, shimoliy-g'arbiy va shimoliy-sharqiy rayonlarida bahorikor dehqonchilikni rivojlantirish mumkin. Respublikaning janubida esa dehqonchilik asosan sug'orish asosida amalga oshiriladi.

Qozog'istonning tekislik qismidagi daryolar sug'orish uchun yaroqsiz hisoblanadi, chunki ular asosan bahorda qor suvlarining erishi hisobiga toshadi. Yozda esa sayozlashib qoladi. Tekislik daryolaridan faqatgina bahorda yaylovzorlarni liman usulida sug'orishda foydalanish mumkin. Respublikadagi Nura, Ishim, Tobol, Emba kabi daryolarida shahar va sanoat korxonalarini suv bilan ta'minlash maqsadida uncha katta bo'lmagan suv omborlari qurilgan.

Qozog'istonning tekislik qismida shimoldan janubga tomon o'rmon dasht, chala cho'l va cho'llardan iborat tabiat zonalar almashinadi. Respublikaning sharq va janubi-sharqida joylashgan tog'lardan ham tog' etaklaridan tog' tepasiga tomon tabiat zonalar balandlik bo'ylab o'zgarib boradi. Har bir tabiat zonasi o'ziga xos iqlimga, tuproq va o'simlikka ega. Ularning har birining qishloq xo'jaligida ham o'ziga xos xususiyatlariga ega. Barcha tabiat zonalar Respublikaning juda katta yer fondini tashkil qiladi. Respublika umumiy yer fondi 272 mln gektarni tashkil qiladi, shuning 222 mln gektari qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar hisoblanadi.

Tabiatni muhofaza qilish sanoat va qishloq xo'jaligini jadal sur'atlar bilan rivojlantirish atrof muhitga ta'sir ko'rsatadi. Sanoat va qishloq xo'jaligida tabiiy resurslardan jadal sur'atlar bilan foydalanish ko'p hollarda tabiiy resurslar zahiralarni kamaytirishga, atrof muhitning ifloslanishiga olib keladi. Qozog'iston Respublikasi tabiatni ifloslovchi asosiy manbalar-yirik elektr stansiyalari, qora, rangli metallurgiya sanoati korxonalarini hisoblanadi, respublika atrof

muhitni ifloslovchi manbaning 70 % i yuqorida nomlari tilga olingan sanoat korxonalariga to'g'ri keladi. Shu munosabat bilan respublikada ekologik muhitni yaxshilash uchun maxsus qonun va qarorlar qabul qilingan, ekologik muhitni yaxshilash borasida qator tadbirlar choralarni amalga oshirilmogda. Jumladan, atrof muhitni ifloslantiruvchi sanoat korxonalarida atmosferani tozalab beradigan maxsus filtrlar o'rnatilmogda. Ayrim korxonalarda iflos suvlarni tozalab beradigan maxsus tozalovchi asbob-uskunalar o'rnatilgan. Ko'pchilik korxonalarda chiqindini qayta ishlab chiqarish joriy etilgan. Qazilma boyliklarni ochiq usulda qazib olish jarayonida buzilgan yerlarda tabiatni qayta tiklash(rekultivatsiya) ishlari amalga oshirilmogda.

Respublikada suv, o'rmon resurslaridan tejab-tergab foydalanish borasida katta ishlar amalga oshirilmogda. Respublikada yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosini saqlab qolish uchun ularni qizil kitobga kiritish ularni yanada ko'paytirish uchun qo'riqxonalar, maxsus joylar tashkil qilish ishlari amalga oshirilmogda.

8.2 AHOLISI

Aholisi 18 833 100 kishi (2020) bo'lib, ular orasida shahar aholisi - 11109,8 ming kishi (59%), qishloq aholisi - 7723,3 ming kishi (41%). Jinsiy tarkibiga ko'ra 51,5% ayollar, 48,5% yerkaklar. 2019 yil 1 noyabr bilan taqqoslaganda aholi soni 240,4 ming kishiga yoki 1,3 foizga ko'paygan. Ko'rib chiqilayotgan davrda eng katta o'sish mamlakatning uchta mintaqasida kuzatildi: Olmaota shahrida (64,8

ming kishi), Nur-Sulton shahrida (48,9 ming kishi) va Chimkentda (36,4 ming kishi)). Aholi soni bo'yicha MDH davlatlarida to'rtinchi o'rinda turadi (Rossiya, Ukraina va O'zbekistondan keyin), Poytaxti Nur-Sulton shahri.

Qozog'iston Respublikasida aholi juda notekis joylashgan. Ilgarigi vaqtda mamlakatning yashash uchun qulay bo'lgan xududlarida ya'ni g'arbiy, shimoliy, sharqiy Qozog'iston va respublikaning janubiy-sharqiy qismlarida aholi zichligi yuqori bo'lgan. Barcha asosiy shaharlar ham shu mintaqalarda joylashgan.

Keyingi paytlarda respublika markaziy qismlarida Qarag'anda aglomeratsiyasining tashkil topishi holatini o'zgartirdi. Respublikada aholi 1 kmga 10-100 kishi to'g'ri keladigan joylar ham, shuningdek umuman aholi yashamaydigan joylar ham uchraydi. Respublika xududi kattaligi sababli axoli zichligi bo'yicha hatto Turkmanistondan ham keyingi o'rinda turada.

Mamlakat aholisi MDH davlatlari orasida yoshlarning salmog'i ko'pligi bilan xarakterlanadi. Aholining jinsiy tarkibida ayollar ko'pchilikni tashkil etadi.

Respublikada sanoat va transportning rivojlanishi shaharlar sonining tez o'sishiga olib keldi. Yangi shaharlar va shahar tipidagi posyolkalar asosan foydali qazilma konlari, yo'l qurilishlari va yirik qishloqlar asosida vujudga kelmogda.

Respublikaning yangi shaharlariga Qarag'anda, Temirtau, Balxash, Jezqazg'an, O'raqaliq, Tekeli, Kentau, Xromtau, Qoratau, Janatas, Rudniy, Ektibastuz, Oqtov, Yangi Uzen va boshqalarni misol qilish mumkin.

Sobiq Ittifoq paytida respublikada asosan qadimiy shaharlar maydoni kengaydi, aholisi soni ortib bordi. Qadimgi shaharlar mamlakatning janubiy qismida joylashgan bo'lib bular Taraz (2000 yil oldin tashkil topgan bo'lib Qozog'istonning eng qadimiy shaharlardan biridir), Chimkent va Turkiston shaharlardir.

Mamlakatning shimoliy va sharqiy qismidagi oblast markazlari va yirik shaharlar esa Rossiya imperiyasining harbiy qo'rg'onlari sifatida tashkil etilgan edi.

Respublikaning hozirgi eng yirik shaharlari Olma-ota- (aholisi 1 mln. kishidan ortiq), Qarag'anda (600ming kishidan ko'prog), Chimkent, Pavlodar, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, va Taraz

shaharlari hisoblanadi. Bu shaharlarda aholi soni 300 ming kishidan ortadi. Bundan tashqari yana oltita shaharda-Oqmola, Aktyubinsk, Petropavlovsk, Temirtau, Kustanay va Ural'skda aholi soni 200 ming kishidan ortiq Qozog'istonda hozirgi paytda 83 ta shahar va 204 ta shahar tipidagi posyolkalar bo'lib, bularda 9,3 mln kishi istiqomat qilishmogda.

Revolutsiyaga qadar respublika shaharlari ma'muriy va savdo markazlari funksiyasini bajargan bo'lsa, hozirgi kunda yirik sanoat markazlari, transport tugunlari, hamda madaniy markazlar vazifasini ham bajarmogda.

Qozog'istonda eng xarakterli va ko'p sonli shaharlar tog' kon sanoati markazlaridir. Bu esa MDH davlatlari orasida geografik mehnat taqsimotida respublikaning ko'mir, neft, temir rudasi, rangli metallar, fosfor va boshqa foydali qazilmalarga ixtisoslashganligini ko'rsatadi. Respublikaning 40 foizini shunday ishchi posyolkalar tashkil etadi.

Foydali qazilmalar asosida rivojlangan bunday shaharlarni to'rt g'ruppaga ajratish mumkin. Rudali markazlar (O'raqaliq, Jetigara, Rudniy, Tekeli, Xromtau, Kentau va boshqalar), Ko'mir markazlari (Qarag'anda, Abay, Shoxtal, Saran, Ektibastuz, Maykuben), neft sanoati markazlari (Makat, Kulsari, Jetiboy, Yangi Uzen va boshqalar), hamda kimyoviy mineral xomashyo markazlari (Qorotov, Janatas va boshqalar).

Bundan tashqari Qozog'istonda og'ir sanoat markazlari (Ust-Kamenogorsk, Pavlodar, Taraz, Aitrau, Aktau, Aktyubinsk, Balxash, Temirtau, Jezqazg'an) xanda yengil va oziq-ovqat sanoat markazlari (Olma-ota, Semipalatinsk, Taraz, Shimkent, Kokchatau, Ural'sk, Taldiqo'rgan va boshqalar)ga ham ajratiladi.

Qozog'iston uchun xarakterli bo'lgan shaharlardan ko'pchiligini transport tugunlari (Tobol, Mointi, Chuy, Aris, Ayaguz, Beyneu va boshqalar) ham tashkil etadi. Ular respublika shahar tipidagi posyolkalarning 26 foiziga to'g'ri keladi. Ular asosan Orenburg-Toshkent, Turksib, Petropavlovsk-Karaganda-Mointi-Chuy, Qartali-Oqmola-Pavlodar magistral yo'llari asosida vujudga kelgan.

Shuningdek shahar tipidagi posyolkalar yirik qishloqlar o'rnida (Toldiqo'rg'on, Makinsk, Otbosar va boshqalar) vujudga kelgan bo'lib, ular asosan qayta ishlovchi sanoat markazlari vazifasini

bajarmoqda. Bularidan tashqari sanatoriy-kurort markazlari Janubiy Qozog'istondagi Sariag'ach, Pavlodar oblastida-Muyaldi, Qizilo'r-dada-Janakargan, Semipalatinskda Aul, Olma-ota oblastida - Olma-Orasan va boshqalar rivojlandi.

Respublikadagi yirik shaharlar atrofida yo'ldosh shaharlarning to'planishi shaharlar aglomeratsiyalarining tashkil etmoqda. Masalan Qarag'anda (Temirtou, Saran, Shaxtinsk, Abay, Dolinka, Novodolinskiy va boshqalar), Olma-ota (Talgar, Issiq, Qapchag'ay, Kaskeken, Burunday, Fabrichniy va boshqalar), Shinkent Taraz, Oqmola va shu kabildir.

Respublikada qishloq aholisi ham juda notekis joylashgan. Ular-niing asosiy qismi respublikaning shimolida, sharqida va janubida joylashgan ko'p bo'lib, bu yerlar qishloq xo'jaligi ayniqsa sug'orma dehqonchilik uchun qulay yerlardir. G'arbiy, markaziy chala cho'l va cho'llarda esa qishloq aholi soni deyarli 10 barobar kamdir.

Respublika qishloqlar sharoitiga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladi. Respublikaning shimoliy, janubiy va janubiy sharqiy rayonlarida yirik qishloqlar bo'lib, ular asosan bir-biriga yaqin va dayo, ko'l, kanal va ariqlar bo'yida joylashganligi bilan xarakterlansa, markaziy va g'arbiy Qozog'istondagi qishloqlar esa bir-biridan ancha uzoqda joylashgan va kichik qishloqlar hisoblanadi.

Qozog'iston Respublikasi uchun shahar aholisi sonining o'sishi, qishloq aholisi sonining kamayishi xarakterlidir. Aholi ro'yxati ma'lumotlariga qaraydigan bo'lsak 1958 yilda shahar aholisi 44 foiz, qishloq aholisi 56 foiz, 1979 yilda shahar aholisi 54 foiz qishloq aholisi 46 foiz, 1989 yilda shahar aholisi 57 foiz, qishloq aholisi 43 foizni tashkil etganligini ko'ramiz.

1990 yildan boshlab urbanizatsiya o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi, ya'ni 1992 yilda shahar aholisi 58 foizni tashkil etgan. Hozirgi kunga kelib esa respublika aholisining 56 foizi shaharlarda istiqomat qilishadi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun mehnat resurslari katta ahamiyatga egadir. Respublikada 16-62 yoshgacha erkaklar, 16-57 yoshgacha ayollar mehnatga layoqatli hisoblanadi.

2010 yilda Qozog'istonda mehnat resurslari jami aholining 55,0 foizni tashkil etgan. Aholi zich yashaydigan yerlarda mehnat resurslari ko'p bo'lgani holda, zichligi kam mintaqalarda mehnat

resurslari tanqisligi yaqqol seziladi.

2010 yilda mehnat resurslarining 81,9 foizini iqtisodiy faol aholi, iqtisodiy faol bo'lmagan aholi esa 18,1 foizni tashkil etgan. Bular tarkibiga mehnat yoshidagi o'quvchilar, uy bekari hamda har-xil sabablar bilan ishlamaydigan kishilar kiradi.

Respublika mehnat bozorining shakllanishi aholining davlat korxonalarida bandligini kamayishini, aksincha nodavlat sektorlarida qo'shma korxonalar, kichik va o'rta biznesda, fermer xo'jaliklarida o'rtib borishini ko'rsatmoqda.

Aholisining milliy tarkibida qozoqlarning salmog'i asta sekin o'rtib bormoqda. 1989 yil aholi ro'yxatidan keyin qozoq millatiga mansub aholi tabiiy o'sish hisobiga 1,5 mln. kishiga ortdi, bundan tashqari migratsiya hisobiga ham qozoqlar o'rtib bormoqda va hozirgi kunda jami aholining 51 foizini tashkil etmoqda, ruslar esa aksincha kamayib 38 foizdan 32 foizga tushdi, shuningdek ukrainlar 5,4 foizdan 4,5 foizga kamaygan.

Qozog'iston respublikasi ma'muriy xududiy jihatdan 14 ta viloyatga bo'linadi. Bular o'z navbatida 5 ta iqtisodiy rayonga birlashtirilgan. Iqtisodiy rayonlar orasida eng yirigi G'arbiy Qozog'iston hisoblanadi. Uning maydoni 736,1 ming km² undan so'ng Janubiy Qozog'iston (711,8), Shimoliy Qozog'iston (565,7 ming km²) Markaziy Qozog'iston (428,0 ming km²) eng kichigi esa Sharqiy Qozog'iston bo'lib, uning xududi 283,3 ming km² ni tashkil etadi. Eng ko'p aholi Janubiy Qozog'iston xududida istiqomat qilishadi - 6,5 mln kishi, aholi zichligi 1 km² ga 9,1 kishiga to'g'ri keladi. Keyingi o'rinlarda mos ravishda Shimoliy Qozog'iston 4,4 mln kishi (zichligi 7,3), G'arbiy Qozog'iston 2,2 mln kishi (zichligi 3,1), markaziy Qozog'iston 1,7 mln kishi (zichligi 4,2) istiqomat qiladi.

8.3 XO'JALIGI

Hozirgi vaqtda hududiy mehnat taqsimotida Qozog'iston ixtisoslashtirilgan tarmoqlar rangdor metallurgiya, ko'mir, kimyo (o'g'it ishlab chiqarish), mashinasozlik (ko'p metal ishlatuvchi), chorvachilik, don xo'jaliklari bilan ishirok etadi. Yangi ixtisoslashgan tarmoqlarga qora metallurgiya, neft, elektro-energetika tarmoqlari hisoblanadi.

Qozog'iston xo'jaligida sanoat yetakchi o'rinda turadi. Sanoat o'z navbatida ikkita yirik guruhga bo'linadi: qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar.

Birinchi tarmoq qazib olish va boyitish bilan shug'illansa, ikkinchi tarmoq ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi.

Ikkinchi tomondan barcha sanoat tarmoqlari og'ir sanoat (sanoatning A guruhi) ya'ni ishlab chiqarish va mehnat qurollari ishlab chiqarish va yengil sanoatga (sanoatning V guruhi) ya'ni xalq iste'mol buyumlari ishlab chiqarishga bo'linadi.

Qozog'iston sanoatida A guruh tarmoqlarining B guruh tarmoqlaridan ustunligi yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Qozog'iston rangli metallurgiya sanoati 50 ga yaqin rangli va nodir metallar, rangli metallurgiya sanoati asosida esa 70ga yaqin turli xil ximiyaviy mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Bu tarmoqning yarmiga yaqini (47 foiz) ko'rg'oshin rux sanoatiga, 30 foizi mis, alyuminiy, qolgani esa oltin qazib olish, titan va magniy ishlab chiqarish, volfram-molibden tashkil etadi.

Qo'rg'oshin va rux sanoati sharqiy, janubiy va markaziy Qozog'istonda rivojlangan. Oltin asosiy rangli metallurgiya kombinati ishlab turibdi. Ustkomenagorsk va Leninagorsk kombinatlarida ruda-larni kompleks qayta ishlashni va undan 25 hlga yaqin rangdor metall eritib olishni ta'minlaydi. Kustanay oblastida boksitdan foydalanish asosida Pavlodorda alyumin zavodi ishlab tikribdi.

Mis qazib olish va eritish Qarag'anda oblastidagi Balxash va Jezqazg'an tog' metallurgiya kombinati hamda Karsakpay mis eritish zavodlaridir. Barcha zavodlar Balxash bo'yi va Jezqazg'an konlari asosida ish olib boradi. Iritish mis eritish zavodi mis konsentratlarini Oltay ruda boyitish kombinatidan oladi.

Qora metallurgiya Qozog'iston xalq xo'jaligining ixtisoslashgan muhim tarmog'idir. U respublika og'ir sanoatining yosh tarmoqlari qatoriga kiradi. Aktyubinsk yaqinidagi ferro-xrom (temir-xrom) zavodi Qozog'iston metallurgiyasining yirik korxonasidir. Mug'o-jardan shimoli-g'arbda joylashgan Xromtau konlari bu zavodning xom ashyo bazasi hisoblanadi.

Respublikaning yuqilg'i sanoati ko'mir, neft va gaz sanoatlarini birlashtiradi. Kokslovchi ko'mirni Qozog'istondan tashqari Ural metallurgiya zavodlarida ishlatiladi. Ekibastuz xavzasida ochiq usul

bilan qazib olingan arzon ko'mir yirik GRESlarda yoqiladi. Neft sanoati muxim o'rinni egallaydi. Mang'ishloq yarim orolida (Uzen, Jetiboy), Emba havzasida, Qizil Orda viloyatidagi konlar hamda Aitrau, Pavlodar, Chimkent neftni qayta ishlash zavodlari katta ahamiyatga egadir. Neft konlaridan neftni qayta ishlash zavodlariga quvvurli orqali neft yuboriladi. G'arbiy Qozog'iston-Fors qo'ltig'i neft quvuri orqali xorijiy davlatlarga yuboriladi.

Qozog'istonda gaz sanoati eng yosh tarmoqlardan hisoblanadi. Tabiiy gaz asosan janubiy Mang'ishloq va Ustyurt platolaridan shuningdek Emba va Mang'ishloq neft konlaridagi yo'ldosh gazlardan iboratdir. Qazib olingan gazning bir qismi o'sha joyning o'zidagi gazni qayta ishlash zavodlarida -Yangi Uzen, Janajol va Tengizda qayta ishlansa, asosiy qismi O'rta Osiyo- Markaz, Buxoro-Ural magistral gaz quvurlari orqali jo'natiladi. Respublikaning janubiy qismi esa Buxoro-Toshkent-Chimkent-Taraz-Bishkek-Olma-ota gaz quvurlaridan foydalaniladi.

Hozirgi kunda Qozog'istonda 8 mlrd.m" gaz qazib olinadi. Ehtiyojni qondirish uchun esa 18 mlrd.m" gaz kerak. Kelajakda gaz qazib olish 40-44 mlrd. mga yetishi mo'ljallanmoqda.

Elektroenergetika sanoati respublika xalq xo'jaligining muhim tarmog'idir. Asosan ko'mir va tabiiy gaz bilan ishlaydigan issiqlik elektr stantsiyalari elektroenergetikaning asosini tashkil etadi. Hozirgi paytda 8 ta GRES, 50 ta issiqlik elektr markazlari, 20 ta GES hamda 1 ta AES ishlab turibdi.

Qozog'iston mashinasozlik kompleksi nisbatan kam rivojlan. Ularning ba'zilar. Ostonadagi Qozog'selmash, Selinograd selmash, Pavlodarda o'malovchi kuchli traktorlar ishlab chiqaradigan zavodlar ishlanmoqda. Kustanay va Olma-otada turli qishloq xo'jalik mashinalari va ularning ehtiyoj qismlari ishlab chiqariladi. Qarag'andada tog'-kon uskunalari zavodi, Olma-otada tog'-metallurgiyasi va energetika uskunalari zavodlari, Ust-Kamenogorskda rangli metallurgiya uchun mashinalar ishlab chiqariladigan korxonalar, Aitrau-da neft sanoati uchun mashinalar ishlab chiqaradigan korxonalar bor. 1992 yilda Chimkent va Olma-ota avtomobil remonti korxonalarida Rossiya bilan hamkorlikda Liaz, PAZ avtobuslari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Kimyo sanoati MDHda katta ahamiyatga egadir. Asosan boy

mahalliy xom-ashyo asosida ishlaydi. Aktyubinsk va Jambulda fosforit o'g'itlari, Qarag'andada azot o'g'itlar ishlab chiqariladi. Chimkentda fosforli tuzlar, Temirovda sintetik spirt, Aitirauda polietilen ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Qozog'istonda oziq-ovqat sanoati orasida go'sht ishlab chiqarish yaxshi rivojlangan. Qishloq xo'jalik xom ashyosi asosida yengil sanoatda qo'y terisi oshlash, charrn-poyabzal, to'qimachilik rivojlangan.

8.4 QISHLOQ XO'JALIGI

Qozog'iston qishloq xo'jaligi ixtisoslashgan tarmoqlardan biridir. Asosan donli ekinlar yetishtiriladi. Donli ekinlardan bug'doy, eng ko'p ekilib, u barcha donli ekin maydonining 2/3 qismini egallaydi. Bundan tashqari donli ekinlardan tariq, sholi, arpa ekiladi. Texnika ekinlaridan paxta, kungaboqar, qandavlasi ko'proq ekiladi.

Chorvachilik qishloq xo'jaligining ixtisoslashgan tarmoqlaridan biri bo'lib, ayniqsa qo'ychilik yaxshi rivojlangan. Bundan tashqari qoramol, yilqichilik, tuyachilik bilan ham qadimdan shug'ullanib kelishadi.

Qishloq xo'jaligi respublikada notekis rivojlangan. Jumladan sug'orib dehqonchilik qilish Janubiy Qozog'istonda yaxshi yo'lga qo'yilgan. Buyrdaqadimandehqonchilikbilanshug'ullanibkelinadi. Asosiy ekinlari paxta, qandavlasi, tamaki, sholi, makkajo'xori xisoblanadi. Bundan tashqari bog'dorchilik va uzumchilik ham katta ahamiyatga ega. Chorvachilikda qo'ychilik, qoramolchilik yetakchi tarmoq hisoblanadi. Respublikaning shimoliy qismi esa ko'proq don yetishtirishga ixtisoslashgan. Bu yer mamlakatning asosiy ekin ekiladigan maydoni ham hisoblanadi. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik ham rivojlangan. Chorvachilik qoramolchilik va cho'chachilik yetakchi tarmoq xisoblanadi.

Markaziy Qozog'istonda yaylovlar ko'p bo'lib bu yerda xam qo'y-chilik qoramolchilik yilqichilik xamda tuyachilik yaxshi rivojlangan bo'lib shaharlar atrofiga sut-go'sht chorvachiligi qurg'oqchil mintaqalarda esa go'sht chorvachiligi ustun turadi.

Dehqonchilikda don yetishtirish rivojlangan. Shu bilan birga tex-

nika ekinlaridan pista va zig'ir yetishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Sharqiy Qozog'iston o'zining chorvachiligi bilan ajralib turadi. Bu yerda sut-go'sht chorvachiligi (qoramolchilik) xamda cho'chachilik rivojlangan. Bundan tashqari bu mintaqada respublikaning yagona bug'uchilik rivojlangan mintaqasi ham hisoblanadi. Tog'li hududlarda asalarichilik bilan ham shug'ullanishadi. Bu mintaqada lalmikor dehqonchilik rivojlangan.

8.5. TRANSPORTI

Transport-xalq xo'jaligining asosiy tarmog'i «Qon tomiri» hisoblanadi. Qozog'iston hududining katta qismi quruqlik bo'lib ularda tabiiy suv yo'llari juda kam. Shu sababli yuk va yo'lovchi tashishda quruqlik transportining ahamiyati kattadir.

Respublikada tashiladigan yuklarning 90 foizi avtomobil va temir yo'l transportlari hissasiga to'g'ri keladi. Shuningdek mamlakatda yuk va yo'lovchi tashishda suv, havo va quvur transportlari ham ishtirok etadi.

Qozog'iston transporti asosan sobiq ittifoq davrida rivojlangan. Mamlakatda mavjud bo'lgan temir yo'lining (14.5 ming km) 85 foizi, shuningdek avtomobil, havo va quvur transportlari to'liqicha o'sha vaqtlarda qurilgan.

Mamlakat transportida temir yo'l transporti yetakchi hisoblanadi. Temir yo'llar uzunligi bo'yicha MDX orasida Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinda turadi. Dastlabki temir yo'llari-Transsibir va Orenburg-Toshkent inqilobidan oldin qurilgan. Hozirgi kunda respublika hududida parallel va meridional yo'nalishda bir necha magistral yullarni, meridional yo'nalishda-Transqozog'iston (Petrovsk-Qarag'anda-Moiti-Chuv), Turksib (Aris-Olma-ota-Semipalatinsk) va Orenburg-Qizilo'rda-Toshkent, parallel yo'nalishda Transsibir, O'rta Sibir (Troitsk-Kustanay-Kochatov-Qorasuk) va Janubiy Sibir (Magnitogorsk-Oqmola-Pavlodar-Barnaul) temir yo'llari ishlab turibdi.

Temir yo'lda asosan ko'mir, temir rudasi, rangli metallar, don, neft va neft mahsulotlari, mineral o'g'itlar, qurilish materiallari kabi yuklar tashiladi. Respublikadan jo'natilgan yuklar nisbatan ko'p bu

aktiv transport balansiga ega ekanligini ko'rsatadi. Mamlakat yuk oborotining 73,6 foizi temir yo'l transportiga to'g'ri keladi.

Respublika transportida Avtomobil transporti ham katta ahamiyatga ega. Avtomobil yo'lining uzunligi 115 ming kmga yetadi. Shundan 93 ming km dan ortiqrog'i qattiq qoplamli yo'llardir. Avtomobil yo'llarining uzunligi bo'yicha ham Rossiya va Ukrainadan keyin 3-o'rinda turadi. Mamlakat yuk oborotida avtomobil transporti hissasiga 14,5 foiz yuk to'g'ri keladi.

Eng yirik avtomagistral yo'llar Janubiy Qozog'iston hududiga to'g'ri keladi. Bu yo'l Olma-Otani Toshkent, Bishkek, Chimkent shaharlari bilan tutashitiradi. Mamlakat ho'jaligida Olma-Ota-Chilik-Karag'anda-Oqmola-Ko'kchatov-Petropavlovsk, Qarag'anda-Kustanay-Alirau, Oqtov-Jetiboy-Yangi Uzen yo'llari ham katta ahamiyatga ega. Avtomobil transporti rayonlararo, ho'jaliklar aro hamda boshqa mintaqalar orasida yuk tashishda o'ziga xos o'rinda turadi.

Yuk tashish xajmi bo'yicha keyingi o'rinlarda quvur transporti turadi. Bu respublikaning eng yosh transport tarmog'i hisoblanadi. Quvur orgali neft va neft mahsulotlari, gaz kabilar tashiladi. Uning umumiy uzunligi to'rt ming km dan ortadi.

Tashiladigan yuklarning asosiy qismi-qurilish materiallari, non mahsulotlari, o'rmon va yog'ochsozlik, neft va neft mahsulotlari, ko'mir va boshqalardir. Suv yo'li orasida Irtish daryosi katta ahamiyat kasb etadi. Uning hissasiga suvda tashiladigan yuklarning 90 foizi to'g'ri keladi. (Zaysan ko'li bilan birga uzunligi 1750 km). Ikkinchi o'rinda Ural daryosi turadi, uning uzunligi 1100 kmga yetadi. Ili, Ishim, Sirdaryo daryolaridan foydalanish ancha qiyinchiliklar tug'diradi.

Kaspiy dengizida dengiz transporti rivojlangan. Kaspiy dengizi respublikani 2300 km masofada yuvib turadi. Neft konlarining ochilishi natijasida dengizda yuk tashish rivojlandi. Bu yerda Aitrau portidan tashqari Oqtov, Bautiko va Yeraliev portlari qurilgan. Bu portlar orgali Qozog'iston Ozarbayjon, Dog'iston, Turkmaniston Respublikalari hamda quyi volga bo'yi rayoni bilan aloqa qiladi. Dengiz orgali neft va neft mahsulotlari, qurilish materiallari, baliq, mashina va dastgohlar hamda halq iste'mol buyumlari tashiladi.

Hududning kattaligi sababli eng tez transport havo transporti ham katta ahamiyatga ega. Respublikaning ko'plab shaharlaridan yaqin

va uzoq horij mamlakatlariga havo yo'llari ochilgan. Respublikaning havo yo'llari 1000 km dan ortadi. Barcha oblast markazlarida zamonaviy aeroportlar qurilgan. Har yili o'rtacha Qozog'iston aeroportlaridan sakiz million yo'lovchilar, 80 ming tonna tez buzuluvchi va qimmatbaho yuklar tushiladi.

Respublika mustaqillikka erishgandan so'ng yangi yo'llar qurilishi davom etmoqda. Qozog'istondan Xitoyga ochilgan temir yo'li shular jumlasidandir. Bundan tashqari Eron va Turkiyaga O'zbekiston va Turkmaniston respublikalari orgali qurilayotgan temir yo'l ham katta ahamiyatga ega. Shuningdek aloqalarni yaxshilash maqsadida yangi yo'llar loyixalari ishlab chiqilgan.

8.6 IQTISODIY RAYONLARI

Qozog'iston shartli ravishda beshta iqtisodiy rayonlarga ajratiladi. Barcha iqtisodiy rayonlar tabiiy sharoiti va resurslarning xilma xilligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Janubiy Qozog'iston yirik sug'orib dehqonchilik qiladigan, intensiv qishloq xo'jaligi rivojlangan mintaqadir. Bu yerda qadimdan qimmatbaho texnika ekinlari: paxta, qandlavlagi, makkajo'xori yetishtiriladi. Janubiy Qozog'iston mamlakatning yirik sanoat rayoni hamdir. Bu mintaqada fosforit va polimetall rudalari qazib olish, rux va qalay ishlab chiqarish, superfosfat, har xil mashina va dastgohlar ishlab chiqarish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Iqtisodiy rayon yengil va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha respublikada birinchi o'rinni egallaydi.

Shimoliy Qozog'iston asosiy aholi yashaydigan xududlardan biri bo'lib, bu MDHning eng yirik don xo'jaligi va go'sht-sut chorvachiligi mintaqasi hisoblanadi. Shu bilan birga qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashda ham alohida o'rinda turadi. Ayniqsa go'sht, sut, un, un mahsulotlari sanoati yaxshi rivojlangan. Bu mintaqada respublikaning yirik temir rudasi qazib chiqarish, hamda boshqa tog'-kon sanoati markazi ham hisoblanadi. Shular asosida mintaqada gora va rangli metallurgiya sanoati rivojlanib bormoqda. Shuningdek mashinasozlik, ko'mir va elektroenergetika sanoati ham yaxshi rivojlangan.

Markaziy Qozog'iston nafaqat respublikaning balki MDHdagi eng yirik ko'mir va temir bazasi hisoblanadi. Shuningdek bu yerda rangli metallurgiya, ko'p metall talab etuvchi mashinasozlik, hamda kimyo sanoati yaxshi taraqqiy etgan. Yangi yerlarning o'zlashtirilishi bilan qishloq xo'jalik mahsulotlari - don yetishtirish, go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish rivojlanib bormoqda. Sharqiy Qozog'iston - mamlakatning va MDH davlatlarining eng yirik rangli metallurgiya va Gidroelektroenergiya ishlab chiqarish markazi hisoblanadi. Shuningdek mintaqada iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi ham katta ahamiyatga egadir. Don yetishtirish, go'sht chorvachiligi, qo'ychilik asosida yengil va oziq-ovqat sanoati yaxshi rivojlangan.

G'arbiy Qozog'iston - mamlakatning yagona neft qazib olish sanoati rivojlangan mintaqadir. Shu bilan birga bu yerda nikel va xrom qazib chiqarish, neft sanoati mashinasozligi, hamda mineral o'g'itlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Mintaqada baliq ovlash va ularni qayta ishlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ayniqsa chorvachilik va donchilik yaxshi rivojlangandir.

Bu barcha beshta iqtisodiy rayonlar Qozog'iston respublikasi yagona xalq xo'jaligi kompleksini tashkil etadi va geografik mehnat taqsimotida katta o'rinni egadir.

8.7 G'ARBIY QOZOG'ISTON

G'arbiy Qozog'iston - to'rtta viloyatni o'z ichiga oladi: Bular G'arbiy Qozog'iston, Aktyubinsk, Aтираu va Mang'ishloq. Bu iqtisodiy rayon mamlakatning eng katta xududini egallaydi, aholisi soni bo'yicha esa uchinchi o'rinda turadi. Respublika xududining 27 foizi, aholisining esa 13,2 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi eng past bo'lib, 1 km ga 3,2 kishi to'g'ri keladi.

Bu ko'rsatkich respublika umumiy ko'rsatkichidan deyarli ikki marta past. Mintaqa xududi asosan tekislik va past tekisliklardan iborat. MDHning eng past nuqtasi Qoragiyo (Botir) botig'i ham shu yerda bo'lib, dengiz sathidan -132m pastda joylashgan. Mintaqa xududi sharqqa tomon asta-sekin ko'tarilib boradi. Bu yerda Ural tog'larining janubiy qismi bo'lgan Mug'ojar tog'lari joylashgan. Bu tog' qadimgi, yemirilgan va past tog' bo'lib, eng baland nuqtasi Boqitboy - uning balandligi 656 metrni tashkil etadi. Mang'ishloq

yarim orolida Oqtovtog'i joylashgan, uning balandligi 700 metrdan oshmaydi.

G'arbiy Qozog'iston foydali qazilmalarga juda boy. Asosiy boyligi neft bo'lib, u ko'plab MDH davlatlariga eksport qilinadi. Mang'ishloq yarim orolida neftdan tashqari marganets, ko'mir, temir rudasi, fosforit, oxaktosh kabi foydali qazilmalar topilgan. Mug'ojar tog'larida esa temir rudasi konlari topilgan. Shuningdek Aktyubinsk viloyatida fosforit, xromit, nikel, kobalt rudalari, marmar, shisha qumi, ohaktosh va boshqa qimmatbaho minerallar topilgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek mintaqada hududida aholi zichligi ancha past. Eng yuqori ko'rsatkich uning shimoliy qismida bo'lib, 1 kmga 10 kishi atrofida to'g'ri keladi. Hozirgi kunda jami aholisining 58 foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Shahar aholisi asosan viloyat markazlarida (Aktyubinsk, Aтираu, Mang'ishloq) ko'pchilikni tashkil etadi. Bu viloyatlardan farqli o'laroq G'arbiy Qozog'iston viloyatida qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil etadi. Mintaqada 14 ta shahar bo'lib, shundan yarmi Aktyubinsk viloyatiga to'g'ri keladi. Yirik shaharlari Aktyubinsk, Ural'sk, Oqtov, Aтираular bo'lib bular har birida 150-300 ming kishi istiqomat qilishadi. Bundan tashqari Oqsoy, Yangi Uzen, Xromov, Chelkar kabi shaharlari ham bor.

G'arbiy Qozog'iston MDH davlatlaridagi kelajagi portloq neft-gaz mintaqasi hisoblanadi. Dastlab bu yerda Jetiboy, Uzen konlari, keyinroq Tanga, Tasbulat, Karamandibas konlari ochilgan edi. Hozirgi kunga kelib yangi konlar: Shimoliy Bo'zagan, Kalamkas, Karajanbas va boshqalar topildi. Mintaqada Makat-Beynev, Shevchenko-Uzen temir yo'li tortilgan. Oxirgi stantsiyasi asosida Yangi Uzen shaxri tashkil etildi.

Mang'ishloqda qazib olinadigan neft Uzen-Aтираu-Samara quvvur transporti orqali Volga bo'yiga, Uzen-Aktau neftquvurlari orqali Oktau portiga keltirilib MDH davlatlariga jo'natiladi.

Mintaqa hududida Mang'ishloq HICM rivojlanmoqda. Bu HICMci neftni qayta ishlash, gaz, kaliy sanoati va qurilish materiallari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Uning geografik o'rni juda qulay bo'lib, hududidan Volgabo'yi, Shimoliy Kavkaz, Ural, Kavkaz orti va O'rta Osiyo respublikalarini tutashiruvchi temir yo'llari o'tgan. G'arbiy Qozog'istonda respublikaning asosiy gaz konlari joylashgan. Lekin gaz qazib chiqarish hozirda ko'p emas. Qazib olingan

gaz Qozog'iston (Yangi Uzen) gaz qayta ishlash zavodida tozalanib iste'molga jo'natiladi. Bir qismi esa O'rta Osiyo Markaz-gaz quvur orqali Rossiya-ga yuboriladi.

Atirau viloyatida neft-gaz kompleksidan tashqari metallurgiya-kimy o sanoat kompleksi ham shakllangan. Mintaqaning kimyo sanoati neft gaz sanoatidan tashqari xilma-xil kimyo xom ashyosi qazib olish sanoati bilan ham chambarchas bog'liqdir. Bu mintaqada Atirau polietilen va Oqtov plastmassa zavodlari ishlab turibdi.

G'arbiy Qozog'istonda oziq-ovqat sanoati ham, ayniqsa baliqni qayta ishlash yaxshi rivojlangan. MDH davlatlarida ovlanadigan osetr baliq'ining 70 foizini G'arbiy Qozog'iston iqtisodiy rayoni yetkazib beradi. Baliq asosan Kaspiy dengizida va Ural daryolarida ovlanadi. Bu yerda MDH davlatlaridagi eng yirik konserva kombinatlaridan biri - Atirau baliq konserva kombinati joylashgan. Shuningdek mintaqada un va un mahsulotlari, go'sht, sut ishlab chiqarish ham yaxshi taraqqiy etgan.

G'arbiy Qozog'iston xo'jaligida qishloq xo'jaligi ham yetakchi o'rinda turadi. Ayniqsa chorvachilik yaxshi rivojlangan bo'lib, chorvachilikda yetakchi tarmoqni qo'ychilik egallaydi. Mintaqaning janubiy chalacho'l va cho'l hududlarida qorako'chilik yaxshi rivojlangan. Shimoliy hududlarida esa yirik shoxli qoramollar boqiladi. Qadimdan mintaqada yilgichilik bilan shug'ullanib kelishadi. Janubiy g'arbiy xududlarida tuyachilik rivojlangan bo'lib, umumiy soni bo'yicha respublikada birinchi o'rinni egallaydi.

Dehqonchilik mintaqada kam rivojlangan. Bu yerda respublikaning atiga 10 foiz shudgor qilinadigan yeri joylashgan. Dehqonchilikda donchilik yetakchi o'rinda turadi. Asosan bug'doy, tariq, arpa ekiladi. Shuningdek poliz ekinlari, pista yetishtirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

1. G'arbiy Qozog'iston va Aktyubinsk viloyatlarining shimoliy qismlari dehqonchilik va chorvachilikka ixtisoslashgan. Bu yerda intensiv dehqonchilik rivojlangan bo'lib, asosan bug'doy yetishtiriladi, yordamchi tarmoq esa go'sht sut chorvachiligi va mayin yungli qo'ychilik hisoblanadi.

2. Aktyubinsk va G'arbiy Qozog'istonning markaziy qismlari chorvachilik va dehqonchilikka ixtisoslashgan. Bu yerda go'sht va jun yetishtirish yetakchi o'rinda turadi. Dehqonchilik esa yordamchi tarmoq hisoblanadi.

3. G'arbiy Qozog'iston va Aktyubinsk viloyatining janubiy qismlari, Atirau va Mang'ishloq viloyatlari barcha hududlari chorvachilik zonalarida hisoblanadi. Mintaqa go'sht va yung uchun qo'ychilik, qorako'chilik, yilgichilik va tuyachilikka ixtisoslashgan. Mintaqa transportida yetakchi o'rinni temiryo'l transporti egallaydi. Avtomobil transporti va suv yo'llari ham katta ahamiyatga ega. Respublikaning boshqa hududlariga nisbatan quvur transporti oldingi o'rnlarda turadi. Shuningdek dengiz transporti ham yaxshi rivojlangan.

G'arbiy Qozog'istondan ko'plab sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari qo'shni rayonlarga tashiladi. Asosiy olib chiqiladigan mahsulotlar neft va neft mahsulotlari, gaz, nikel rudalari, xromit, turli xil mashinasozlik mahsulotlari, baliq, konserva, trikotaj, tikuvchilik mahsulotlari, mineral o'g'it va boshqalardir.

8.8 SHIMOLIY QOZOG'ISTON

Shimoliy Qozog'iston to'rta viloyatni o'z ichiga oladi. Bular - Kustanay, Shimoliy Qozog'iston, Aqmola va Pavlodar viloyatlaridir. Hududiga ko'ra uchinchi o'rinda, aholisi soniga ko'ra ham uchinchi o'rinni egallaydi. Shimoliy Qozog'iston Respublika hududining 20,8 foizini, aholisining 26,6 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi bo'yicha Janubiy Qozog'istondan keyin turadi.

Mintaqa hududi asosan tekislikdan iborat. Shimoliy qismi g'arbiy silbir tekisligi bilan qo'shilgan bo'lsa, janubiy qismi Qozog'iston past tog'laridan iborat (balandligi 300-400 m).

Shimoliy Qozog'iston foydalil qazilmalarga juda boy. Bu yerda yirik temir rudasi konlari, Toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir, boksit, rangli va nodir metallar, qurilish materiallari va boshqa konlar topilgan. Mintaqada yirik boksit (Arqaliq), oltin (Stepnyak, Maykalen), asbest (Jeligor), osh tuzi va mirobilit (Pavlodor), sement xom ashyosi, oyna qumlarlari konlari joylashgan.

Shimoliy Qozog'istonda 4,4 mln. kishi istiqomat qiladi. Aholi zichligi 1km² ga 8,5 kishini tashkil etadi. Aholi milliy tarkibi juda xilma-xil. Shimoliy Qozog'iston va Kustanay viloyatlarida aholi zichligi yana ham yuqori bo'lib, 10-15 kishiga to'g'ri keladi.

Aholining milliy tarkibida qozoqlar va ruslar ko'pchilikni tashkil etadi. Bundan tashqari ukrainlar, beloruslar, tatar, udmurt, boshqird, mordva, nemets va boshqalar ham yashashadi. Qozoqlar barcha hududlarda joylashgan. Lekin asosiy qismini markaziy va janubiy qismlarda yashashadi.

Mintaqa aholisining 49 foizi shaharlarda yashaydi. Shimoliy Qozog'iston viloyatida qishloq aholisi 5 foizni tashkil etadi. Shimoliy Qozog'istonda 24 ta shahar va 45 ta shahar tipidagi posyolka bor. Pavlodar (61 foiz) va Aqmola (59 foiz) viloyatlarida shahar aholisi ko'pchilikni tashkil etadi. Yirik shaharlari viloyat markazlari hisoblanadi. Eng yirik shahar Pavlodar bo'lib, 350 ming dan ortiq aholi yashaydi. Shunda Aqmola (280ming) Petropavlovsk (250) Kustunay (225). Kokchayov (137) kabi yirik shaharlari bor. Bundan tashqari Argalik Rudniy, Lisokovsk, Ekibastuz, Yermak, Irtish kabi shaharlari ham bor. Shimoliy Qozog'istonda Maykuben ko'mir basseyna (xovzasi) joylashgan bo'lib, uning zahirasi 10 mlrd tonna atrofida deb baholangan. Arzon ko'mir asosida Ekibastuz yoqilg'i energetika kompleksi rivojlangan. Elektroenergiya Ekibastuz -Ural - Markaz. Ekibastuz-Qorotov, Ekibastuz Barnaul elektr uzatish liniyalari orqali MDH davlatlariga yuboriladi.

Shimoliy Qozog'istonda temir rudalari qazib chiqarish, boksit, ko'mir, asbest, qurilish materiallarikabi sanoat tarmoqlari shakllangan. Oxirgi o'n yilliklarda sanoat tarmoqlari keskin o'sdi. Oziq-ovqat va yengil sanoat xajmiga nisbatan og'ir sanoat tez rivojlandi.

Qora metallurgiya Kustunay temir xavzasidan qazib olish va boyitish asosida rivojlangan. Magnitli rudalarni Sokolov-Sarbov hamda Ko'char tog' boyitish kombinati beradi.

Mashiniosozlik sanoati qishloq xo'jaligi uchun mashina va dastgohlar yetkazib beradi. Bular Pavlodar traktor zavodi, Aqmola'dagi ikkita qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Makinsk va Atbazardagi qishloq xo'jalik mashinalari detallari zavodi va boshqalardir.

Rayon iqtisodiyotida oziq-ovqat sanoati katta ahamiyatga egadir. Bu tarmoq jamii sanoat mahsulotining to'rt dan bir qismini tashkil etadi. Yetakchi tarmog'i go'sht sanoatidir. Petropavlovsk, Kustunay, Kokchayov, Aqmola, Pavlodar, Ekibastuz kabi shaharlarda yirik go'sht kombinatlari joylashgan.

Shimoliy Qozog'iston - Respublikaning yirik don yetishtirishga

ixtisoslashgan mintaqasi hisoblanadi. Uning hisobiga respublikadagi 60 foiz ekin maydoni, 80 foiz non mahsulotlari ishlab chiqarish to'g'ri keladi. Shu bilan birga shimoliy Qozog'iston yirik chorvachilik rayoni hamdir. Mintaqada respublikaning 50 foiz yirik shoxli qoramoli, 60 foiz cho'chqa, 30 foiz yilqi, 16 foiz qo'y va echkilari boqiladi.

Chorvachilik - shimoliy qismida sut va go'sht, janubiy qismida go'sht va jun yetishtirishga ixtisoslashgan. Yirik shoxli qoramollar Kustunay, Shimoliy Qozog'iston viloyatlarida, qo'y va echkililar Pavlodar, Aqmola, Kustunay viloyatlarida, cho'chqa Kustunayda, Shimoliy Qozog'istonda va Aqmola viloyatlarida ko'pchilikni tashkil etadi. Deyarli barcha viloyatlarda yilqichilik va parrandachilik rivojlangan. Ayniqsa Kustunay yilqisi zotlari ko'plab boqiladi.

Shimoliy Qozog'iston Rossiyaning Ural va G'arbiy Sibir iqtisodiy rayonlari bilan chegaradosh bo'lib, uning xududidan Transsibir, O'russibir, Janubiy Sibir, Transqozog'siton transport yo'llari kesib o'tgan. Shuningdek Irtish daryosi Qozog'istonning asosiy suv yo'li hisoblanadi. Shu sababli tashqi iqtisodiy aloqalarida temir yo'l transporti va suv transportining ahamiyati kattadir.

Keyingi yillarda boshqa zamonaviy transport turlari (avtomobil va quvvur)ning ahamiyati ortib bormoqda.

Rayondan asosan temir rudasi, ko'mir elektroenergiya, alyuminiy, traktorlar, buldozerlar, qishloq xo'jalik mashinalari, kimyoviy mahsulotlar, oziq-ovqat, to'qimachilik mahsulotlari, neft mahsulotlari chetga olib ketiladi.

Don mahsulotlari, qurilish materiallari, tuz, neft mahsulotlari tashishda Irtish daryosining ahamiyati kattadir. Daryo orqali G'arbiy Sibir dan Sharqiy Qozog'istonga va aksincha Tranzit yuklar ham tashiladi.

8.9 MARKAZIY QOZOG'ISTON

Markaziy Qozog'iston iqtisodiy rayoniga ma'muriy jihatdan bitta Qarag'anda viloyati kiradi. Maydonining kattaligi va aholisi soniga ko'ra iqtisodiy rayonlar orasida to'rtinchi o'rinda turadi. (Maydoni 428 ming km, aholisi 1.8 mln kishi). Respublika hududining 15,7 foizini, aholisining 10,8 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi 1 km² ga

5,8 kishi to'g'ri keladi.

Iqtisodiy rayon Nura va Sarisu daryolari havzasida joylashgan. Reliefi tekislikdan iborat bo'lib, mutlaq balandligi 400-500 m dan oshmaydi. Mintaqa yer osti boyliklariga nisbatan boy. Bu yerda MDH ning eng yirik ko'mir, mis, volfram, molibden, rux, qalay, nodir metallar, temir rudasi, kimyoviy xom-ashyo va qurilish materiallari konlari topilgan.

Markaziy Qozog'iston hududida doimiy oqar daryolar kam. Asosiy daryolari Nura va Sarisu bulib, qorlarning erishidan to'yinadi. Shu sababli daryo bahor oylarida to'lib oqadi. Yozda Nura daryosidan tashqari barcha daryolari qurib qoladi. Shu sababli daryo suvlaridan unumi foydalanish maqsadida suv omborlari qurilmoqda.

Ko'llar ko'p ular 2000 atrofta bo'lib tog'li mintaqalarda chuchuk suvli, tekisliklarda sho'r suvli ko'llar joylashgan, ba'zilar shifo-baxshiligi bilan axamiyatidir.

Mintaqaning Janubiy-Sharqiy qismida Balxash ko'li joylashgan bo'lib, xo'jalik faoliyatida muhim o'rinni egallaydi. Shu bilan birga yer osti suvlari ham ko'p, ulardan ayniqsa janubiy qismlarida foydalanish yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Markaziy Qozog'istonda aholi zichligi nisbatan past. Faqatgina G'arbiy Qozog'istondan oldinda turadi. Aholi mintaqada hududida notekis joylashgan. Ko'pchiligi mintaqaning shimoliy qismida shahar va shahar tipidagi posyolkalarda istiqomat qilishadi. Eng yuqori zichlik Qarag'anda va Temirtov rayoni hududida bo'lib, 1 km² ga 120 kishi atrofida to'g'ri keladi. Aksincha Betpaq Dalada va Balxash bo'yida esa 1km² ga 2-3 kishini tashkil etadi. Iqtisodiy rayonning shimoliy qismida shahar va qishloqlar avtomobil va temir yo'llar bo'yida, daryo va ko'l sohillarida joylashgan bo'lib ancha yirikligi bilan ajralib turadi. Janubiy qismida ovullar joylashgan va ular juda kichik va tarqoqdir.

Rayon aholisi milliy tarkibi xilma-xil bo'lib 30 dan ortiq millatlar istiqomat qiladi. Qozoqlar va ruslar ko'pchilik bo'lib, jami aholining 60%ini tashkil qiladi.

Iqtisodiy rayon aholisining 82 foizi shaharlarda yashashadi. Bu MDH davlatlaridagi eng urbanizatsiyalashgan mintaqalardan biridir. Rayonda 10 ta shahar va 50 dan ortiq ishchi posyolkalari bor. Eng yirik shaharlari qaraganda, Qarag'anda, Temirtan (212ming)

Jezqazg'an(109), Saran, Shaxinsk, Balxash va boshqalar.

Markaziy Qozog'iston Donbass, Kuzbass kabi MDH davlatlarining sanoati rivojlangan markazlardan biridir. Sanoatning yetakchi tarmog'i ko'mir sanoati, rangli va qora metallurgiya, mashinasozlik va kimyo sanoati hisoblanadi. Rayon respublikada qazib olinadigan toshko'mirning hammasini, cho'yan, po'lat, prokat hamda ko'plab miqdorda rangli metallarni yetkazib beradi. Markaziy Qozog'iston korxonalarida tog'-kon sanoati uchun mashina va dasgohlarining asosiy qismi ishlab chiqariladi. Bundan tashqari mintaqada rezina texnika mahsulotlari, qurilish materiallari, poyafzal, trikotaj va tikuvchilik materiallari ishlab chiqaziladi. Sanoat korxonalaridan eng mashhurlari to'liq siklli Qarag'anda metallurgiya kombinati, Temirtov "Qozog'iston magniti", Balxash tog' metallurgiya kombinati, Jezqazg'an metallurgiya kombinati va boshqalardir.

Markaziy Qozog'istonning katta qismi yaylovlardan iboratdir. Shu sababli bu yerda qo'ychilik, yilqichilik, yirik shoxli qoramollar, tuyachilik yaxshi rivojlangan. Qishloq xo'jaligida don yetishtirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Mintaqaning shimoliy va janubiy qismlarida daryo vodiylarida dehqonchilik bilan shug'ullanishadi. Asosiy ekinlari bug'doy texnika ekinlaridan esa pista va zig'ir ko'p ekinlari.

Markaziy iqtisodiy rayon chorvachiligida qo'ychilik va qoramolchilik yetakchi o'rinda turadi. Shaharlar atrofida va sug'oriadigan yerlarda sut-go'sht chorvachiligi, qurg'oqchil mintaqalarda esa go'sht chorvachiligi yo'lga qo'yilgan. Qo'ychilik barcha hududlarda, qorako'lchilik esa mintaqaning janubiy qismida rivojlangan.

Mintaqa xo'jaligida temir yo'l transporti yetakchi o'rinda turadi. Iltis yerdan Trans Qozog'iston temir yo'li o'tgan. Avtomobil va havo transporti mintaqani MDH davlatlari bilan bog'laydi. Markaziy iqtisodiy rayondan ko'plab yuklar Uralga, Volga bo'yiga, Sharqiy va Janubiy Qozog'iston hamda O'rta Osiyo respublikalariga tashiladi. Asosiy tashiladigan yuklar ko'mir, marganets, rangli va qora metallar, don mahsulotlari, xalq iste'mol buyumlari va boshqalardir.

8.10 SHARQIY QOZOG'ISTON

Bu iqtisodiy rayon bitta - Sharqiy Qozog'iston viloyatidan iborat. Respublika hududining atiga 10%ini tashkil etadi. Aholisining soniga ko'ra ham Respublikada so'nggi 5-chi o'rinda turadi (10 foiz). Aholi zichligi 1 km² ga 7 kishi to'g'ri keladi.

Uning hududi Irtish daryosining yuqori havzasida Xitoy bilan chegaradosh joylashgan. Janubiy sharqdan shimoliy g'arbga tomon Irtish daryosi oqib o'tadi. Suv yo'li orqali G'arbiy Sibir va Uralga chiqish imkoniyatiga ega. Sharqiy Qozog'iston Turksib temir yo'li orqali G'arbiy va Sharqiy Sibir, Janubiy Qozog'iston hamda O'rta Osiyo Respublikalari bilan bog'langan.

Tabiiy sharoiti juda xilma-xil. Bu yerda baland Janubiy Oltoy tog'lari, Oltoy oldi dashtlari, Qozog'iston past tog'larining sharqiy qismi, Balxash-Olako'l botig'i, Irtish dashtlari joylashgan.

Tabiiy sharoitining xilma-xilligi bo'yicha faqatgina Janubiy Qozog'istondan keyinda turadi. Tabiiy boyliklari bo'yicha esa Ural bilan tenglasha oladi.

Sharqiy Qozog'iston tog'lari tabiiy resurslarga boy. Oltoy tog'larida 1000 ga yaqin rangli metallar konlari topilgan. Asosiy boyligi polimetall rudalari ya'ni rux, qalay, mis, oltin, kumush, surma, simob, volfram, molibden va boshqa nodir metallardir.

Sharqiy Qozog'istonda yonuvchi foydali qazilmalar nisbatan kam. Ulardan Kenderli toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir koni, hamda Zaytsan botig'idagi yonuvchi slanets konlari ahamiyatlidir.

Shu bilan birga bu yerda qurilish uchun zarur bo'lgan tabiiy tosh materiallari ko'plab tarqalgan. Bundan tashqari barcha hududlarda gips, ohaktosh, sement xom ashyolari ham uchraydi.

Sharqiy Qozog'istonda, ayniqsa uning tog'li hududida daryolar va ko'llar ko'p. Asosiy daryosi Irtish bo'lib, uning boshlanishi respublikadan tashqarida Mongoliya Oltoididir. Irtishning yirik irmoqlaridan Kurchum, Buxtarma, Ulba kabilar sersuv va GESlar qurish uchun qulaydir.

Respublikaning 50 foiz Gidroenergiya zahirasi Sharqiy Qozog'istonga to'g'ri keladi. Uning bir qismidan hozirgi kunda foydalanilmogda. Ko'plab GESlar qurilgan bo'lib, ulardan eng yiriklari Ust Komenogorsk, Buxtarma gidroelektr stantsiyalaridir. Daryo

ovularining ko'pchiligi sug'orishga sarflanadi.

Sharqiy Qozog'iston ko'llari juda go'zaldir. Ulardan Zaytsan, Markakol, Sassiqko'l va boshqalar kattaligi bilan ajralib turadi. Markakol ko'li Oltoidagi eng yirik ko'l bo'lib, u dengiz sathidan 148 metr balandlikda joylashgan. Bu yerda Markap ko'l qo'riqxonasi tashkil etilgan.

Sharqiy Qozog'iston respublikaning boshqa hududlariga nisbatan o'rmon resurslariga boy. Mamlakatning 40 foizdan ortiq o'rmoni shu yerda joylashgan.

Aholisining soniga ko'ra oxirgi o'rinda bo'lsada, zichligi bo'yicha uchinchi o'rinda turadi. Rudali Oltoy va shimoliy g'arbiy tog' oralg'i botiqlarida aholi zichligi ancha yuqori. Yirik aholi punktlari ham shu yerda joylashgan, qishloqlar ham ancha katta. Zaytsan botig'i, Qozog'iston past tog'larida aholi zichligi nisbatan kam.

Sharqiy Qozog'iston aholisining deyarli 90 foizini ruslar va qozoqlar tashkil etadi. Shuningdek ukrainlar, tatarlar, mordvalar, bolgarlar, nemislar va boshqa millat vakillari ham yashashadi.

Qozoqlar jami aholining 30%ini tashkil etadi va ular asosan Qozog'iston past tog'larida, Torbog'otoyda va Zaytsan botig'ida joylashgan.

Minatga aholisining 57 foizi shaharlarda istiqomat qilishadi. Urbanizatsiya darajasiga ko'ra markaziy va g'arbiy Qozog'istondan keyingi o'rinda turadi.

Bu ko'rsatkich respublika o'rtaacha ko'rsatkichidan atiga 1 foizga yuqoridir. Rayonda 9 ta shahar va 30 ga yaqin shahar tipidagi pasyolkalar mavjud. Eng yirik shaharlari Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk bo'lib bularda 300 mingdan ortiq aholi yashaydi. Shuningdek nisbatan yirikroqlari Leninogorsk, Ziryarovsk, Ayaguz va boshqalardir.

Semipalatinsk respublikadagi eng yirik sanoat markazlaridan biri bo'lib, asosiy transport tuguni hamdir. Semipalatinsk go'sht kombinati MDH davlatlaridagi yirik korxonalardan biri hisoblanadi (3-o'rinda). Shaharda uchta oliy o'quv yurti, 10 dan ortiq texnikumlar mavjud bularda minglab o'g'il qizlar ta'lim olishadi.

Ust-Kamenogorsk - Mamlakatning va MDH davlatlarining eng asosiy rangli metallurgiya markazi hisoblanadi. Bu yerdagi kombinada qalay, rux, oltin, kumush, volfram, molibden, kadmiy kabi 20 dan ortiq minerallar olinadi. Rangli metallurgiya iqtisodiy

rayonning ixtisoslashgan tarmog'i hisoblanadi. Mintaqada Leninnogorsk, Ziryanovsk, Glubokoe, Ustalovka kabi rangli metallurgiya markazlari bor.

Kimyo sanoati rangli metallurgiya bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa oltinugurt kislotasi ishlab chiqarish rivojlangan. Kimyo va rangli metallurgiya sanoati elektr energiyani ko'p talab etadi. Shu sababli daryolarga ko'plab GESlar qurilgan.

Bundan tashqari Kuzbass ko'miri asosida ishlaydigan Semipalatinsk, Ust-Komengorsk, Leninnogorsk. Ziryanovsk va boshqalaridir. Barcha elektrostansiyalar Oltoy energosistemasi ga birlashtirilgan.

Energetika va rangli metallurgiya Sharqiy Qozog'istonning asosiy sanoat tarmoqlari hisoblanadi. Bular bilan bog'liq ravishda mashinasozlik va qurilish materiallari sanoati ham rivojlangan. Ust-Kamenogorskda "Yostokmash" korxonasida metallurgiya zavodlari uchun mashina va dastgohlar ishlab chiqariladi. Semipalatinskda Kabel zavodi qurilgan.

Sharqiy Qozog'istonda sanoat bilan birga qishloq xo'jaligi ham katta ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligida chorvachilik yetakchi o'rindadir. Mintaqada hududining 80 foizi yaylov uchun qulay. Chorvachilikda qo'ychilik yaxshi rivojlangan va barcha hududlarda boqiladi.

Qoramolchilik Oltoy, Torbogotoy etaklarida sut-go'sht chorvachiligiga, qolgan hududlarda esa go'sht-sut yetishtirishga ixtisoslashgan. Yevropa millatiga mansub aholi cho'chqachilik bilan shug'ullanishadi. Sharqiy Qozog'iston – Respublikadagi asosiy bug'uchilik rivojlangan mintaqadir. Bug'uning shoxlaridan meditsinada doridarmom olish uchun foydalaniladi.

Oltoy va Torbogotoy yonbag'irlarida asalarichilik rivojlangan. Bu yerda olinadigan asal MDHdagi eng toza hisoblanadi.

Dehqonchilik chorvachilikdan keyin turadi. Sug'orib dehqonchilik qilishga nisbatan lalmikor dehqonchilik ustun bo'lib, ekin ekladigan yerlarning 70 foiziga donli ekinlar ektiladi. Ayniqsa bug'doy yetishtirish yaxshi rivojlangan. Tog' yonbag'irlarida suli, tariq, grechka yetishtiriladi. Texnika ekinlaridan – pista yetishtirishga ixtisoslashgan.

8.11 JANUBIY QOZOG'ISTON

Janubiy Qozog'iston Qizil O'rda, Janubiy Qozog'iston, Jambul va Olma-Ota viloyatlarini o'z ichiga oladi.

Respublika maydonining 26 foizini, aholisining esa 6,5 foizini tashkil etadi. Mintaqada hududining kattaligi bo'yicha Shimoliy Qozog'istondan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Shu bilan birga bu mintaqa aholi zichligi eng yuqori bo'lib, 1 km² ga 10,7 kishi to'g'ri keladi. Bu rayon mamlakatning iqtisodiyoti rivojlangan hududlaridan biridir. Uning qulay tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari agrosanoat komplekslaridan: paxtachilik, donchilik, meva va uzum yetishtirish, qand lavlagi, tamaki, sholi yetishtirishga ixtisoslashishga olib kelgan.

Janubiy Qozog'istonda sanoat ham yaxshi rivojlangan. Unda tog'kon sanoati, kimyo, mashinasozlik, qurilish materiallari, yengil va oziq-ovqat, sanoat tarmoqlari yaxshi rivojlangan.

Bu rayonda Olma-Ota sanoat uzeli, Chimkent va Qoratorv Jambul HCHM lari rivojlangan.

Janubiy Qozog'iston hududida qadimdan bir qancha xalqlar yashab kelishgan. Mintaqada aholisining 45 foiziga yaqini qozoqlar, 40 foiziga yaqinini ruslar tashkil etadi. Bundan tashqari ukrainlar, o'zbeklar, uyg'urlar, dungan, tatar va boshqalar ham yashashadi.

Janubiy Qozog'istonda qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil etadi. Jami aholisining 58 foizi qishloqlarda 42 foiz esa shaharlarda yashaydi. So'nggi 20 yil davomida qishloq aholisi 3 foizga ortdi.

Mintaqada shaharlar soni ko'pchilikni tashkil etadi. Bu yerda 25 ta shahar, 50 ta shahar tipidagi posyolka joylashgan. Qadimgi shaharlardan Taraz, Chimkent, Turkiston bilan bir qatorda yosh sanoat shaharlari Takali, Langar, Kentau, Qoratorv, Janatas va boshqalar bor.

Mintaqada respublikaning yirik shahri Olma-Ota joylashgan bo'lib, yaqin vaqtlargacha poytaxt vazifasini bajargan. Aholisi 1200 ming kishini tashkil etadi. Olma-Ota yirik sanoat va madaniyat markazidir. Shaharda 20 ga yaqin oliy o'quv yurtlari, 100 dan ortiq ilmiy-tekshirish institutlari joylashgan. Chimkent - aholisi soni bo'yicha respublikada uchinchi o'rinda turadi. Mintaqadagi yirik sanoat markazlaridan biridir. Shahar XII asrda buyuk ipak yo'li bo'yida vujudga kelgan. Shaharda 70 dan ortiq sanoat korxonalari mavjud. Ulardan asosiyari kimyo-farmatsevtika, qo'rg'oshin zavodi,

temirchilik presslash, fosforit, neftni qayta ishlash, shina va boshqa korxonalaridir. Shuningdek Qozog'istondagi yirik sement zavodi ham shu shaharda joylashgan. Ko'plab yirik korxonalar qishloq xo'jalik mahsulotlari: paxta tozalash, yog' ekstraksiya, qorako'l, konserva va boshqalarni qayta ishlashga ixtisoslashgan.

Taraz - Janubiy Qozog'istonning uchinchi yirik shaharidir. Aholisi 310 ming kishidan ortiq. Qadimgi shaharlardan biri bo'lib VI asrlarda tashkil topgan. Shaharda sariq fosfor ishlab chiqarish, superfosfat zavodi, charrn-poyafzal, jun, shakar zavodi va boshqalar joylashgan. Shahar Qorarov - Janbul HlChMning asosi. Bu yerda MDHdagi eng yirik fosforit havzasi joylashgan. Taraz - respublikaning yirik oziq-ovqat va yengil sanoat markazidir.

Savollar

1. Qozog'istonning tabiiy geografik o'rninga ta'rif bering.
2. Qozog'istonning eng rivojlangan sanoat tarmoqlarini ayting.
3. Respublikaning eng yirik ko'mir, neft, gaz va rudali konlarini ayting.

9. QIRG'IZISTON RESPUBLIKASI

Qirg'iziston respublikasi bayrog'i va gerbi

Qirg'iziston respublikasining kosmik surati

GEOGRAFIK O'RNI, TABIIY SHAROITI VA BOYLIKLARI

Qirg'iziston Markaziy Osiyo davlatlarining Sharqiy qismida joylashgan. Uning maydoni 198,5 ming km² bo'lib Markaziy Osiyo davlatlari orasida to'rtinchi o'rinda turadi.

Aholisi 6 542 000 (2020) kishi. Aholi zichligi 1 km²ga 32,9 kishi to'g'ri keladi. U Markaziy Osiyo davlatlarining 4,9 foiz xududini, 8 foiz aholisini tashkil etadi. Poytaxti-Bishkek shahri, Respublika shimolida Qozog'iston, g'arbida O'zbekiston, janubiy g'arbida Tojikiston, janubi va sharqda Xitoy bilan chegaradosh. Ma'muriy jihatdan sakkizga bo'linadi.

konlari (Issiqko'l oblasida) Surma va simob (Qadamjoy, Haydarkent) rudalari, Toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir konlari (Toshko'mir, O'zgan, Ko'kyong'oq), volfram (Maylisoy) hamda Farg'ona vodiysida qisman neft va gaz konlari topilgan. Rangdor metallurgiya Qirg'izistonning ixtisoslashgan tarmoqlaridan biridir.

9.1 AHOLISI

Respublikaning aholisi 6 542 000 (2020) kishi bo'lib aholining milliy tarkibida qirg'izlar ko'pchilikni tashkil etadi (60 foizdan ortiq). Respublika ham shu millat nomi bilan ataladi. Inqilobgacha ular qoraqirg'iz deb atalgan.

Aholisi milliy tarkibi bo'yicha ayrim rayonlari bir-biridan farq qiladi. Farg'ona vodiysining O'sh viloyatining sug'oriladigan yerlarida o'zbeklar istiqomat qilishadi. Ruslar, ukrainlar asosan Chuy vodiysida hamda Issiqko'l bo'ylarda, qozoqlar esa Talas vodiysida yashashadi. Bundan tashqari tatarlar, uyg'ur, tojiklar, dunganlar, nemislar va boshqalar yashaydi.

Respublika aholisi yildan yilga tabiiy o'sish hisobiga ortib bormoqda. Milliy tarkiblar bo'yicha eng yuqori o'sish qirg'izlarda kuzatilgan. Ya'ni 1979 yil aholi ro'yxati bo'yicha 1687 ming qirg'izlar yashagan bo'lsa, 1989 yilda 2230 ming kishi, 1999 yil ma'lumoti bo'yicha esa 3128 ming kishini yoki jami aholining 64,9 foizini qirg'izlar tashkil etgan.

Aksincha rus millatiga mansub kishilar mustaqillik yillari ancha kamaygan. 1979 yilda 912 ming kishi, 1989 yilda 916 ming kishi yashagan bo'lsa 1999 yilda 603 ming kishini tashkil etgan, yoki 1979 yilda 25,9 foizdan 1999 yilda 12,5 foizga tushib qolgan. Shuningdek nemis, tatar, ukrain millatlariga mansub aholi sonining ham kamayishi kuzatilgan.

Respublikada urbanizatsiya darajasi mustaqillik yillarida nisbatan pasaydi

	Aholi soni		Umumiy o'sish	
	01.01.2020	01.03.2020	Ming kishi	%
Respublika bo'yicha	6 523,5	6 542,0	18,5	0,3
Borken viloyati	537,3	538,5	1,2	0,2
Jalolobod viloyati	1 238,8	1 241,5	2,7	0,2
Issiqko'l viloyati	496,0	497,0	1,0	0,2
Norin viloyati	289,6	289,6	0,0	0,0
O'sh viloyati	1 368,1	1 361,1	-7,0	-0,5
Talas viloyati	267,4	267,9	0,5	0,2
Chuy viloyati	959,9	963,0	3,1	0,3
Bishkek shahri	1 053,9	1 057,2	3,3	0,3
O'sh shahri	312,5	326,2	13,7	4,4

9.2 XO'JALIGI

Qirg'iziston xo'jaligi Markaziy Osiyo davlatlari xo'jaligidani farq qiladi. Respublikada mashinasozlik sanoati, ayniqsa ko'p mehnat talab qiladigan-elektromika, radiotexnika, priborsozlik hamda qishloq xo'jalik mashinasozligi yaxshi rivojlangan. Bishkekda avto-yig'uv va fizika priborlari zavodlari, Qirg'izkabel, Qirg'izelektrodizigatel, Moylisoy lamp zavodi va boshqalar yirik korxonalar hisoblanadi.

Respublika sanoati mahalliy yoqilg'i va mineral xom ashyolar asosida rivojlanib bormoqda. Sanoat korxonalarining 3/2 qismi Bishkek, O'sh, Toqmog, Jalolobod shaharlarida joylashgan. Oxirgi yillarda sanoatni kompleks rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Kichik va o'rta shaharlarda ham bir qancha yangi sanoat korxonalari tashkil etilmoqda. Prijevalsk, Norin, Ribache, Qora-bolta, Toshko'mir, Qizilgiya va boshqa ko'plab shaharlar va qishloqlar shular jumlasidandir. Qirg'iziston Markaziy Osiyoda surma, simob, o'ruv-yig'uv mashinalarni ishlab chiqarish, jun gazlamalar ishlab chiqarish, hayvon yog'i va boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha alohida o'rinda turadi.

Mehnat resurslarining ortib borishi respublikada mehnat resurslarining ko'p talab qiluvchi mashinasozlik tarmoqlarini rivojlantirishga imkon yaratdi. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi

bo'yicha mashinasozlik yetakchi tarmoqlardan (30 foiz) biridir. Mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqarish bo'yicha Respublika Markaziy Osiyo davlatlari orasida yetakchi o'rinlarda turadi.

Respublika mashinasozlik korxonalarida xilma-xil mahsulotlar-metall qirquvchi stanolalar, qishloq xo'jalik mashinalari, avtosanovallari, elektron hisoblash mashinalari, elektronasoslar, kir yuvish mashinalari (Kirgiziya) elektr lampalari va boshqalar ishlab chiqariladi. Bu mahsulotlar Respublika ehtiyojidan tashqari ko'plab xorijiy mamlakatlarga eksport qilinadi.

Mamlakatda rangdor metallurgiya sanoati ham yaxshi rivojlangan. 1970 yilda Janubiy G'arbiy Qirg'izistonda tog' kombinati qurilgan. Kombinatta surma mahsulotlari ishlab chiqariladi. (Surma qazib olish bo'yicha MDH da 1-chi o'rin). Shuningdek Janubiy G'arbiy Qirg'izistonda Haydarkent to'la siklli simob zavodi ishga tushirilgan. Bu yerda qazib olishdan tortib simob rudalari ishlab chiqarishgacha yo'lga qo'yilgan.

Urushdan keyingi yillarda Chuy vodiysining sharqiy qismlarida ham rangdor metallurgiya sanoati rivojlandi. Bu yerda qalay qazib oladigan va boyitadigan tog'-boyitish kombinati ishga tushirilgan. Respublika xududida topilgan oltin va rux konlari asosida oltin va rux rudalari kombinatlari tashkil etilgan.

Qirg'iziston iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biri yengil sanoatdir. (Bu tarmoqda Respublikaning 1/4 qism ishlab chiqarish kuchlari band). Ayniqsa to'qimachilik, tikuvchilik, charmo'mo'yna, poyafzal ishlab chiqarish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Yengil sanoat uchun hom ashyo Respublikaning o'zida tayyorlanadi (paxta, jun, teri, ipak va boshqalar). Qirg'izistonda tayyorlangan yengil sanoat mahsulotlari qo'shni Respublikalarga eksport qilinadi.

Respublikadagi yirik yengil sanoat korxonalaridan O'sh paxtani qayta ishlash kombinati, To'qmoq jun qayta ishlash fabrikalari bo'lib, bular asosiy mahsulotlarni ishlab chiqaradi.

Oziq-ovqat sanoati asosini un va un mahsulotlari, non kombinatlari, konditer, qand-shakar, vinochilik, sut, go'sht, tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish tashkil etadi. Bu tarmoqlar Respublikaning barcha hududlarida rivojlangan. Respublika qo'shni mamlakatlarga qand-shakar, o'simlik moyi, tamaki mahsulotlarini sotadi.

Og'ir sanoat tarmoqlari orasida ko'mir sanoati ham yetakchi o'rinlarda turadi. Ko'mir Respublikada uncha katta bo'lmagan, qadimdan tanilgan bo'lgan Qizilqiya, Sulyukta, Ko'k-yong'oq, Toshko'mir kabi konlardan qazib olinadi. Katta ahamiyatga ega bo'lgan konlardan Qovoq va O'zgen ko'mir havzalari bo'lib, ularda kokslanuvchi toshko'mir ochiq usulda qazib olinadi.

Mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishida qurilish materiallari sanoati ham o'ziga xos o'rinlarda turadi. Sanoat korxonalari, uy-joy, yo'llar qurilishi uchun xizmat ko'rsatadigan temir beton kombinatlari, uy qurilish kombinatlari, sement, oyna, marmar, granit ishlab chiqarish zavodlari tashkil etilgan.

Respublika qishloq xo'jaligi ham yaxshi rivojlangan. Qishloq xo'jaligi ko'p tarmoqli, mexanizatsiyalashgan tarmoqlardan bo'lib, chorvachilikka ixtisoslashgan. Ayniqsa qo'ychilik yetakchi tarmoq hisoblanadi. Qirg'iziston jun yetishtirish bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlari orasida yetakchi o'rinlarda turadi.

Respublikada 1,3 mln. ga haydaladigan yerlar (1 mln. ga sug'oriladi) va 10 mln. ga yaqin tog' va tog' oldi yaylovlari mavjud.

Qirg'iziston tog'lari va tog' oldi yaylovlarida yaylov chorvachiligi rivojlangan. Bu yerlarda arzon go'sht va mayin yunglar tayyorlanadi. Daryo vodiylari va tog' oralig'i bo'itqlarida sug'orib dehqonchilik qilish rivojlangan.

Respublikaning sug'oriladigan yerlarida 85-90 foiz dehqonchilik mahsulotlari tayyorlanadi. Bu yerlarda asosan qimmatbaho texnik ekinlar hamda chorvachilik uchun yem-xashak mahsulotlari ekinlari. Keyingi yillarda tamaki yetishtirish rivojlanib bormoqda.

Sug'orishni yaxshilash maqsadida bir qancha kanallar va suv omborlari bunyod etilgan. Ayniqsa Chuy kanali, Toxtagul, Kirov, Nayman, Norin kabi suv omborlari sug'orishda katta ahamiyatga ega. Qirg'iziston agroiklim resurslari o'ziga xos va xilma-xildir. Janubiy Qirg'izistonda Respublikaning asosiy paxta ekinlari maydonlari joylashgan.

Farg'ona va Talas vodiylari tog' yonbag'rlarida yuqori sifatli sariq tamaki yetishtiriladi. O'sh viloyatining janubiy g'arbiy qismlari uzumchilik, bog'dorchilik, anor kabi o'simliklarni yetishtirish uchun qulay. Chuy vodiysida pista, uzum qandlavlagi yetishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Issiqko'l bo'ylarida esa olma, shaftoli, qora

smarodina, malina kabi o'simliklar ekiladi.

So'nggi yillarda chorvachilik yana ham rivojlanib bormoqda. Jumladan mayin yungli qo'ychilik, sut va go'sht chorvachiligi, cho'chqachilik, broylar jo'jachiligi, parrandachilik yaxshi yo'lga qo'yilgan. Yildan yilga qo'y va echkilar soni ortib bormoqda. Mahalliy seleksionerlar yordamida yangi quy zotlari yaratilgan. Jumladan - Qirg'iz mayin yungli qo'yli. Tyan-shan - yarim mayin yungli, Oloy dag'al yungli Olatov yirik shoxli qoramollari, yangi zotdor Qirg'iz otlari shular jumlasidandir.

Respublikada barcha zamonaviy transport turlari mavjud. Tashqi iqtisodiy aloqalar olib borishda temir yo'l transporti yetakchi o'rinda turadi. Temir yo'l transportining asosiy markazlari Shimoliy Qirg'iziston va Janubiy Qirg'iziston hisoblanadi. Tog'li respublika bo'lganligi sababli mamlakat ichki aloqalarini olib borishda avtomobil transporti katta ahamiyatga ega. Avtomagistrallar orqali Chuy vodiysi Talas vodiysi, Issiqko'l, Norin viloyatlari hamda O'sh viloyatlari bilan bog'langan. Avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 35 ming km dan ortadi. Yirik avtomobil traktlari Bishkek-Ribache-Norin-Torugart-O'sh-Bishkek, O'sh-G'ulcha-Seriton-Xorog, Bishkek-Toshkent, Bishkek-Olma - Ota va boshqalar.

Ushbu avtomagistrallar respublikada ichki yuk va yo'lovchilar tashishdagina emas, balki Markaziy Osiyo davlatlari hamda Xitoy bilan ham iqtisodiy aloqalar qilishda muhim ahamiyatga egadir.

Ayrim avtomobil yo'llari tog' yaylovlarigacha cho'zilgan. Iqtisodiy zonalariga ichki havo liniyalari o'tkazilgan. Yirik shaharlar Bishkek, O'sh, Cho'lpon ota va boshqalardan qo'shni respublikalarga to'g'ridan-to'g'ri havo yo'llar ochilgan.

Keyingi yillarda quvvurtransporti ham rivojlanib bormoqda. Bularda O'zbekistondan olinadigan tabiiy gaz tashiladi. Qirg'izistonda barcha aloqa vositalari ham yaxshi rivojlangan. Hattoki eng uzoq masofada joylashgan vodiylarda ham telegraf, radio, televizor programmlar va boshqalar mavjud.

Qirg'iziston transport tarmoqlari orqali xorijiy davlatlar bilan har tomonlama aloqa qiladi. Ayniqsa Markaziy Osiyo davlatlaridan O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston bilan yaxshi aloqalar yo'lga qo'yilgan. Mazkur davlatlar bilan mavjud bo'lgan temir yo'l va avtomobil transportlaridagi aloqa, Markaziy Osiyoda yagona

transport tizimining yaratilishiga katta imkon beradi.

Mamlakatdan xorijiy mamlakatlarga ko'mir, rangli va nodir metallar, mashina va dastgohlar, jun, gazlama, oziq ovqat va boshqa mahsulotlar chiqariladi. O'z navbatida respublika xorijiy mamlakatlardan, ma'lum miqdorda mineral o'g'illar, neft mahsulotlari, don va boshqa mahsulotlarni sotib oladi.

9.3 ICHKI TAFOVUTLARI

Respublika relefining, iqlimining o'ziga xosligi asosida yetitta rayon ajratilgan. Bular o'z navbatida uchta iqtisodiy zonani tashkil etadi. Shimoliy (Chuy, Issiqko'l, Talas), Markaziy (Norin), Janubiy (O'sh-Jalolobod, Quyi Norin, Qadamjoy - Haydarkent) iqtisodiy zonalar.

Chuy vodiysi Qirg'izistonning shimolida joylashgan bo'lib Qozog'iston bilan chegaradosh. Mintaqa (vodiy) tabiiy resurslarga unchalik boy emas. Asosiy boyliklari polimetall rudalari, qurilish materiallari va boshqalardir. Shuningdek bu yerda issiq mineral buloqlar ham topilgan bo'lib, ular asosida Issiq-ota kurorti ishga tushirilgan. Chuy vodiysi respublikaning qulay transport-geografik o'rini egallaydi. Uning hududi orqali muhim transport magistralari Lugovoy-Bishkek - Ribache temir yo'li, Toshkent-Bishkek-Olma-ota avtomobil yo'llari o'tkazilgan. Chuy vodiysi Respublikaning asosiy sanoat va qshloq xo'jalik mintaqasi hisoblanadi. Asosiy sanoat tarmoqlaridan mashinasozlikda fizik priborlar, elektrotexnika mahsulotlari, qishloq xo'jalik mashinalari, avtomobillar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Shuningdek yengil, oziq-ovqat va qurilish materiallari sanoati ham yaxshi rivojlangan. Chuy vodiysi - mamlakatning asosiy sug'oriladigan mintaqasidir. Bu yerda respublika sug'oriladigan yerlarining 1/3 qismi joylashgan. Haydaladigan yerlarda qandlovlagi, don, poliz ekinlari, sabzavotlar ekiladi. Don yetishtirish bo'yicha Chuy vodiysi yetakchi o'rinda turadi. Respublikada yetishtiriladigan donning 40 foizi shu yerga to'g'ri keladi. Doni ekinlardan bug'doy ko'pchilikni tashkil etadi. Bundan tashqari tariq, makkajo'xori yetishtirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bishkek, Toqmoq, Qora-bolta kabi sanoat markazlari atroflarida sabzavotchilik

rivojlangan. Chuy vodiysida Respublikaning 60 foizdan ortiq savzavotlari yetishtiriladi. Bog'dorchilik va uzumchilik ham sug'oriladigan yerlarda joylashgan. Vodyda sut-go'sht chorvachiligi ustun turadi. Shuningdek qo'ychilik, chuchkachilik, parrandachilik ham yaxshi rivojlangan.

Chuy vodiysi boshqa rayonlarga nisbatan yuqori darajada urbanizatsiyalashgan. Jami aholisining 55 foizga yaqini shaharlarda yashaydi.

Uning hududida respublika aholisining 1/3 qismi istiqomat qiladi. Vodyda aholi zichligi 1 km²ga 75 kishidan ortadi.

Vodiyning markaziy qismida mamlakat poytaxti Bishkek shahri joylashgan. Shaharda xilma-xil sanoat korxonalari qurilgan. Bulardan yirik qishloq xo'jalik mashinasozligi, avtomobil yig'ish, elektron hisoblash mashinasi, charm-poyabzal, trikotaj va boshqa sanoat korxonalari ishlab turibdi.

Bishkek yirik madaniyat markazi hamdir. Bu yerda ko'plab oliy o'quv yurtlari, texnikumlar va umumta'lim maktablari mavjud. Shaharda barcha zamonaviy transport turlari rivojlangan. Shahar o'zining ko'kalanzorligi, zamonaviyligi bilan ajralib turadi. Bishkekdan tashqari vodyda Toqmoq va Qorabola shaharlari joylashgan.

Toqmoqda yirik korxonalardan to'quvchilik fabrikasi, oyna zavodi, jummi qayta ishlash fabrikalari ishlab turibdi. Shuningdek shaharda shakar, sut, go'sht, un va un mahsulotlari, konserva ishlab chiqarish va boshqa oziq-ovqat korxonalari bor. Mashinasozlikni asosini ikkita avtoremont zavodi tashkil etadi.

Qora-bola shahri Bishkekdan 60 km g'arbda joylashgan yosh shaharlardan biridir. Shahar yirik transport markaziga aylangan. Uning hududidan Bishkek-O'sh, Bishkek-Toshkent avtomagistrali o'tgan. Shaharda shakar, spirt, sut zavodlari, un va un mahsulotlari sanoati, elektrotexnik o'yinchoqlar zavodi va boshqa korxonalar ishlab turibdi.

Issiqko'l vodiysi respublikaning 12 foiz xududini tashkil etadi. Issiqko'l botig'i shimolda Kungay Olatov, Janubda Terko'y Oltovi bilan o'ralgan. Tabiiy resurslaridan toshko'mir, qalay rudalari, turti qurilish materiallari va boshqalar topilgan. Shuningdek vodyda mineral buloqlar va shifobaxsh balchiglar ham topilgan bo'lib, ular asosida Jei-Ogiz, Oksu, Jergalan kabi kurort-sanatoriylari ishlab turibdi.

Vodiy xo'jaligida mayin yungli quchilik go'sht va sut chorvachiligi, yilqichilik yetakchi o'rinda turadi.

Dehqonchilik asosan vodiyning sharqiy qismida rivojlangan. Bu yerlarda donchilik kartoshka yetishtirish, hamda chorva mollari uchun ozuqabop ekinlar yetishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bog'dorchilikda olma, shaftoli, qora smorodina kabilar ekiladi.

Mintaqa sanoati qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan. Bundan tashqari qurilish materiallari, ayrim mashinasozlik tarmoqlari, tikuvchilik, yog'ochsozlik, ko'mir, baliq sanoati va boshqalar rivojlangan. Issiqko'l vodiysi rekreatsion resurslarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu yerga na'fat MDH davlatlaridan, balki boshqa xorijiy mamlakatlardan ham dam oluvchilar tashrif buyurishadi.

Vodiyning 70 foiz aholisi qishloqlarda yashaydi. Asosiy shaharlari Prijevelsk (Qorako'l) Ribache, Cho'lpon ota kabildir.

Talas vodiysi Shimoliy Qirg'izistonidagi eng kam rivojlangan rayondir. Bu yerda asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanishadi. Vodiy chorvachiligida mayin yungli qo'ychilik qoramolchilik, yilqichilik dehqonchilikda esa tamaki yetishtirish, makkajo'xori, bug'doy, sabzavot va mevalilikka ixtisoslashgan.

Sanoati mahalliy qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydi. Oxirgi yillarda elektroenergetika sanoati ham rivojlanib bormoqda. Tog' kon sanoati shakllanmoqda. Markazi Talas shahri. Shaharda poyabzal va tikuvchilik fabrikalari, sut zavodlari, qurilish materiallari va boshqa sanoat korxonalari joylashgan. Talasdan tashqari Qorako'l shaxri ham bor. U Toxtako'l suv omborining qurilishi bilan tashkil topgan.

9.4 MARKAZIY QIRG'IZISTON (NORIN VILOYATI)

Respublika hududining 26 foizini, aholisining esa 6 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi 1 kmga 5,5 kishi to'g'ri keladi. Mintaqa baland tog'lardan iborat bo'lib, boshqa iqtisodiy zonalar va asosiy temir yo'llardan olisda joylashgan. Mintaqani - Shimoliy Qirg'iziston bilan dovon orqali o'tgan Norin-Ribache-Bishkek avtomobil yo'l bog'lab turadi. Iqtisodiy rayonning asosiy boyligi - Norin daryosi va uning

imomlaridagi gidroenergiya resurslari, hamda bepoyon yaylovlardir. Mintaqaning foydali qazilmalari qo'ng'ir ko'mir, temir rudasi, oltin, mineral tuz va boshqalar bo'lib hali to'liq o'rganilmagan.

Rayon xo'jaligida yaylov chorvachiligi ustun turadi. Aholi chorvachilik bilan shug'ullanadi. Bu yerda ko'plab mayin yungli qo'yilar boqiladi. Respublikada yetishtiriladigan junning 1/5 qismini yetkazib beradi. Dehqonchilik yaxshi rivojlanmagan.

Mintaqaning ayrim hududlarida don yetishtirish, dorivor ko'knori va chorva uchun ozugabop ekinlar ekiladi.

Aholi manzilgohlari daryo vodiylarida va tog' orallig'i botiqlarida joylashgan bo'lib, bir-biridan ancha uzilib qolgan. Rayonning ma'muriy markazi Norin shahri bo'lib, Norin daryosining chap qirg'o-g'ida, dengiz sathidan 2037 metr balandda joylashgan. Shaharda go'sht-sut kombinatlari, sut zavodi, tikuvchilik fabrikasi va boshqa korxonalar ishlab turibdi.

9.5 JANUBIY QIRG'IZISTON

Janubiy Qirg'iziston - Respublika hududining 33 foizini aholisining esa 43 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi 1kmga 30 kishi to'g'ri keladi.

Mintaqaning katta qismi Farg'ona vodiysiga to'g'ri keladi. Baland tog'lar Shimoliy Qirg'izistondan ajratib turadi. Shimoliy Qirg'iziston bilan Janubiy Qirg'iziston Bishkek - O'sh avtomobil yo'li bilan aloqa olib borishadi.

Reliefda tekisliklar bilan bir qatorda tog'oldi va baland tog'liklar ham bor.

Janubiy Qirg'iziston tabiiy resurslarga boyligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa bu mintaqada yopiq'ig'i - energetika resurslari va rangdor metallurgiya konlari ko'p. Jumladan qo'ng'ir va toshko'mir konlari, neft, gaz, surma, simob, rux, qalay, oltinugurt, mineral tuz va boshqalar. Shuningdek mintaqada shifobaxsh mineral buloqlar ham ko'p.

Iqtisodiy rayonda to'qimachilik va oziq-ovqat sanoati, kon-qazilov sanoati, rangdor metallurgiya, mashinasozlik sanoatlari yaxshi rivojlangan.

Qishloq xo'jaligida paxta va tamaki yetishtirish ustun turadi. Shuningdek rayonda donchilik, bog'dorchilik, uzumchilik va subzavotchilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Mintaqada chorvachilik sut-go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan. Chorva mollari sug'oriadigan yerlarda hamda tog' yaylovlarida boqiladi.

Aholisining asosiy qismi mintaqaning sharqiy qismida istiqomat qilishadi. Bu yerda mamlakatning ikkinchi yirik shahri Ush joylashgan. O'sh viloyati aholi zichligi bo'yicha respublikada birinchi o'rinda turadi (1kmga 110 kishi).

O'sh shahri Markaziy Osiyodagi qadimgi shaharlardan biri bo'lib, uning iqtisodiy geografik o'rmi juda qulay. Shahar Oqburga daryosining har ikki sohilida joylashgan bo'lib, Janubiy Qirg'izistonning sanoati rivojlangan markazi hisoblanadi.

Shahardan Tyan-shan, Pomir tog'lari orqali Qoshg'ar, Xindiston va Afg'onistonga karvon yo'llari boshlangan.

Zamonaviy O'sh shahrida ko'plab sanoat korxonalari, oliy o'quv yurtlari joylashgan. To'qimachilik kombinatlari, ipakchilik kombinati, nasos zavodi, temir-beton konstruksiyalari zavodi, pedinstitut, Politehnika instituti va boshqalar shular jumlasidandir.

O'sh shahridan so'ng ikkinchi yirik sanoat markazi Jalolobod shahridir. Shaharda 20 dan ortiq sanoat korxonalari ishga tushirilgan. Bular: qurilish materiallari kombinati, paxta tozalash zavodi, mebel fabrikasi, tikuvchilik fabrikalari, tamaki fabrikasi va boshqalardir. Jalolobod o'zining mineral issiq suvlari va shifobaxsh balchiqlari bilan yana ham mashhur. Shahardagi kurort-sanatoriyalarda teri, suyak, asab va boshqa kasalliklar davolanadi.

Viloyatning sharqiy qismida Qoradaryo vodiysida O'zgen shahri joylashgan. O'sh kabi O'zgen ham qadimiy shaharlardan biridir. Qadimda bu yerdan Markaziy Osiyoni Qoshg'ar bilan tutashituvchi savdo yo'li o'tgan. Shaharda qadimgi tarixiy obidalar ko'p. Shahar qadimda Qoraxoniylar davlatining poytaxt bo'lgan. Shahar yaqinida ko'plab mineral buloqlar topilgan. Eng mashhuri Qora-Shoro bo'lib, bu yerda mineral suvlar shishalarga quyiladi. O'zganga natijat respublika, balki ko'plab xorijiy mamlakatlardan sayyohlar tashrif buyurishadi.

Tog'-kon sanoatining rivojlanishi natijasida Janubiy Qirg'izistonda bir qancha ishchi posyolkalari tashkil topdi. Moylitsoy -

respublikaning eng yosh shaharlaridan biri bo'lib, neft koni asosida bunyod etilgan. Hozirgi kunda shaharda elektrotexnika sanoati yaxshi rivojlangan (Elektrolampa, yeritish priborlari, elektroizolyatsiya mahsulotlari).

Mintaqadagi Qizil-qiya, Sulyukta, Toshko'mir, Ko'k-Yong'oq kabi shaharchalar ko'mir konlari yaqinida joylashgan va asosiy ko'mir qazib oluvchi markazlar hisoblanadi. Bulardan eng yirigi Qizil-qiya bo'lib, Farg'ona vodiysiga eng ko'p ko'mir chiqazadi. Shuningdek shaharda o'tga chidamli mahsulotlar, yirik tamaki fabrikasi kabi sanoat korxonalari ishlab turibdi.

Qizil-qiya yaqinidagi simob va surma konlari asosida Qadamjoy, Xaydarkent kabi ishchi poselkalari tashkil topgan. Hozirgi kunda Moylisoy, Xaydarkent, Qadamjay rangli metallar qazib olish va boyitish markazlari hisoblanadi.

Savollar:

1. Respublika rel'fining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. Respublika iqtisodiyotidagi yetakchi tarmoqlarni ayting.
3. Qirg'iziston qanday foydali qazilmalar bo'yicha MDH davlatlari orasida oldingi o'rinda turadi?
4. Respublikaning qaysi viloyatida aholi zichligi yuqori.

10. TOJIKISTON RESPUBLIKASI

Tojikiston respublikasi bayrog'i va gerbi

Tojikiston respublikasining kosmik surati

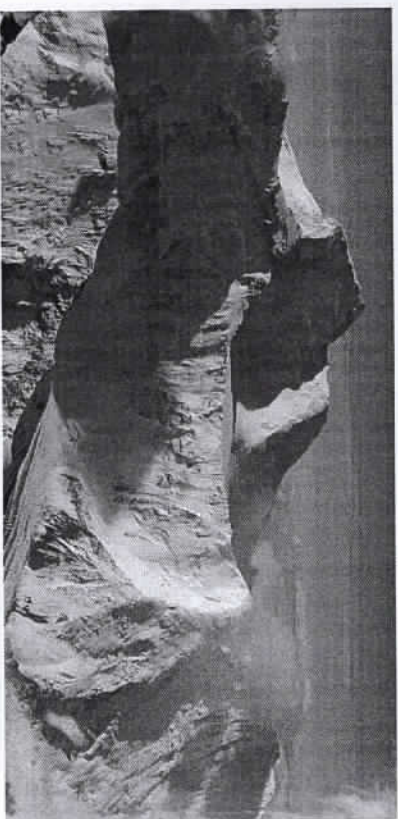
Tojikiston respublikasi Markaziy Osiyo davlatlarining janubi sharqida joylashgan. Uning maydoni 142 550 km² (2020), aholisi 9 665 261 kishi (2020). Poytaxti Dushanbe shahri. Aholi zichligi 1 km² 67,5 kishi to'g'ri keladi.

Respublika Markaziy Osiyo davlatlarining 3,8 % hududini, 11 % aholisini tashkil etadi. Maydonining kattaligi bo'yicha oxirgi o'rinda turadi. Uning hududi shimoldan janubga 350 kmga, g'arbdan sharqqa esa 700 km masofaga cho'zilgan. Respublika shimoldan Qirg'iziston,

g'arbda O'zbekiston, sharqda Xitoy va janubda Afg'oniston bilan chegaradosh.

10.1 TABIIY SHAROITI VA BOYLLIGI

Respublika hududining atigi 10 % qismi dengiz sathidan 1000 metrdan past, 50 %i esa 3000 metrdan balandda joylashgan. Respublika hududi asosan Pomir-Oloy va Tyan-Shan tog' sistemasi (Qurama tizmasi) joylashgan. Mintaqada nafaqat Markaziy Osiyo balki MDH dagi baland nuqta Ismoil Somoniy cho'qqisi joylashgan (7495m). Bundan tashqari balandligi 7000 metrdan oshadigan o'nlab cho'qqilar ham mavjud.

Ismoil Somoniy cho'qqisi (7495m)

Bu yerda mintaqadagi eng yirik muzlik Fedchenko muzligi joylashgan. Baland tog'lar, tog' oralig'i va vodiylari, tekisliklar xilma-xil tabiat komplekslarini hosil qilgan.

Respublikaning janubidagi vodiylarda issiq subtropik iqlimi yuqoriga ko'tarilgan sari sovuq iqlim bilan almashiniladi. Undan balandda esa doimiy qor va muzliklar joylashgan.

Tog'lardagi qor va muzliklardan ko'plab yirik daryolar boshlanadi. Tojikiston qo'shni respublikalarga nisbatan suv resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Gidrenergetika resurslari bo'yicha MDH davlatlari orasida Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Yirik

daryolari Amudaryo (uning irmoqlari Vaxsh, Panj), Zarafshon va boshqalar. Respublika tog'li o'lka bo'lganligi sababli yirik GESlar ishlab turibdi. Ayniqsa bu yerdagi Nurek GES katta ahamiyatga ega.

Nurek GES

Xo'jaligi Hisor, Vaxsh, Farg'ona vodiylarida hamda Darvoz va Ulug'Pyotr tog'lari etaklarida yaxshi rivojlangan.

Respublika hududida foydali qazilmalardan rangli metallar (surma, simob), shuningdek osh tuzi (Xo'ja Mo'min, Xo'ja Adrasman, Chorux-Dayron va boshqalar), vismut, dala shpati kabilar topilgan.

Tojikistonning ayrim hududlarida mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan neft (Neftobod), ko'mir (Sho'rob), gaz va voltfram konlari uchraydi.

10.2 AHOLISI

Tojikistonda 9 665 261 dan ortiq aholi (erkaklar 4 750 880 (49,2 %), ayollar 4 914 381 (50,8 %)) yashaydi (2020). Respublika aholisining soni bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlari orasida uchinchi o'rinda (O'zbekiston va Qozog'istondan so'ng) turadi. Respublika aholisining tabiiy ko'payishi yuqori bo'lgan davr 1979-1980 yillarga to'g'ri keladi. Shu yillarda respublika aholisining tabiiy o'sishi bo'yicha sobiq ittifoqda birinchi o'rinda bo'lgan. Keyingi vaqtlarda respublikada ro'y bergan o'zaro kelishmovchiliklar natijasida aholining tabiiy o'sishida ham salbiy oqibatlar kuzatildi. Respublikada aholining tabiiy o'sishi so'nggi yillarda 1,9 %ni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich qo'shni respublikalar O'zbekistonda 2,1 %, Turkmanistonda esa 4,1 %ga to'g'ri keladi. Tojikistonda ham boshqa Markaziy Osiyo davlatlari kabi ko'p farzandlilik hususiyati mavjud. Aksaryat oilalarda 5-6 farzand ko'rishi hali ham davom etmoqda. Aholining jinsiy va yosh tarkibi taxlil shuni ko'rsatadiki tabiiy o'sish yuqori bo'lganligi sababi aholining 42 %ni 0-14 yoshgacha bo'lganlar tashkil etadi. Bu yoshdagilar orasida o'g'il bolalarning ulushi 50,4 %ga, qiz bolalar esa 49,6 %ga to'g'ri keladi. 15 yoshdan 64 yoshgacha bo'lgan aholi esa 54 % bo'lib, bulardan ayollar 50,2

%ni erkaklar 49,8 %ni tashkil etadi. 65 yoshdan yuqoridagilarga jami aholining 4 %i to'g'ri keladi. Bular orasida ayollar soni yuqori (56,9 %). Respublika bo'yicha ilganda erkaklar va ayollar deyarli teng (49,8 va 50,2).

Respublika ko'p millatli mamlakat bo'lib, aholining milliy tarkibida tojiklar ko'pchilikni tashkil etadi. Jami aholining 64,9 %i tojiklar, 25 %i o'zbeklar, 5 %i ruslar, 2 %i tatlar va boshqalar tashkil etadi. Mintaqada aholi juda notekis joylashgan. Respublika aholisining asosiy qismi past tekisliklardan va soylklardan iborat bo'lgan Vaxsh, Hisor va Farg'ona vodiysida joylashgan. Bunday hududlarda aholi zichligi 1km²ga 400-500 kishigacha yetadi. Bu yerlarda odamlar qadimdan sug'orib dehqonchilik qilib kelishadi. Aholining notekis tarqalishiga uning orografiyasi katta ta'sir ko'rsatadi. Respublikaning 90 % hududi tog' oldi va tog'lardan iborat bo'lib dengiz sathidan 1000 metrdan balandda joylashgan. Tog' va baland tog' zonalarida xo'jalik yuritish marakabchilik tug'diradi. Aholi manzilgohlari ham kam. Bu yerda zichlik 1km²ga 1-2 kishi to'g'ri keladi.

Respublikada o'zbeklarning asosiy qismi Farg'ona vodiysida So'g'd (Leninobod) viloyatida yashashadi. Bu yerdagi jami aholining 40 %i o'zbeklardir. Tojiklar butun respublika hududida, ruslar yirik sanoat markazlarida, qirg'izlar esa asosan tog' yaylovlarida istiqomat qilishadi.

Respublika urbanizatsiya darajasi Markaziy Osiyo davlatlari orasida eng past, ya'ni jami aholisining 36 %ga yaqini shaharlarda yashaydi. Eng yirik shaharlari Dushanbe, Xo'jand, Tursunzoda, Qo'rg'ontepa va boshqalardir. Respublikaning asosiy shaharlari aholisi 50 000 kishigacha bo'lgan kichik shaharlardir. So'nggi yillarda shaharlarda yangi yangi sanoat korxonalari tashkil etilmoqda.

Aholining tabiiy o'sishi yuqori bo'lganligi sababi mehnat resurslariga boy. Mamlakat aholisining ko'pchiligini mehnatga layoqatli yoshlar tashkil etadi. Biroq respublikada mehnat resurslaridan unumli foydalanish to'liq yo'lga qo'yilmagan. Ayniqsa respublikaning tog'li mintaqalaridagi ko'plab aholi manzilgohlarida bir qancha ishsiz kishilar mavjud. Ularning asosiy qismi ayollar va yoshlardan iborat. Bu yerda aholini foydali mehnatga jalb etish dolzarb muammolardan biridir.

Demografik yuk koeffitsienti-Bog'liqlik koeffitsienti mehnatga

layoqatli aholiga (aholining qaram qismi) tegishti bo'lmagan aholidan jamiyat va iqtisodiyotga tushadigan yukni ko'rsatadi. Mehnatga layoqatli aholi tarkibiga kirmaydigan aholi deganda 15 yoshgacha bo'lgan va 64 yoshdan oshgan aholi tushuniyadi. Mehnatga layoqatli aholining yoshi (aholining ishlab chiqarish qismi) mos ravishda 15 yoshdan 65 yoshgacha. Bog'liqlik ko'effitsienti davlatdagi ijtimoiy siyosat uchun moliyaviy xarajatlarni bevosita aks ettiradi. Masalan, ushbu ko'effitsientning oshishi bilan ta'lim muassasalarini qurish, aholini ijtimoiy muhofaza qilish, sog'liqni saqlash, pensiya va boshqalarni sarflash xarajatlari ko'paytirilishi kerak.

Umumiy yuk ko'effitsienti-Ummumiy qaramlik ko'effitsienti aholining qaram qismining aholining mehnatga layoqatli yoki ishlab chiqarish qismiga nisbati sifatida hisoblanadi. Tojikiston uchun qaramlik ko'effitsienti 59,5% ni tashkil qiladi. Ushbu munosabat Tojikiston jamiyat uchun nisbatan yuqori ijtimoiy yukni boshdan kechirayotganligini anglatadi. Bu shuni anglatadiki, Tojikistonda ishlaydigan har bir kishi o'zi uchun zarur bo'lganidan 1,5 baravar ko'prog tovar va xizmatlar ko'rsatishi kerak.

O'zgaritish darajasi Potentsial almashirish ko'effitsienti (bolalarning yuk ko'effitsienti) mehnatga layoqatli yoshdan past bo'lgan aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi nisbati sifatida hisoblanadi. Tojikistonda keksa yoshdagi qaramlik darajasi 5,4% ni tashkil qiladi.

Qarilik darajasi Yoshga bog'liqlik ko'effitsienti mehnatga layoqatli yoshdan yuqori bo'lgan aholining mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga nisbati sifatida hisoblanadi. Tojikistonda keksa yoshdagi qaramlik darajasi 5,4% ni tashkil qiladi.

O'rtacha umr ko'rish davomiyligi-Odamlarning umr ko'rish davomiyligi eng muhim demografik ko'rsatkichlardan biridir. Bu inson hayotining o'rtaacha yillarini kutmoqda. Ya'ni, hozirgi tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari inson hayoti davomida o'zgarishsiz qolishi sharti bilan, inson nazariy jihatdan yashashi mumkin bo'lgan yillar soni. Odatda, «umr ko'rish davomiyligi» tug'ilish paytida, ya'ni 0 yoshda kutilgan umrni anglatadi. Tojikiston uchun umr ko'rish davomiyligi (ikkala jins) ham 66 yoshni tashkil qiladi. Bu o'rtaacha dunyo umr ko'rish davomiyligidan pastroq, ya'ni dunyo bo'yicha 71 yoshni tashkil etadi (Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqtisodiy

va ijtimoiy masalalar departamentining Aholi soni bo'yicha bo'limi ma'lumotlariga ko'ra). Tug'ilganda erkaklarning o'rtaacha umr ko'rish darajasi 63 yoshni tashkil qiladi. Tug'ilganda ayollarning o'rtaacha umr ko'rish darajasi 69,3 yoshni tashkil yetadi.

Aholining savodxonligi-Bizning hisob-kitoblarimizga ko'ra, Tojikistonda 15 yoshdan oshgan 6,356,160 kishi har qanday tilda o'qish va yozish imkoniyatiga ega. Bu umumiy kattalar aholisining 99,77 foizini tashkil qiladi. Voyaga yetgan aholi bu holda 15 yoshdan oshgan barcha odamlarni anglatadi. Shunga ko'ra, taxminan 14454 kattalar savodsiz. Yerkaklarning kattalar savodxonligi darajasi 99,83% (3,126,283). 5418 kishi savodsiz. Voyaga yetgan ayol aholisi uchun savodxonlik darajasi 99,72% (3,229,876). 9,037 kishi savodsiz. Yoshlarning savodxonlik darajasi 99,86% va ayollar uchun 99,89% ni tashkil yetadi. Umumiy yoshlar savodxonligi darajasi 99,88% ni tashkil qiladi. Bu holda yoshlar tushunchasi 15 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan aholini qamrab oladi.

Tojikiston aholisi tarixi

Yil	Aholi	Tabiiy o'sish
1951	1 558 471	N/A%
1952	1 611 617	3.41 %
1953	1 664 361	3.27 %
1954	1 716 557	3.14 %
1955	1 768 594	3.03 %
1956	1 820 978	2.96 %
1957	1 874 738	2.95 %
1958	1 930 692	2.98 %
1959	1 990 100	3.08 %
1960	2 053 987	3.21 %
1961	2 123 390	3.38 %
1962	2 198 167	3.52 %
1963	2 277 744	3.62 %
1964	2 360 593	3.64 %
1965	2 445 575	3.60 %
1966	2 531 596	3.52 %
1967	2 618 742	3.44 %
1968	2 706 837	3.36 %
1969	2 795 966	3.29 %
1970	2 885 556	3.20 %

1971	2 975 635	3.12 %
1972	3 066 100	3.04 %
1973	3 157 537	2.98 %
1974	3 249 946	2.93 %
1975	3 343 906	2.89 %
1976	3 439 564	2.86 %
1977	3 537 493	2.85 %
1978	3 637 882	2.84 %
1979	3 741 870	2.86 %
1980	3 850 253	2.90 %
1981	3 963 605	2.94 %
1982	4 081 049	2.96 %
1983	4 203 301	3.00 %
1984	4 331 782	3.06 %
1985	4 468 268	3.15 %
1986	4 613 188	3.24 %
1987	4 766 306	3.32 %
1988	4 923 014	3.29 %
1989	5 076 133	3.11 %
1990	5 217 392	2.78 %
1991	5 342 704	2.40 %
1992	5 451 841	2.04 %
1993	5 548 277	1.77 %
1994	5 636 596	1.59 %
1995	5 722 339	1.52 %
1996	5 808 316	1.50 %
1997	5 895 237	1.50 %
1998	5 983 265	1.49 %
1999	6 073 909	1.51 %
2000	6 168 261	1.55 %
2001	6 267 839	1.61 %
2002	6 373 131	1.68 %
2003	6 484 677	1.75 %
2004	6 602 301	1.81 %
2005	6 726 376	1.88 %
2006	6 856 502	1.93 %
2007	6 993 204	1.99 %
2008	7 136 698	2.05 %
2009	7 287 974	2.12 %
2010	7 446 743	2.18 %

2011	7 613 151	2.23 %
2012	7 786 657	2.28 %
2013	7 968 070	2.33 %
2014	8 157 098	2.37 %
2015	8 354 250	2.42 %
2016	8 559 370	2.46 %
2017	8 772 813	2.49 %
2018	8 991 465	2.49 %
2019	9 211 840	2.45 %
2020	9 429 924	2.37 %
2021	9 641 343	2.24 %

Ushbu jadvaldagi barcha ma'lumotlar tegishli yilning (2021) holatiga keltirilgan

Aholining prognozi (2020-2100)

Yil	Aholi	Tabiiy o'sish
2020	9 475 256	N/A %
2025	10 360 355	9.34 %
2030	11 194 410	8.05 %
2035	12 022 923	7.40 %
2040	12 876 075	7.10 %
2045	13 727 802	6.61 %
2050	14 521 290	5.78 %
2055	15 233 335	4.90 %
2060	15 873 921	4.21 %
2065	16 466 440	3.73 %
2070	17 015 382	3.33 %
2075	17 506 406	2.89 %
2080	17 921 613	2.37 %
2085	18 262 845	1.90 %
2090	18 541 057	1.52 %
2095	18 764 775	1.21 %
2100	18 928 227	0.87 %

Ma'lumotlar tegishli yilning 1 iyul (2020) holatiga keltirilgan (o'rtaacha prognoz versiyasi).

Manba: Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha departamenti.

10.3 XO'JALIGI

Tojikiston agrar industrial mamlakatlardan biridir. Uning iqtisodiyoti yaqin vaqtlargacha bir tomonlama rivojlanishda bo'lgan. Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari kabi tojikiston ham sobiq ittifoqning asosiy xom ashyo bazalaridan biri bo'lib kelgan.

Respublika mustaqillikka erishgach uning iqtisodiyotida ham yangi o'zgarishlar ro'y berdi. Mamlakat o'zi yetishtirgan xom ashyoni chetga chiqarmasdan o'z hududida qayta ishlaydigan yangi korxonalar qurilishiga katta e'tibor bera boshladi.

Mamlakat iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rinda turadi. Milliy daromadning asosiy qismi hamda xalq xo'jaligida band bo'lgan aholining 45 %i qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi. Qishloq xo'jaligida sug'orib dehqonchilik qilish, tog' yaylov chorvachiligi, meva va uzum yetishtirish yaxshi rivojlangan.

Sanoatda yetakchi tarmoq qishloq xo'jalik mahsulotlari qayta ishlovchi paxta tozalash, ipakchilik, yog'-moy, konserva va boshqa korxonalar hisoblanadi.

Ayniqsa bu tarmoq respublikaning shimoliy qismida Farg'ona vodiysida hamda Dushanbe shahri atrofida yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan mineral o'g'itlar ishlab chiqarish, irrigatsiya va qishloq xo'jaligi mashinasozlik tarmoqlari yaxshi rivojlangan.

Respublikada elektr energiya ishlab chiqarish katta ahamiyatga ega. Vaxsh daryosida qurilgan GESlar kaskadi asosida janubiy Tojikiston hududiy ishlab chiqarish majmuasi (HICHM) tashkil topgan. Vaxsh daryosidagi Norak GESi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Uning arzon energiyasi asosida Tursunzoda alyumin zavodi ishga tushirildi. Bundan tashqari respublikada yirik issiqlik elektr stantsiyalari ham bunyod etilgan. Bular Dushanbe, Yavon va boshqa shaharlarda joylashgan IES. Mazkur IES va Vaxsh daryosidagi GESlar markaziy va janubiy Tojikistonda elektr energiyasi bilan ta'minlaydi. Respublikada ko'plab rangli metall konlari topilgan. Shu sababli bu yerda tog'-kon metallurgiya kombinati bunyod etilgan. Keyingi yillarda yangi sanoat tarmog'i alyuminiy ishlab chiqarish rivojlandi. Tursunzoda alyuminiy zavodi nafaqat respublikada balki MDH davlatlari orasidagi eng yirik korxonalardan biridir.

Mamlakatda kimyo sanoati 1960 yillardan boshlab rivojlandi. Respublikadagi Vaxsh kimyo zavodida ishlab chiqarilgan azotli o'g'itlar respublikadan tashqari qo'shni davlatlarda ham ishlatiladi. Arzon elektr energiya va yirik xom ashyo (osh tuzi) koni asosida Yavonda elektrokimyo zavodi ishga tushirilgan. Zavodda kaltsiyl sod, suyuq xlor, xlorli ohak hamda maishiy kimyo mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Mamlakat iqtisodiyotida mashinasozlikning ham o'z o'rini bor. Mashinasozlik korxonalari yirik shaharlar Dushanbe, Xo'jand, Qur-g'ontepa va boshqalarda joylashgan. Mashinasozlik korxonalarida turli xil mahsulotlar ishlab chiqariladi. Bu korxonalarda qishloq xo'jaligi mashinalariga ehtiyot qismlardan tortib transformatorlar, to'quv stanolari, elektr sanoati uchun detallar va boshqalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Xo'jand shahrida Rossiya bilan hamkorlikda PAZ avtobuslari yig'iladi. Bundan tashqari elektrotexnika, priborsozlik va boshqa ishlab chiqarish korxonalari qurilgan.

Tojikistonning yoqilg'i sanoatining asosini ko'mir sanoati tashkil etadi. Respublikaning shimolida Sho'rob ko'mir koni joylashgan. Bu yerdan qazib olingan ko'mir mahalliy ehtiyojni qondirish uchun sarf bo'ladi, qisman qo'shni davlatlarga chiqariladi. Bundan tashqari Markaziy Tojikistonda, borish qiyin bo'lgan joyda Far-Yangob koni joylashgan. Kondan asosan kokslanuvchi toshko'mir olinadi.

Qurilish materiallari, sanoatining asosini yirik sement zavodlari, temir beton-konstruksiyalari, oyna ishlab chiqarish zavodlari tashkil etadi. Bular deyarli barcha xududlarda joylashgan. Qurilishning o'rishi bu sanoatning yanada rivojlanishini taqozo etadi. Yengil va oziq-ovqat sanoati Tojikistonning ixtisoslashgan sanoat tarmoqlaridir. Bu tarmoq jami sanoat mahsulotining 2/3 qismini yetkazib beradi, hamda sanoatda band aholining 50 foizini tashkil etadi.

Yengil sanoat tarmoqlaridan eng yiriklari paxta tozalash, to'qimachilik, tikuvchilik, oyoq kiyimi fabrikalari va boshqalardir.

Paxta tozalash zavodlari respublikada yetishtiriladigan jami paxtani qayta ishlaydi. Dushanbe shahrida yirik ip-gazlama kombinati ishga tushirilgan. Dushanbe, Xo'jand shaharlarida shoyi kombinatlari, Qayroqumda g'iam to'qish kombinatlari shoyi va g'iam to'qish yo'lga qo'yilgan. Respublikada yengil sanoat tarmog'i keldakda yanada rivojlantiriladi.

Oziq-ovqat sanoatida vino va vino mahsulotlari, meva konservalari, mayiz, paxta va o'simlik (zig'ir, kunjut) moyi, un va un mahsulotlari, sut-go'sht mahsulotlari yetishtirish rivojlangan.

Respublikada so'nggi yillardagi iqtisodiy qiyinchiliklar natijasida sanoat mahsulotlari, ayniqsa to'qimachilik, tikuvchilik, go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish nisbatan kamaygan.

10.4 QISHLOQ XO'JALIGI

Respublika qishloq xo'jaligida paxtachilik yetakchi tarmoqlardan biridir. Bundan tashqari pillachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, tog'li mintaqalarda esa donchilik, bog'dorchilik va chorvachilik rivojlangan.

Tojikiston tog'li o'lka bo'lganligi sababli haydaladigan yerlar ko'p emas. Qishloq xo'jaligi uchun yaroqli yerlar Respublika xududining atiga 44 foizini tashkil etadi. Haydaladigan yerlar 19 foizdan oshmaydi. Shunga qaramasdan respublika ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlarini o'z ehtiyojidan tashqari qo'shni mamlakatlarga ham eksport qiladi. Chetga asosan paxta tolasi, tamaki, sabzavot, poliz ekinlari, meva, uzum va boshqalarni chiqaradi.

Respublikada 1 mln tonnaga yaqin paxta yetishtiriladi. Farg'ona vodiysida oddiy, Vaxsh, Hisor vodiylarida esa ingichka tolali paxta ekiladi. Tojikiston Markaziy Osiyoda yetishtiriladigan qimmatbaho ingichka tolali paxtaning 50 foizini yetkazib beradi. Paxtaning bu navidan yuqori sifatli gazlamalar olinadi. Sug'orish inshootlarining yaxshilanishi yangi yerlarning xo'jalik ekinlarini yanada rivojlantirish imkonini beradi.

Tojikistonning agroiklim sharoiti bog'dorchilik va uzumchilik uchun ham kulay. Respublikada shaftoli, o'rik, olma, nok, olcha, gilos, behi, uzum, anjir, anor, bodom, xurmo kabi mevalar yetishtiriladi. Bundan tashqari issiqsevar sabzavot va poliz ekinlari ham yetishtiriladi. Ayrim sabzavotlardan yiliga 2-3 martagacha hosil olinadi.

Chorvachilik - dehqonchilikdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Urdagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining 30 foizi tayyorlanadi. Chorvachilik sut go'sht chorvachiligi, qo'ychilik, cho'chqachilik, parrandachilik tarmoqlariga bo'linadi. Qoramolchilikda sutdan tashqari 50 foizga

yaqin go'sht yetkazib beriladi. Qoramolchilik paxtachilik majmuasi bilan chambarchas bog'liq ravishda rivojlanmoqda.

Quyuchilik qoramolchilikdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Ular asosan respublikadagi tabiiy yaylovlarda boqiladi. Mamlakatda hisori zotdor quyulari boqiladi. Bu qo'yalar yirikligi, tez semirishi bilan dunyoga mashhur. Uning og'irligi 120-130 kg dan ortadi. Respublikada qorako'l qo'ylarini boqish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Qorako'l qo'ylari soni bo'yicha Markaziy Osiyo davlatlari orasida Tojikiston oldingi o'rinlarda turadi.

Pomirda tog'li xalqning asosiy chorvachiligi bo'lgan qo'toslar boqiladi. Bu hayvonlar sovuq iqlimga moslashgan bo'lib, ulardan sut olish bilan birga yuk tashishda foydalaniladi. Ulardan o'rta 300-350 litr yog'li sut sog'ib olinadi. Respublikaning barcha hududlarida (Tog'li Badaxshondan tashqari) qadimgi qishloq xo'jalik tarmog'i pillachilik rivojlangan. Pilla yetishtirish bo'yicha Tojikiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida alohida o'rinda turadi.

10.5 TRANSPORTI

Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda transportning ahamiyati beqiyosdir. Mintaqada barcha transport turlari temir yo'li, avtomobil transporti, quvvur, suv va havo transportlari mavjud. Respublika hayotida temir yo'li va avtomobil transportlari yetakchi ahamiyatga ega.

Temir yo'li transporti respublikaning ichki xududlararo, hamda uning tashqi aloqasida muhim o'rinni egallaydi. Mintaqada xududida tor izli va keng izli temir yo'llar o'tgan.

Respublika tashqi iqtisodiy aloqasida Dushanbe-Termiz temir yo'lining ahamiyati katta. Bu yo'li orqali Tojikiston Markaziy Osiyo va boshqa MDH davlatlari bilan bog'langan, 1970 yillarda mamlakatning janubiy sharqiy qismida Termiz-Qo'rg'ontepa-Yovon, hamda Vaxsh bilan Ko'lob vodiylarini tutashitiruvchi yangi temir yo'llar qurilgan. Rayonlararo yuk tashishda tog'li respublika bo'lganligi sababli avtomobil transportining ahamiyati kattadir. Avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi 13 ming km dan ortadi. Ularning 80 foizidan ortig'i qattiq qoplanli yo'llardir.

Yirik avtomobil yo'llari Dushanbe shahridan boshlanadi. Dushanbe-Termiz, Dushanbe-Qo'rg'on tepa avtomagistrali mamlakat poytaxtini O'zbekistonning port shahri Termiz hamda Qo'rg'on tepa viloyatining markazi Qo'rg'on tepa bilan bog'laydi, Dushanbe - Xo'jand. Dushanbe-Xorug' kabi avtomobil yo'llari vaqincha ishlaydi. Qishki mavsumda dovonda qor ko'p bo'lgan davrlarda transport qatnovi to'xtatiladi.

Tog'li Badaxshon oblastidan qo'shni Qirg'izistonning O'sh shahriga ochilgan avtomobil yo'li Farg'ona vodiysi bilan bog'laydi.

Yo'lovchilar temir yo'li, avtomobil va havo transportlarida tashiladi. Ayniqsa ularni uzoq masofaga tashishda havo transportining ulushi kattadir. Havo transporti orqali mamlakat poytaxti barcha yirik shaharlari bilan bog'langan.

Shuningdek Dushanbedan MDH davlatlarining Moskva, Sankt-Peterburg, Toshkent, Novosibirsk shaharlari, Kavkaz orti mamlakatlari hamda boshqa xorijiy mamlakatlarga havo transporti qatnovi yo'lga qo'yilgan.

Mamlakatda ichki suv transporti ham mavjud. Panj va Amudaryo orqali Markaziy Osiyoning ayrim davlatlari va Afg'oniston bilan iqtisodiy aloqa yo'lga qo'yilgan.

Respublika qo'shni davlatlar va xorijiy mamlakatlarga paxta tolasi, o'simlik yog'i, quruq meva, sabzavot va meva konservalari, vino kabi mahsulotlar sotadi. Bundan tashqari mashinasozlik va elektro-texnika mahsulotlari, to'quv stanoklar, transformatorlar, ro'zg'or xolodniklari, avtomobil va traktorlarga yordamchi qismlar, yengil sanoat mahsulotlaridan ip va shoyi gazlamalar, gilam va boshqa ko'plab mahsulotlar yetkazib beradi.

10.6 IQTISODIY ZONALARI

Uncha katta bo'lmagan respublika xududi 8 ta iqtisodiy rayonga bo'linadi, bular o'z navbatida uchta iqtisodiy zonaga birlashtiriladi. Janubiy g'arbiy Tojikiston, Shimoliy Tojikiston, hamda Janubiy sharqiy Tojikiston.

Janubiy g'arbiy Tojikiston-respublika xududining 37 foizini, aholisining esa 66 foizini tashkil etadi. Mintaqada aholi zichligi 1 km

ga 40 kishi to'g'ri keladi. Hisor vodiysi respublikadagi qulay tabiiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlarga egadir. Vodiya respublikaning 1/3 qismidan ortiq sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari tayyorlanadi. Mintaqa tabiiy resurslarga ancha boy bo'lib qurilish xom ashyolari, volfram, ko'mir, neft, gaz va boshqalar topilgan.

Asosiy transport turlari avtomobil va temir yo'l transportlari hisoblanadi.

Sanoatda - mashinasozlik va metallni qayta ishlash, rangli metallurgiya, ip gazlama, trikotaj va boshqalar yaxshi rivojlangan.

Qishloq xo'jaligi paxta yetishtirish (respublikaning 50 foiz paxtasi) chorvachilik, bog'dorchilik va sabzavotchilikka ixtisoslangan.

Rayonda respublikaning nisbatan yirik shaharlaridan Dushanbe, Tursunzoda, Norak va boshqalar joylashgan.

Respublikaning poytaxti Dushanbe - yirik sanoat va madaniyat markazi hisoblanadi. Yirik korxonalaridan "Tojiktekstilماش", "Tojik qishloq xo'jalik mash", "Tojik gidro agregat" va boshqa ko'plab og'ir sanoat korxonalari bor. Qurilish materiallari ishlab chiqarishda sement zavodi, uysozlik va yog'ochni qayta ishlash kombinatlari, temir - beton konstruksiyalari zavodlari muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek oziq ovqat va yengil sanoat tarmoqlari ham yaxshi rivojlangan.

Yirik sanoat markazlaridan yana biri Tursunzoda shahridir. Shahar alyuminiy zavodining qurilishi bilan yana ham rivojlandi. Shuningdek, shaharda fosfor zavodi, paxta tozalash, efir moyi ishlab chiqarish, qurilish materiallari ishlab chiqarish kabi korxonalar ishga tushirilgan.

Mintaqada Nurak GES i qurilishi bilan Nurek shaxri ham bunyod etilgan. Hozirgi kunda Nurak - yirik gidro energetika, oziq-ovqat va yengil sanoat markazi hisoblanadi.

Vaxsh vodiysi respublikaning eng issiq iqlimli hamda tekisliklardan iborat hududi hisoblanadi. Yanvar oyida ham o'rtacha havo temperaturasi 0°S dan yuqori bo'ladi. Shu sababli Vaxsh vodiysi respublikaning asosiy ingichka tolali paxta yetishtiradigan va subtropik ekinlar markazi hamdir.

Vodiy gidro energetika resurslariga boy. Bu yerda neft va gaz konlari topilgan. Shuningdek, kimyoviy xom ashyolardan osh tuzi (Tut buloq), dolomit (Yovon), qurilish materiallaridan gips, sement

xom ashyosi, oxaktosh va boshqalar topilgan.

Vodiy qishloq xo'jaligi axamiyatiga ko'ra Tojikistonda Hisor va Shimoliy mintaqalardan keyinda turadi, bu yerda respublikaning 20 foizdan yuqori sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Yengil sanoat nisbatan yaxshi rivojlangan bo'lib bunda paxta tozalash sanoati asosiy o'rinda turadi. Vodiyda ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari xajmida yengil sanoatning ulushi 70 foizga yaqin, oziq-ovqat sanoati 20 foizini, og'ir sanoat esa 15 foizni tashkil etadi. Vodiy sanoatining ixtisoslashgan tarmoqlariga elektr energetika, kimyo, paxta tozalash, yog' moy tarmoqlari kiradi.

Vaxsh vodiy si qishloq xo'jaligi yuqori darajada rivojlangan. Mam-lakatda yetishtirilayotgan ingichka tolali paxtaning 1/3 qismi shu yerga to'g'ri keladi. Paxtachilik bilan birga bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik va poliz ekinlari yetishtirish ham rivojlangan. Shuningdek, sitrus mevalari ham yetishtiriladi.

Vodiyda respublikaning yirik sanoat va madaniyat markazlaridan biri Qo'rg'on tepa shaxri joylashgan. Bu yerda elektrotexnika, yengil, oziq ovqat sanoatlarining yirik korxonalari mavjud. Shaxarda ingichka tolali paxtaning yangi navlarini yaratadigan seleksiya markazi bor. Shaxar va vodiy iqtisodiyotining rivojlanishiga Termiz - Qo'rg'on tepa temir yo'li katta ta'sir ko'rsatadi. Mintaqadagi Vaxsh azot zavodi respublika qishloq xo'jaligi uchun mineral o'g'itlar yetkazib beradi.

Vaxsh vodiy sining yuqori qismida Ko'lob zonasi joylashgan. Zona qulay tabiiy va iqlimiy sharoitga ega. Uning xududida respublikadagi yirik osh tuzi konlari (Xujia Mu'in, Xo'ja Sartis) topilgan. Bu yerda qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlangan. Agroiqtisodiyotda paxtachilik va chorvachilik yetakchi o'rinda turadi. Shuningdek, don yetishtirish, pillachilik ham yaxshi rivojlanmoqda.

Asosiy sanoat markazi Ko'lob shaxri. Shaxar atrofida yirik qishloq xo'jaligi rayonlari joylashganligi sababli, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash yaxshi yo'lga qo'yilgan.

G'arm vodiy sida baland tog'liklar ko'p. Uning xo'jaligida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rinda tutadi. Chorvachilik, bog'dorchilik, kar-toshka yetishtirish, tamakichilik kabi soxalar yaxshi rivojlangan. Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning asosiy qismi yaylovlar bilan

qoplangan. Sug'orib dextqonchilik qilish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Sanoati maxalliy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qiladi.

Shimoliy Tojikiston - Respublika xududining 19 foizini, axo-lisining 31 foizini tashkil etadi. Axoli zichligi 1km²ga 60 kishi atrofida to'g'ri keladi.

Mintaqa tabiiy sharoiti ancha qulay. Uning katta qismi Farg'ona vodiy si va Mirzacho'lda joylashgan shimoliy va janubga tomon tog'larga ko'tarilib boradi. Shimoliy Tojikiston foydali qazilmalarga boy. Bu yerda oxaktosh, gips, shag'al, keramzit xom ashyolari va boshqa qurilish xom ashyolarining katta zahiralari joylashgan. Shuningdek mintaqada rangli metallar, polimetall rudalari, volfram, molibden, vismut, rux, yonuvchi foydali qazilmalardan neft, gaz va ko'mir konlari topilgan.

Shimoliy mintaqada transport yaxshi rivojlangan bo'lib, respublika ko'rsatkichidan ikki barobar yuqoridir. Bu yerda Tojikistonning 1/3 qism sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqariladi.

Sanoatning asosini qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari tashkil etadi. Mintaqada gilam to'qish va ip gazlama ishlab chiqarish yaxshi rivojlangan. Shu bilan birga tikuvchilik, trikotaj, un va un mahsulotlari, konserva ishlab chiqarish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu rayonda rangli metallurgiya, yoqilg'i, elektrotexnika kabi sanoat tarmoqlari ham shakllangan.

Qishloq xo'jaligi paxtachilik va chorvachilikka ixtisoslashgan. Shu bilan birga bog'dorchilik, uzumchilik va pillachilik ham muhim tarmoqlardan biri hisoblanadi. Asosiy sanoat markazlari Xo'jand, Konibodom, Isfara, Qayroqum va boshqalar.

Xo'jand - yirik sanoat va madaniyat markazi bo'lib, axollisi bo'yicha respublikada Dushanbedan keyinda turadi. Shaxar Farg'ona vodiy si kiraverishida joylashgan. Mo'g'illog' va Turkiston tog'lari orasida tor yo'lak xosil bo'lgan va bu yer Xo'jand darvozasi deb ataladi. Xo'jand O'rta Osiyoning qadimiy shaharlaridan (III asr e.o.). Xozir shaharda 20 dan ortiq turli sanoat korxonalari ishlab turibdi. Eng yirik korxonalardan - shoyi to'qish kombiant (to'la sikli), paxta tozalash, konserva zavodlari, mashinasozlik va boshqalardir.

Shuningdek Xo'jand orqali yirik avtomobil va temir yo'llar o't-gan. Toshkent - Andijon, Bishkek - Jalolobod temir yo'llari, Tosh-

kent - Qo'qon, Xo'jand - Dushanbe avtomobil yo'llari shular jumlasidandir. Xo'jand Dushanbe avtomobil yo'li bo'yida O'rteppa shaxri joylashgan. Shaxar X asrda Zarafshon va Farg'ona vodiysi o'rtasidagi qal'a sifatida tashkil topgan. O'rteppa o'zining milliy xunarmandchiligi bilan mashxur, (Pichogchilik, so'zana, zargarlik buyumlari, yog'ochga ishlov berish va boshqalar).

Xo'janddan sharqda Konibodom shaxri joylashgan. Shaxar qadimdan o'zining bodomlari bilan mashxur bo'lgan (IX-X asr). Uning atrofida qishloq xo'jaligi rayonlari joylashganligi sababli, sanoati qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan. Shaharda paxta tozalash, konserva, yog'-moy kombinati, to'qimachilik fabrikasi kabi korxonalar joylashgan. Mashinasozlik sanoatida paxta tozalash va tog' kon sanoati uchun detallar tayyorlaydi.

Sirdaryoda Qayroqum suv omborining qurilishi bilan shu nomli shahar tashkil topdi. Xozirgi kunda shaharda Qayroqum gilam kombinati ishlab turibdi. Bu yerda tayyorlangan gilamlar xorijiy mamlakatlarga xam eksport qilinadi. Rayon xo'jaligini rivojlantirishda Qayroqum GES ining ahamiyati kattadir.

Mintaqadagi Isfara shaxri o'zining go'zalligi bilan ajralib turadi. Isfara qadimiy shahardir (VIII asr). Shaxar atrofida dam olish maskanlari, dala xovlilar ko'p. Isfara konserva va elektromexanika zavodlari ishlab turibdi.

Janubiy sharqiy Tojikiston - (Tog'li Badaxshon viloyati) Respublika xududining 44 foizini, axolisining esa atiga 3 foizini tashkil etadi. Mintaqa asosan Sharqiy Pomirni o'z ichiga oladi. Bu yerda xilma xil landshaftlar uchraydi.

Tog'li Badaxshon eng baland va aholisi eng kam mintaqalardan biridir. Ko'plab tog muzlikalari Markaziy Osiyoning deyarli barcha daryolarining manbai xisoblanadi. Iqlimi sovuq, keskin - kontental, respublikadagi eng past havo harorati shu yerda kuzatiladi.

Mintaqa tabiiy resurslarga boy. Bu yerda nodir va qimmatbaho metallar, tog' xrustali, ko'mir, asbest, slyuda kabi ko'plab mineral resurslar topilgan. Bu yerda 50 dan ortiq mineral shifobaxsh buloqlar mavjud. Tog'lardan ko'plab qimmatbaxo toshlar olinadi. Ularni qayta ishlash uchun Dushanbe zargarlik zavodlariga olib ketiladi.

Mintaqa gidroenergetika resurslariga ham boy. Lekin iqlimining sovuqligi, transport noqulayligi tufayli ulardan to'liq foydalanilmaydi.

Bu yer tog'li o'lka bo'lganligi sababli faqat avtomobil transporti yaxshi rivojlangan. O'sh — Xorug' avtomobil trakti tog'li Badaxshonni Qirg'iziston bilan bog'laydi.

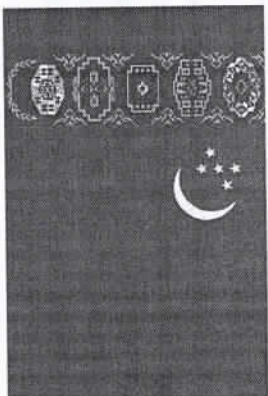
Iqlimining sovuqligi, tog'li o'lka bo'lganligi uchun uning iqtisodiyotida ko'proq qishloq xo'jaligi rivojlanishga imkon beradi. Qishloq xo'jaligida yetakchi tarmoq chorvachilik xisoblanadi. U jami qishloq xo'jaligi mahsulotining 70 % ni tashkil etadi. Rayon uchun tog' yaylov chorvachiligi xos bo'lib, asosan qo'toslar boqiladi. Rayonning g'arbida uncha katta bo'lmagan hududlarda dehqonchilik bilan shug'ullanishadi. Asosan bug'doy, tariq, no'xat yetishtiriladi. Kartoshka yetishtirish va tamakichilik ham muhim ahamiyatga ega. Axolisining ko'pchiligi Pomir Tojiklari va qirg'izlaridir. Mintaqa ma'muriy va sanoat markazi Xorug' shaxri bo'lib, u G'unt daryosi vodiysida joylashgan Shaxarda non zavodi, sut - go'sht kombinatlari, tikuvchilik fabrikasi, temir - beton konstruksiya zavodi va boshqa korxonalar ishlab turibdi.

Xorug' baland tog'da joylashgan botanika bog'i bilan ham mashhur. Bu bog'ga MDU professori I.V.Shukin asos solgan. Bog'da Yevropa, Afrika, Avstraliya, Amerikadan keltirilib iqlimga moslashtirilgan buta va daraxtlar o'stiriladi.

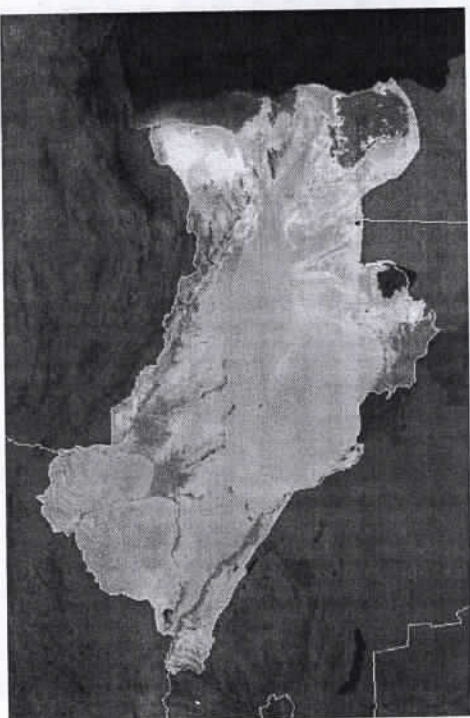
Savollar:

1. Tojikiston tabiiy sharoitining o'ziga xos xususiyati nimada?
2. Respublika ho'jaligida yetakchi tarmog'ni ayting.
3. Mamlakat gidroenergetika resurslariga ta'rif bering.
4. Respublika aholisi tabiiy o'sishining harakterli xususiyatlari nimada?
5. Sharqiy Pomirda qishloq xo'jaligining qaysi tarmog'i ustuvor-tog rivojlangan?

11. TURKMANISTON RESPUBLIKASI

Turkmaniston respublikasining bayrog'i va gerbi

Turkmaniston respublikasining kosmik surati

Turkmaniston Markaziy Osiyo davlatlarining janubi g'arbiy qismida, Kaspiy dengizi va Amudaryo orasida joylashgan. Uning maydoni 488 100 km² bo'lib Markaziy Osiyo davlatlarining 12,2 %ni tashkil etadi. MDH davlatlari orasida hududiga ko'ra to'rtinchi (Rossiya, Qozog'iston, Ukrainadan so'ng) o'rinda turadi. Markaziy Osiyoda esa ikkinchi (Qozog'istondan keyin) o'rinda turadi. G'arbdan sharqqa 1100 km va shimoldan janubgacha 650 km ga cho'zilgan. Chegaralarning uzunligi 3736 km, shundan O'zbekiston bilan 1621 km, Eron bilan 992 km, Afg'oniston bilan 744 km va Qozog'iston

bilan 379 km. G'arbdan Turkmanistonni Kaspiy dengizi yuvib turadi. 1768 km uzunlikdagi qirg'oq zaif chuqurchaga ega, yirik ko'llar Qora-Bog'az-Gol, Turkmanboshi (kichikroq Balxan ko'rfazida) va Turkman ko'rfazida ajralib turadi. Ko'llar Krasnovodskiy va Cheleken yarim orollari tomonidan hosil qilingan. Aholisi 6 063 097 kishi (2020) poytaxti Ashxobot shahri. Aholisi zichligi 1km²ga 12,42 kishi to'g'ri keladi. (Markaziy Osiyo aholisining 8,1 % yashaydi).

Respublika industrial-agrar mamlakat bo'lib iqtisodiyotining asosini sanoat tashkil etadi. Xalqaro mehnat taqsimotida neft-gaz qazib chiqarish, hamda paxta yetishtirish bilan ishtirok etadi. Turkmaniston chetga ko'proq neft va neft mahsulotlari, natriy-sulfat, elektroenergiya, sement xom ashyosi, paxta yog'i, poliz ekinlari, qorako'l terisi eksport qiladi. Bundan tashqari Turkmanistonda neft sanoati uchun mashina va uskunalar ham chetga sotiladi.

11.1 TABIIY SHAROITI VA BOYLIKLARI

Turkmanistonning tabiiy sharoiti va yer usti tuzilishi juda xilma-xildir. Bu yerning relefida past tekisliklar, cho'kmalar, yirik cho'llar, tog' oraliq bo'liqlari, balandligi 3 000 metrga yetadigan tog'lar uchraydi. Hududining 80 %ni Qoraqum cho'llari egallagan bo'lib, cho'l shimoldan janubga 450 kmga, g'arbdan sharqqa esa 880 km masofaga cho'zilgan. Tog'li mintaqalar esa Respublikaning janubiy va janubiy-sharqiy qismlarida joylashgan bo'lib, 8 %ga yaqin hududini egallaydi (Turkman-Xuroson tog' tizmasi).

Tog' oraliq bo'liqlari, tog' oldi, daryo vodiylari, vohalar esa Respublika hududining 12 %ni tashkil etadi. Bundan ko'rinib turibdiki Respublikaning katta hududi tekisliklardan iborat bo'lib, sharqdan g'arbga (Kaspiy bo'y) tomon pasayib boradi. Tekislikning katta qismi dengiz sathidan 0-200 metrgacha bo'lib, Kaspiy bo'y past tekisligi va Sarıqamish ko'li dengiz sathidan past joylashgan. Eng past nuqtasi Ogiaksoy bo'lib 81 metri tashkil etadi.

Respublikaning iqlimi kontinental quruq iqlimdir. Qishi iliq, yozi issiq va quruq bo'ladi. Iqlimning issiqdigi subtropik ekinlar yetishtirish imkonini beradi. Yog'in miqdorining kamligi tog'larda kam qor tushishiga olib keladi. Shu sababli daryolari kichik va kam

suvlidir. Turkmaniston hududining 80 %da doimiy oqar suvlar yo'q. Daryolar asosan janubiy va sharqiy hududlardagi mavjud. Eng yirik daryosi Amudaryo bo'lib, u Respublikaning sharqiy qismidan oqib o'tadi. Kichik daryolardan Murg'ob va Tajan, Atrek va boshqalar bor. Murg'ob va Tajan daryolari suvi to'lig'icha sug'orishga sarf bo'ladi. Atrek daryosi esa o'z suvini Kaspiy dengiziga quyadi. Yaylov chorvachiligida yer osti suvlari katta ahamiyatga ega. Ko'llarning aksariyati sho'r ko'llardir.

Respublika iqtisodiyoti rivojlanishiga Qoraqum kanali katta ta'sir ko'rsatgan.

Turkmaniston Respublikasining mineral xom ashyolarga boyligi xo'jaligini kompleks rivojlantirishga imkon beradi. Respublika hududidan tabiiy gaz, neft, ozokerit, oxaktosh, gips, granit, mirobilit (glauber tuzi), g'isht va sement xom-ashyolari kabi turli foydali qazilmalar topilgan.

Respublika ayniqsa yoqilg'i energetika resurslariga boy. Mamlakat gaz qazib chiqarish bo'yicha MDH davlatlari orasida ikkinchi o'rinda turadi (Rossiyadan keyin). Respublikada 7 ta neft-gaz mintaqasi ajratilgan: G'arbiy Turkmaniston, Markaziy Qoraqum, Beurde Xiva, Chorio'y, Orqaunguz, Murg'ob, Badkiz-Qorabel.

G'arbiy Turkmaniston neft-gaz mintaqasi - G'arbiy Turkmaniston past tekisligida joylashgan. Yirik neft-gaz konlari Cheleken, Qotutepa, Nebitdog', Qumdog', Qizilqum, Erdekli, Okarem, Keymir va boshqalar.

Markaziy - Qoraqum gaz mintaqasi - Darvoza, Zeag'li, Koyun, Midar kabi gaz konlari joylashgan. Bu mintaqada gaz qazib olish tannarxi qimmat bo'lganligi sababli to'liq foydalanilmaydi.

Beurda - Xiva gaz mintaqasi 3 ta rayonga ajratiladi: Noip, G'ishtli, Beurda. Eng yirik gaz konlari Achak, Naip, G'ishtli, Shimoliy va Janubiy Naip va boshqalar.

Chorio'y gaz mintaqasidagi eng asosiy gaz konlari Gugurtli, Shimoliy Gugurtli, Saker, Somontepa, Farob, Narzim kabilardir.

Murg'ob gaz mintaqasida esa Shatliq, Dauletobod, Donmez, Bayramali, Kelif, Sharopli, Tedjen, seyyrob va boshqalar.

Badkiz - Qorabel gaz mintaqasida Qarabel, Islim, Karagop kabi gaz konlari topilgan.

Bundan tashqari Respublika hududida ko'mir konlari ham

topilgan. Ulardan asosiy-lari Tuarqir qo'ng'ir ko'mir, Yagmon va Ko'xtang toshko'mir konlari bo'lib, mahsulotning tannarxi qimmat bo'lganligi sababli qo'mir qazib olinmaydi.

Respublikada temir rudalari kam, faqatgina Ko'xtang tog'larida rux va qo'rg'oshin konlari topilgan. Shuningdek g'arbiy Kopetdog'da ham rangli metallar topilgan, lekin bularning sanoatda ahamiyati kam.

Hozirgi kunda mamlakatning yirik Olingugurt koni Gourdog hisoblanadi. Gourdog olingugurti Chorio'y superfosfat zavodining asosiy xom ashyosi hisoblanadi.

Respublikaning Qora-bo'g'oz-kol qo'ltig'i yirik mineral tuzlar markazi hisoblanadi. Bu yerdan ko'plab miqdorda mineral tuzlar qazib olinadi.

Turkmaniston qurilish xom ashyolarga boy. Yirik sement xom ashyolari Baxardin, Katta Bolxan, Bezmeinda joylashgan. (Bezmeinde sement zavodi). Shuningdek mintaqada ko'plab kvartslil qumlar tarqalgan. Bular oyna sanoatining asosini tashkil etadi.

Respublika yer resurslariga boy. Lekin suv resurslarining yetishmasligi ulardan foydalanishni qiyinlashtiradi. Yer fondi 49 mln.ga atrofida bo'lib, shundan 6-7 mln gasida sug'orib dehqonchilik qilish mumkin. Hozirgi kunda esa 1 mln ga yer sug'oriladi xolos.

Mintaqarelefi asosan tekislik bo'lganligi sababli sanoatkorxonalari qurilishi uchun qiyinchilik tug'dirmaydi. Cho'llardan chorvachilikda yaylov sifatida foydalaniladi.

11.2 AHOLISI

Turkmaniston ko'p millatli mamlakatlardan biri bo'lib, bu yerda 80 dan ortiq millat va elatlar istiqomat qilishadi. Jami aholisi 6 063 097 kishi. Aholisining milliy tarkibida turkmanlar ko'pchiligini tashkil etadi. Respublika aholisining 77 %ni turkmanlar, 6,7 % ruslar, 9,2 % o'zbeklar, qozoqlar 2,0 %, tatarlar 1,1 %, ukrainlar 1 % bundan tashqari armanlar, ozarbayjonlar, yevreylar va boshqalardan iborat. Respublika aholisining soni Markaziy Osiyo davlatlariga xos bo'lgan tabiiy o'sish hisobiga o'tib bormoqda. (tug'ilish 28, o'lim 9. Tabiiy o'sish 19 promilley) Tabiiy o'sish turkmanlar va o'zbeklarda nisbatan yuqori. Boshqa millatlarda ya'ni yevropa millatiga mansub

kishilarda esa tabiiy o'sish deyarli sezilmaydi. Aholining yosh tarkibi 0-14 yoshdagilar 38 %ni, 15-64 yoshdagilar 58 %ni, 65 yoshdan yuqoridagilar esa atigi 4 %ni tashkil etadi.

4-jadval
Turkmaniston aholisining jinsiy va yosh tarkibi (2020)

Aholining Yoshi	Jami (kishi)	%	Erkaklar (kishi)	%	Ayollar (kishi)	%
0-14 yosh	2 303 976	38	1 175 027	51	1 128 948	49
15-64 yosh	3 516 596	58	2 039 625	49,1	1 476 970	50,9
65 va undan katta	242 523	4	94 341	38,9	148 181	61,1
Jami	6 063 097	100	3 308 998	49,4	2 754 099	50,6

Jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki 0-14 yoshli orasida o'g'il bolalar ko'pchilikni tashkil etadi. 15-16 yoshli orasida esa ayollar erkaklarga nisbatan 1 % ko'prog'idir. Shuningdek shu nisbat Respublika jami aholisi orasida ham kuzatiladi.

Turkmanlar Respublikaning deyarli barcha hududlarida tarqalgan bo'lsa, rus va ukrainlar asosan yirik shaharlarda va sanoat markazlarida, o'zbeklar Choro'y va Tashxovuz viloyatlarida, kavkaz millatlari esa ko'prog' arbiy Turkmanistonda Kaspiy dengiz bo'yida istiqomat qilishadi. Respublika mustaqillikka erishgandan so'ng istiqomat qilishadi. Respublika mansub kishilar ko'chib ketishdi. Respublika aholisining deyarli 45 %i shaharlarda yashaydi. Aholi punktlari aholisining soni 5000 dan ko'p bo'lsa va aholisini 2/3 qismi sanoatda, xizmat ko'rsatishda band bo'lsa shahar deb ataladi.

Asosiy shaharlari Ashgabat, Turkmanboshi, Tejien, Mari, Choro'y, Tashxovuz, Bayram-Ali va boshqalar. Shahar aholisi soni mexanik o'sish hisobiga (migratsiya) ortib bormoqda. Eng urbanizatsiyalashgan mintaqada Turkmanboshi viloyati hisoblanadi. Bu yerda 80 %dan ko'prog' aholi shaharlarda yashaydi.

Shahar aholisi eng kam mintaqada shimoliy Turkmaniston bo'lib, bu yerda jami aholining 30 %i shaharlarda yashaydi. Keyingi paytlarda sanoatning o'sishi bilan shahar aholisi soni ham ortib bormoqda.

Aholi hududlar bo'yicha juda notekis joylashgan. Ularning asosiy qismi vohalarda: Kopetdog' etaklarida, Choro'y, Turkmanboshi temir yo'li bo'yida hamda Murg'ob, Tajan vodiysida, Amudaryoning o'rta va quyi qismida yashashadi.

11.3 XO'JALIGI

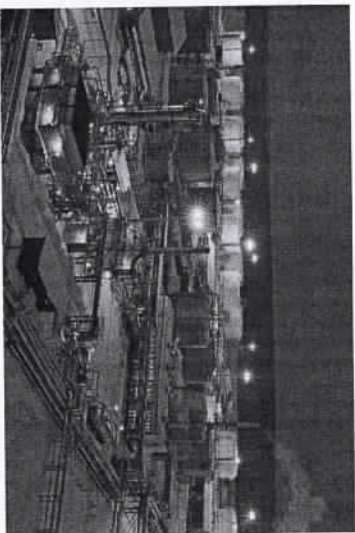
Turkmaniston industrial-agrar respublika. Uning xalq xo'jaligida sanoat yetakchi o'rinda turadi. Respublikada yangi sanoat tarmoqlari – neftni qayta ishlash, gaz, kimyo, mashinasozlik bilan bir qatorda eski sanoat tarmoqlari neft qazib olish, metallsozlik, paxta tozalash va boshqalar rivojlangan.

Ayniqsa respublikada yoqilg'i-energetika kompleksi, yengil sanoat, mashinasozlik va agrosanoat komplekslari katta ahamiyatga ega.

Yoqilg'i energetikasi kompleksi. Respublikaning g'arbiy qismidan neft qazib olinadi. Qazib olingan neft quvurlar orqali Turkmanboshiga (sobiq Kransnovodsk) keltiriladi. Keltirilgan neftning bir qismi dengiz yo'li orqali eksportga jo'natilsa, bir qismi mahalliy neftni qayta ishlash zavodlarida qayta ishlanadi.

Zavoddan chiqqan mazut va yo'lidosh gaz IESlarda yoqilg'i sifatida ishlatiladi. Neft mahsulotlarining yana bir qismi ham eksportga ketadi.

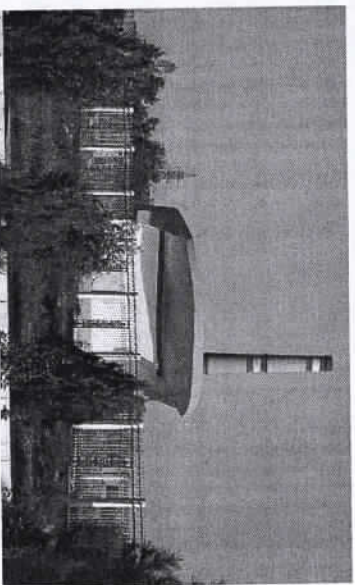
Respublikaning sharqiy qismida Choro'y yaqinidagi Seyda 1980 yillarda qurilgan neftni qayta ishlash zavodi ishlab turibdi. (sobiq Neftzavodsk).

Mariy viloyatidagi neftni qayta ishlash zavodi.

Gaz deyarli barcha viloyatlar hududida bir necha o'nlab konlardan qazib olinadi (Toshovuzdan tashqari).

Gazning asosiy qismini O'rta Osiyo-Markaz magistral gaz quvurlari orqali eksport qilinadi. Bir qismi esa respublika ehtiyoji uchun ishlatiladi. (IIESlarda) Mari shahrida gaz asosida ishlaydigan MARIY GRESi qurilgan.

Mariy viloyatidagi IES.

Bundan tashqari shaharda tabiiy gaz asosida azotli o'g'itlar ishlab chiqarish yo'lag qo'yilgan. Respublikada neft va gaz konlari asosida neft gaz-kimyo energiya ishlab chiqarish sikllari shakllangan.

Lekin neft va gazning ko'pchiligi eksportga jo'natilganligi sababli energiya ishlab chiqarish siklining boshlang'ich qismi yaxshi

rivojlangan. Bu yerda yuqori texnologiyaga ega bo'lgan plastmassa ishlab chiqarish va polimerlar kimyosi nisbatan kam rivojlangan.

Respublikada kimyoviy xom ashyolar – mikroilt, yod, brom, olingugurt qazib olish, hamda superfosfat zavodi asosida tog' kimyo energiya ishlab chiqarish sikli tashkil topgan. Gaurdak olingugurti Chorjo'y kimyo kombinatiga keltiriladi va bu yerda superfosfat va olingugurt kislotasi ishlab chiqariladi. Mintaqadagi Qora-bo'g'ozko'l o'zining kimyoviy xom ashyolarga boyligi bilan ajralib turadi. Shuningdek respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda Cheleken va Nebidog' kimyo korxonalari ahamiyati katta.

Turkmaniston Respublikasida metallurgiya sanoati (qora va rangli) kam rivojlangan. Mashinasozlik sanoati korxonalarida neft sanoati uchun (Ashgabatdagi neft mashinasozligi, Mariy mashinasozlik zavodi) hamda oziq-ovqat uchun mashina va dastgohlarni ishlab chiqariladi.

Bundan tashqari elektrotexnika mashinasozligi (Ashgabat), maishiy xizmat ko'rsatish mashinasozligi (gaz pitalari ishlab chiqarish), kemasozlik zavodi (Chorjo'y) metalni qayta ishlash, hamda qishloq xo'jalik texnikalariga xizmat ko'rsatish korxonalari ishlab turibdi.

Respublikada qurilish materiallari sanoati ham mahalliy qurilish xom ashyolari asosida rivojlanib bormoqda. Ayniqsa sement xom ashyolari, gips, ohaktosh kabi qurilish xom ashyolari ko'plab topilgan.

Mamlakatdagi yirik sement xom ashyolari Kopetdog' etaklarida, katta Balxan va Nebidog'da topilgan.

Bezmein sement xom ashyosi asosida Markaziy Osiyodagi yirik sement zavodi ishga tushirilgan.

Mamlakatning asosiy qurilish materiallari sanoati markazlari Ashgabad, Bezmein, Mari, Chorjo'y, Turkmanboshi, Nebidog' va boshqalardir.

Yengil sanoat respublika iqtisodiyotida yetakchi tarmoqlardan biridir. Yengil sanoatning 2/3 qismini ip-gazlama mahsulotlari tashkil etadi. Respublikada yetishtiriladigan paxtaning deyarli hammasi paxta tozalash zavodlarida qayta ishlanadi.

Respublikada yengil sanoat tarmoqlari - to'qimachilik, tikuvchilik, shoyi to'qish, jun, g'illam to'qish, trikotaj, poyabzal va boshqalar yaxshi rivojlangan. Shuningdek qorako'l terisi ishlab chiqarish ham katta ahamiyatga egadir.

Mamlakatda qo'lda gillam to'qish rivojlangan bo'lib, ularning yirik markazlari Ashgabad, Gusan-Kuli, Nebidog', Baxorden, Qizil-Arvat, Mari, Toshovuz va boshqalardir.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ko'plab iste'mol mahsulotlari ishlab chiqariladi. Respublikada sabzavot, meva, go'sht-sut, baliq konservalari ishlab chiqarish yashxi yo'lga qo'yilgan. Mamlakatda paxta yog'i ishlab chiqarish Chorjo'y, Doshovuz, Bayram-Ali, shaharlarida rivojlangan. Ashgabad, Mari, Chorjo'y, Turkmanboshi kabi shaharlarda yirik go'sht kombinatlari ishlab turibdi.

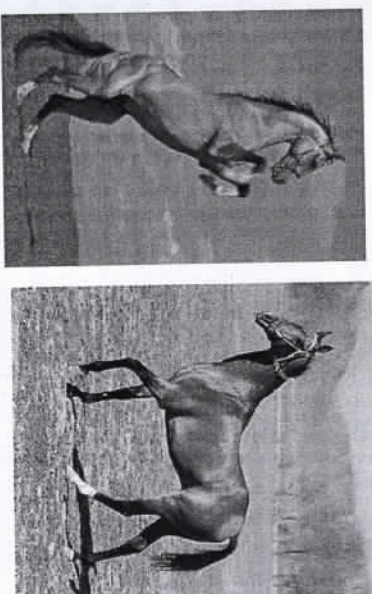
Turkmaniston qishloq ho'jaligida sug'oritib dehqonchilik qilish bilan bir qatorda cho'l-yaylov chorvachiligi rivojlangan.

Paxtachilik-dehqonchilik ekinlarining asosini tashkil etadi. Respublikada 1 mln ga sug'oriladigan yer bo'lib, asosan Qoraqum kanali bo'ylariga to'g'ri keladi. Bu yerda respublikada yetishtiriladigan paxtaning 50%oi, ingichka tolali paxtaning deyarli 100 %oi tayyorlanadi. Mari, Chorjo'y, Doshovuz viloyatlarining ko'pchilik maydonlariga paxta ekiladi. So'nggi yillarda respublikada don, meva va uzum yetishtirish ham ortib bormoqda.

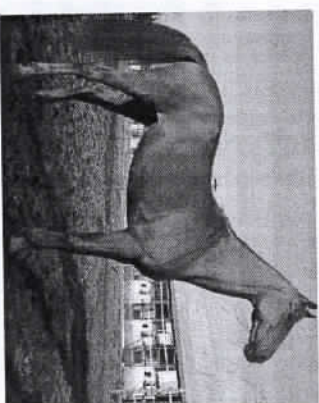
Respublikada chorvachilik ham yaxshi rivojlangan. Unda yetakchi tarmoq qo'ychilik bo'lib, asosan qorako'l qo'ylari boqiladi. Respublikaning cho'l mintaqalari qo'y boqiladigan yaylovlar hisoblanadi. Shuningdek respublikada qoramolchilik, tuyachilik, yilqichilik (Axaltekin zotli) ham muhim chorvachilik tarmoqlaridir. Qoramolchilik respublikada go'sht-sut yetishtirishga ixtisoslashgan.

Cho'l mintaqasining tipik chorvachiligi-tuyachilikdir. Tuyalar go'shti, terisi va transport vositasi maqsadida foydalanish uchun boqiladi. Ayniqsa Turkmanboshi va Ashgabad viloyatlariga tuyaning ko'pchiligi (50%) to'g'ri keladi.

Yilqichilik ham tuyachilik kabi, go'sht, sut va transport vazifasida foydalanish uchun boqiladi. Respublikada AxAltekin, (Iomud) kabi zotdor otlar boqiladi. Bu otlar chet ellarda ham ancha mashhur. Axaltekin otlari qo'proq Mari va Ashgabat viloyatlarida boqiladi. Bu otlar juda chopqir bo'lib, qo'rg'oqchil mintaqalarga chidamlidir.

Axaltekin ot zotlari

Iomud zotdor ot

Iomud zotdor otlari esa ko'proq yuk tashishda foydalaniladi. Ular asosan Turkmanboshi hamda Doshovuz viloyatlarida boqiladi.

Bundan tashqari respublikada chorvachiligida asalarichilik hamda pillachilik ham muhim ahamiyatga egadir.

II.4 TRANSPORTI

Respublikada deyarli barcha trabsport turlari mavjud. Mamlakat maydonining 4/5 qismi cho'llar bo'lganligi sababli, bu yerlarda transport xizmatini yo'lga qo'yish ancha qiyin.

Respublikada tashqi iqtisodiy aloqalarini temir yo'l, avtomobil, suv va havo transportlari orqali olib borisa, ichki hududlararo

aloqalar avtomobil va havo yo'llari orqali olib boriladi.

Respublika transportlari orasida temir yo'l transporti yetakchi o'rinda turadi. Uning hissasiga yuk tashishning $\frac{3}{4}$, yo'lovchi tashishning esa $\frac{1}{4}$ qismi to'g'ri keladi. Dastlabki temir yo'l Kaspiy orti temir yo'li bo'lib 1880-1886 yillarda qurilgan.

Bundan tashqari Mari-Kushka, Kogon-Kerkkichi-Temez, Toshkent-Turkmanboshi, Chorjo'y-Doshhovuz-Qo'ng'iro't-Beynov kabi yo'llar qurilgan. Markaziy Osiyo respublikalari mustaqil bo'lganlaridan so'ng Seraxs-Mashhad (Eron) temir yo'li ishga tushirildi.

Hududlararo aloqalarni olib borishda avtomobil transporti yetakchilik qiladi. Avtomobil yo'llarning uzunligi 13 000 km dan ortadi. Asosiy avtomagistralar Turkmanboshi-Qizil, Arvat-Ashgabad-Mari-Chorjo'y, Mari-Iolatan-Kushka, Chorjo'y-Darg'onota-Urganch-Toshg'ovuz, Nebitdog'-Cheleken-Ashgabad-Boxorden-Erbent va boshqalardir.

Kaspiy dengizida suv transporti rivojlangan. Yirik portlari Turkmanboshi, Bekdash, Alacha. Turkmanboshidan Bakugacha parom yo'li o'tkazilgan.

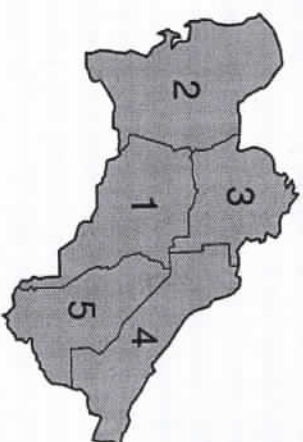
Suv yo'llari orqali paxta to'lasi, qurilish materiallari, neft mahsulotlari va boshqalar tashiladi. Amudaryoda dayo kemachiligi rivojlangan. Asosiy dayo portlari Chorjo'y, Kerki, Kelif.

Havo transporti respublikani xorijiy va MDH davlatlari bilan bog'laydi. Havo orqali asosan yo'lovchilar, tez buziladigan oziq-ovqat mahsulotlari va qimmatbaho yuklar tashiladi.

Respublika iqtisodiyotining rivojlanishida quvur transportining ahamiyati katta. Quvur transporti neft, gaz va ichimlik suvi tashishda ancha qulay hisoblanadi.

Respublikada dastlabki neft quvuri 1946 yilda ishga tushgan bo'lib, u Qumdarg'ondan-Vishkagacha tortilgan (40 km). Keyinchalik Vishka-Turkmanboshi, Qoturtepa-Belek-Turkmanboshi, Qoturtepa-Cheleken va boshqalar ishga tushirildi. Dastlabki gaz quvuri 1952 yildi Vishkadan Nebit-Dog'ga tortilgan. Bundan tashqari Qumdog'-Nebit-Dog', Qoturtepa-Belek-Turkmanboshi, Qoturtepa-Belek-Turkmanboshi-Bekdash-Yangi Uzen gaz quvurlari ishga tushirildi. Ayniqsa Maysk-Ashgabad-Bezmein (396 km uzunligi) gaz quvuri respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Respublika gaz quvurlari uzunligi yildan yilga ortib bormoqda.

II.5 TURKMANISTONNING ICHKI TAFOVUTLARI

1. Markaziy
2. G'arbiy
3. Shimoliy
4. Sharqiy
5. Janubi-Sharqiy

Turkmaniston respublikasida 5 ta iqtisodiy rayon ajratiladi. Bular Markaziy, G'arbiy, janubiy-Sharqiy, Sharqiy va shimoliy rayonlardir. Barcha rayonlar aholisining joylashishi, sug'oriladigan yerlari va sanoat korxonalari, yoki cho'llardan iboratligi bilan bir-biridan farq qiladi.

Markaziy iqtisodiy rayon (Ashgobod viloyati) respublikaning janubiy qismida joylashgan. U respublika hududining 19,6 %ni, aholisining esa 25 %ni tashkil etadi.

Mintaqa hududida Kopetdog' tog'i va tog' orlig'i vodiylari hamda Markaziy Qoraqum cho'lining bir qismi joylashgan. Respublika aholisining asosiy qismi shu yerda bo'lib, aholi zichligi eng yuqori, ya'ni 1km²ga 10 kishi to'g'ri keladi. Aholisining 3/5 qismi shaharlarda yashaydi.

Iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mintaga bo'lib, bu yerda zamonaviy mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat, qurilish materiallari va boshqa ko'plab korxonalar ishlab turibdi. Mintaqada respublika sanoat mahsulotining 25 %i tayyorlanadi. Ayniqsa gilam to'qish katta ahamiyatga ega.

Markaziy rayon ingichka tolali paxta yetishtirish bo'yicha Janubiy-Sharqiy rayondan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan sabzavotchilik, bog'dorchilik,

uzum yetishtirish, chorvachilikda esa qo'ychilik, (qorako'chilik), hamda yirik shoxli qoramollar boqish yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Mintaqaga respublikaning 23 % ekin maydoni to'g'ri keladi. Bu yerda Turkmanistonning 35 % bug'doyi, 11 % paxtasi, 60 % sabzavot ekinlari va boshqalar yetishtiriladi.

Mintaqa iqtisodiyotining rivojlanishiga Ashgabad temir yo'li katta ta'sir etadi. Temir yo'li bo'ylarida ko'plab aholi punktlari joylashgan.

Rayonning eng yirik sanoat va madaniyat markazi Ashgabad shahri bo'lib, shahar MDH davlatlarining eng janubida joylashgan. Hozirgi kunda Ashgabad Markaziy Osiyo va Kavkaz mamlakatlarini tutashtiruvchi muhim transport tuguni hisoblanadi. Shaharda yengil va oziq-ovqat sanoati, mashinasozlik, elektrotexnika, metallsozlik va boshqa sanoat korxonalari ishlab turibdi.

Ashgabad yaqinida Bezmeini shahri joylashgan. Bu shaharda og'ir sanoat tarmoqlaridan sement va boshqa qurilish materiallari, elektroenergetika kabilar rivojlangan. Oziq-ovqat sanoati tarmoqlaridan vino ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Tedjen-mintaqadagi yirik shaharlardan biridir. Shaharda gilam to'qish, g'isht zavodi, elektrosanitsiyalar va boshqa sanoat korxonalari ishga tushirilgan. Ayniqsa gilam to'qish qadimgi tarmoqlardan biridir. Aholisining asosiy qismi Turkmanlar. Bulardan tashqari ruslar, qozoqlar, arman, ukrain va boshqalar istiqomat qilishadi.

Rayonning Kopetdog' etaklarida go'zal va xushmanzara dam olish maskanlari joylashgan (Feruza). Qoraqum kanali asosida paxtachilik, bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik rivojlangan. Cho'l yaylovlarida esa qo'ychilik bilan shug'ullanishadi.

G'arbiy Turkmaniston (Turkmanboshi viloyati) – respublikaning katta hududini, ya'ni 28,5 %ni aholisining esa 11 %ni tashkil etadi.

Rayon Kaspiy dengiz bo'yidan tortib sharqda Kopetdog' etaklari va g'arbiy Qoraqumgacha cho'zilgan. Bu Turkmanistonning eng issiq mintaqalaridan biridir.

Hududda oqar suvlar deyarli yo'q. Shuning uchun aholini soni kam. Lekin sanoat rivojlanganligi sababli aholisining asosiy qismi 4/5 shaharlarda istiqomat qiladi. Bu mamlakatning eng urbanizatsiyalashgan mintaqasidir.

Aholining milliy tarkibida yevropa millatiga mansub kishilar (ruslar, ukrainlar, yevreylar, armanlar, ozarbayjonlar va boshqalar)

ko'pchilikni tashkil etadi.

G'arbiy Turkmaniston boshqa rayonlardan tabiiy resurslarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Respublikadagi asosiy neft konlari shu mintaqaga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, Turkmanboshidan shimolda yirik osh tuzi koni, Qorabo'g'ozko'lda glouber tuzi, Chelekenda ozokerit konlari topilgan. Rayonda sement xom ashyolari, ohaktosh kabi qurilish materiallari ham ko'p.

Mintaqada neft va kimyo sanoati, elektroenergetika, qurilish materiallari sanoati yaxshi rivojlangan. Xo'jaligining rivojlanishida Kaspiy dengizidagi baliqchilik katta ahamiyatga ega. Turkmanboshi porti Markaziy Osiyo davlatlari va Kavkaz orti mamlakatlari orasidagi darvoza hisoblanadi.

Suvning yo'qligi sababli qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlanmagan. Ayniqsa dehqonchilik. Chorvachilikda qo'ychilik hamda tuyachilik yetakchi tarmoqlardandir.

Mintaqaning asosiy shaharlari Turkmanboshi, Nebitdog', Cheleken, Qizil-Arvat, Qozonjiq va boshqalar. Shaharlarning ko'pchiligi temir yo'llar yonida yoki dengiz bo'yida lentasimon joylashgan.

Turkmanboshi (sobiq Krasnovodsk) g'arbiy mintaqaning eng qadimgi shaharlaridan biri bo'lib, 1869 yilda harbiy gal'a sifatida tashkil topgan. Turkmanboshi Kaspiy dengizining sharqiy sohilidagi yirik port shahri bo'lib, neftni qayta ishlash va baliqni qayta ishlash sanoatlari yaxshi rivojlangan. Bu yerda neft quvurlari orqali Nebitdog' va boshqa konlardan neft keltiriladi.

Turkmanboshidan janubiy sharqda Katta Balxan etaklarida Nebitdog' shahri joylashgan. Nebitdog' Turkmanistonning neft va gaz qazib olish markazi hisoblanadi. Shaharda oziq-ovqat sanoati, uysozlik kambinatu, yod zavodi kabi korxonalar ishga tushirilgan. Ayollar gilam to'qish ishlarida band.

Iqtisodiy rayonning muhim shaharlaridan yana biri Chelekendir. Cheleken o'zining kimyoviy xom ashyolari bilan mashhur. Chelekendan ko'plab miqdorda ozokerit, mirobilit kabi xom ashyolar olib ketiladi. Bu yerda kimyo zavodi mavjud.

Shu bilan birga Cheleken yarim orolida sog'lomlashtirish maskanlari uchun imkoniyatlari katta. Rayon aholisi mineral suvlardan revmatizm, teri va boshqa kasalliklarni davolashda foydalanishadi.

Qorabo'g'ozko'li ham o'zining kimyoviy xom ashyolarga boy-

ligi bilan ajralib turadi. Bu yerdan ko'plab miqdorda glauber tuzi, mikrofit, natrui, magni, brom, yod va boshqa mineral tuzlari qazib olinadi. Xom ashyolarni qayta ishlash maqsadida "Qora-bo'g'oz-sulfit" kombinati ishlab turibdi.

Janubiy-Sharqiy Turkmaniston (Mari viloyati) – Respublikaning 18 %ga yaqin hududini, 23 % aholisini tashkil etadi. Aholi zichligi 1 km²ga 9 kishi to'g'ri keladi. Urbanizatsiya darajasi nisbatan past bo'lib, 33 %ni tashkil qiladi.

Mintaqaning iqlim sharoiti qulay bo'lib, vegetatsiya davridagi sutkalik harorat +10 S dan yuqori bo'lib 240-250 kun quyoshli bo'ladi. Qoraqum kanalining o'tishi mintaqaga iqlimining va xo'jaligining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi.

Janubiy sharqiy rayonga respublikaning 40 % ekin maydoni to'g'ri keladi. Sug'oriladigan yerlarda ingichka to'li paxta yetishtiriladi. Shuningdek bog'dorchilik, sabzavotchilik, pillaichilik shahar atroflarida esa sut chorvachiligi rivojlangan (mintaqaga sug'oriladigan yerlarida respublikaning 1/3 qism yirik shoxli qoramollar boqiladi). Cho'llardan yaylov sifatida foydalaniladi. Bu yerda respublikada boqiladigan Qorako'l qo'yalarining 50 %i to'plangan.

Janubiy sharqiy rayon respublikaning 35 % paxtasini, 60 %ga yaqin qorako'lini, 555 o'simlik yog'ini, 25 % atrofta pillasini va boshqa mahsulotlarni yetkazib beradi. Rayonda zotdor Axalekin otlari boqiladi.

Rayon xo'jaligi dastlabki vaqtlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan edi. Hozirgi kunda yirik gaz konlarining topilishi (Sharapli, Qora-Chop, Shatlik) xo'jaligining rivojlanishiga imkon beradi.

Asosiy sanoat markazlari Mari, Bayram-Ali. Mari-shahri-Mari viloyatining ma'muriy markazidir. Bu shahar Murg'ob-Tajan vohasining eng yirik sanoat va transport markazi. Ayniqsa shaharda yengil sanoat yaxshi rivojlangan. Bu yerda to'qimachilik, jun yuvish, paxta tozalash, teri zavodi kabi og'ir sanoat tarmoqlari ham rivojlangan. Shaharda mahalliy tabiiy gaz asosida ishlaydigan eng yirik GRES ishga tushirilgan.

Marining janubiy sharqida Bayram-Ali shahri joylashgan. Bu shahar Murg'ob deltasida, qulay tabiiy sharoiti bo'lib, o'zining sanatoriyalari bilan mashhur. Bu yerda MDH davlatlaridan kelgan

dam oluvchi va davolanuvchilar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Shaharda paxta tozalash va yog' ekstraksiya zavodi joylashgan. Shuningdek mintaqada Ioloton, Tedjen, Kushka kabi boshqa sanoat markazlari ham bor.

Sharqiy iqtisodiy rayon (Chorjo'y viloyati) respublika hududining 20 %ga yaqinini, aholisining esa 21 %ni tashkil etadi. Aholi zichligi 1 km²ga 8 kishi to'g'ri keladi. Aholisining 50 %ga yaqini shaharlarda, mintaqaning bevosita 2/3 qismi aholisi Chorjo'y va Kerkida yashaydi. Rayon Amudaryoning har ikki sohilida joylashgan. Chorjo'y viloyatida ham sug'orib dehqonchilik qilish ustun turadi. Sug'oriladigan yerlarda paxtachilik rivojlangan. Shuningdek qorako'lchilik va pillaichilik ham yetakchi tarmoqlardir. Mintaqa respublikada yetishtiriladigan paxtaning 1/4 qismini, tayyorlanadigan shoyining esa 95 %dan ko'pini tashkil etadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash sanoati bilan birga, metallsozlik va tog'-kon sanoati rivojlangan. Rayonning janubidagi tog'larda turli foydali qazilmalar, mineral tuzlar, qurilish materiallari, mis, ruh, olingugurt va boshqalar topilgan. Mintaqada respublikaning deyarli 60 % gazi qazib olinadi. Ayniqsa bu yerda mineral o'g'itlar va olingugurt ishlab chiqarish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Olingugurt Gaurdak konidan qazib olinadi. Olingugurt va boshqa mineral tuzlar asosida Gaurdak tog'-kimyo sanoati rivojlangan.

Ko'xtangdan uncha uzoq bo'lmagan masofadan rux qazib chiqarish, uning atrofta esa neft va gaz konlari topilgan. Bular asosida cho'lda kimyo sanoati markazi- Neftezavodsk (Seydi) shahri tashkil topgan. Mintaqa hududida MDHdagi yirik Korlyuk va Karabil kabi kaly tuzlari konlari topilgan.

Mintaqa boshqa rayonlarga nisbatan suv bilan yaxshi ta'minlangan. Bu kam suvli respublika uchun kandan-kam uchraydigan xodisadir. Amudaryo bo'yalarida Qizilmiya o'simligi o'sadi. Bu o'simliklardan dori-darmon ishlab chiqarishda, salqin ichimliklar, sigareta, kosmetika kabi ko'plab mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Bu o'simlikga jahon bozorida ham talab kattadir.

Chorjo'y – sharqiy rayonning eng yirik shahri bo'lib, respublikada aholi soni bo'yicha Ashgabadan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Shahar daryo va temir yo'l bo'yida joylashgan bo'lib muhim transport tugunini hosil etadi. Qadimda Chorjo'y Buxoro amirligining muhim

gal'alaridan biri bo'lgan.

Hozirgi kunda shahar yirik sanoati rivojlangan markazdir. Ayrim sanoat korxonalarini (paxta) qayta ishlashga ixtisoslashgan. Bular paxta tozalash, trikotaj, to'qimachilik fabrikalaridir. Shuningdek pillakashlik fabrikasi, qorako'l terilari ishlab chiqarish zavodi ham muhim ahamiyatga ega.

Chorjo'y shahri temir yo'l va daryo yo'li bo'yida joylashganligi sababli neftni qayta ishlash, kemasozlik, avtoremont, ekskavator remonti zavodi kabilar ishlab turibdi. Kimyo sanoatida yirik superfosfat zavodi alohida o'rinda turadi.

Chorjo'y shahri daryo bo'ylab cho'zilgan, o'simlikka boy go'zal manzarali shahardir. Shaharda bir qancha o'quv yurtlari, muzey va boshqa madaniyat tashkilotlari (maskanlari) mavjud.

Shimoliy iqtisodiy rayon Doshovuz viloyatidan iborat. Rayon respublika hududining 13 %ni aholisining esa 20 %ni tashkil etadi.

Aholi zichligi 1km²gi 9 kishi to'g'ri keladi. Rayon respublikaning shimoliy qismida Amudaryo deltasida, Sarigqamish ko'li va shimoliy Qoragum cho'lining bir qismida joylashgan. Doshovuz respublikadagi qadimgi sug'oriladigan mintaqadir. Hozirgi kunda bu yerda paxtachilik, donchilik, sabzavotchilik rivojlangan maydonlar ko'p. Bog'dorchilik ayniqsa poliz ekinlaridan sershira qovunlari mashhur. Mintaqa yirik qishloq xo'jalik rayoni bo'lib, sug'orib dehqonchilik qilishga ixtisoslashgan. Mintaqa hududidan ko'plab sug'oruv kanallari o'tgan (Tosh-sog'a, Qilich-Niyozboy, Qipchoq-Bozsu va boshqalar).

Iqlimi nisbatan quruq, qishi sovuq, yozi qisqa, lekin bu yerda o'rta pishar paxta yetishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Shimoliy rayon respublikaning 1/5 % ekin ekladigan maydon, jumladan 1/4 % paxta maydonini tashkil etadi. Mintaqa sholi, olxo'ri, kanop yetishtirish bo'yicha respublikada birinchi, paxta, kunjut yetishtirish bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi. Shuningdek bu yerda makkajo'xori va uzum yetishtiriladi.

Bu yerda respublikaning 20 % pillasi tayyorlanadi. Shimoliy mintaqada so'nggi yillarda chorvachilik, ayniqsa qo'ychilik rivojlanib bormoqda. Qo'yalar asosan Sarigqamish ko'li atrofida boqiladi. Mintaqaning iqtisodiy va madaniy markazi Doshovuz shahri bo'lib, Amudaryoning quyi qismida, temir yo'l yoqasida joylashgan. Shahar

XIX asrlarda Xiva xonligi gal'asi sifatida tashkil topgan. Aholisi asosan o'zbeklardan iborat.

Sobiq sovetlar davrida Doshovuz yirik sanoat va transport markazi sifatida rivojlanadi. Chorjo'y-Qo'ng'iro't-Beynov temir yo'lining qurilishi shaharning iqtisodiy aloqalarini kuchaytiradi. Shaharni Shovot magistral kanali ikki qismga: eski va yangi shaharga bo'lib turadi. Shaharda bir qancha sanoat korxonalari: paxta tozalash, yog'moy, non, avtoremont, qishloq xo'jalik mashinalari remonti zavodi va boshqalar ishga tushirilgan. Shuningdek shaharda milliy hunarmandchilik gilam to'qish va kuolochilik yaxshi rivojlangan.

Savollar

1. Respublika tabiiy sharoitining o'ziga xos xususiyati nimada?
2. Turkmaniston xo'jaligining ixtisoslashgan tarmoqlarini ayting.
3. Aholi joylashishdagi xilma-xillikka qanday omillar ta'sir ko'rsatgan?
4. Respublikaning yirik yengil sanoat va mashinasozlik markazlarini ayting.
5. Respublikaning paxta yetishtirishga ixtisoslashgan iqtisodiy rayonlarini ayting.

GLOSSARY

О'ЗБЕКЧА	RUSCHA	INGLIZCHA
MARKAZIY OSIYO	ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ	CENTRAL ASIA
NEFT	НЕФТ	OIL
DAVLAT	СОСТОЯНИЕ	STATE
BIRLASHGAN MILLATLAR TASHKIL OTI	ОРГАНИЗАЦИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ	UNITED NATIONS
SHANXAY HAMKORLIK TASHKIL OTI	ШАНХАЙСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА	SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION
O'ZBEKISTON	УЗБЕКИСТАН	UZBEKISTAN
TOJIKISTON	ТАДЖИКИСТАН	TADJIKISTAN
QOZOG'ISTON	КАЗАХСТАН	KAZAKHSTAN
QIRG'IZISTON	КЫРГЫЗСТАН	KYRGYZSTAN
TURKMANISTON	ТУРКМЕНИСТАН	TURKMANISTAN
IQTISODIYOT	ЭКОНОМИКА	ECONOMY
TASHQI IQTISODIY ALOQALAR	ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ	FOREIGN ECONOMIC RELATIONS
VAUCHER	ВАУЧЕР	VAUCHER
YALPI ICHKI MAXSULOT	ВАЛОВЫЙ ВНУТРЕННИЙ ПРОДУКТ	GROSS DOMESTIC PRODUCT
YALPI MILLIY MAXSULOT	ВАЛОВОЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ПРОДУКТ	GROSS NATIONAL PRODUCT
DAROMAD	ДОХОД	INCOME
MIGRATSIIYA	МИГРАЦИЯ	MIGRATION
HAMKORLIK	ПАРТНЕРСТВО	PARTNERSHIP
TRANS CHEGARA	ТРАНС ГРАНИЦА	TRANS BORDER
STATISTIKA	СТАТИСТИКА	STATISTICS
HUDUD	ТЕРИТОРИЯ	TERRITORY

MARKAZ	ЦЕНТР	CENTER
MA'MURIY BO'LINISH	АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ	ADMINISTRATIVE DIVISION
MUSTAQIL	НЕЗАВИСИМЫЙ	INDEPENDENT
ERKIN IQTISODIY ZONA	СВОБОДНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЗОНА	FREE ECONOMIC ZONE
MA'MURIY MARKAZ	АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ЦЕНТР	ADMINISTRATIVE CENTER

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Ahmedov E.A., Saidamirnova Z. O'zbekiston Respublikasi. (qisqacha ma'lumotlarni). T. 1998.
2. Asanov, Safarov, Nabixonov. O'zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jo'g'rofiyasi. T. 1994.
3. Akromov Z., Soliyev A. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya. (rus tilidan tarjima) T. 1990.
4. Bakitov N., Isaev A., Osmonov A. Qirg'iziston Respublikasi geografiyasi. Toshkent Universitet. 1999.
5. Boliyev M.J. Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. (Matnuzalar matni). T. 2001.
6. Yerdavlatov R. Экономическая и социальная география Казахстана. Алма-Ата, 1998.
7. Nupitazov M., Abdullaev N., Muxabbarov X. Geografiya Tadjikistana. Uchebnik dlya VIII-IX klassov. Dushanbe, 1991.
8. Oraev N. Экономическая и социальная география Туркменистана. Ashgabat, 1984.
9. Ro'ziev A. Markaziy Osiyo davlatlari geografiyasi. Termiz. 2000.
10. Soliev A. va boshqalar (o'quv qo'llanma) Mintaqaviy iqtisodiyot. T. 2003.
11. Экономика Узбекистана и стран СНГ. (сравнительный обзор). Тошкент. Фан. 1996.
12. Rotter M. «Международные отношения», 1993.
13. The Global Competitiveness Report 2009-2010 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2009.
14. The Global Competitiveness Report 2012-2013 World Economic Forum. Geneva, Switzerland 2013.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1. MARKAZIY OSIYONING RIVOJLANISH TARIXI	4
1.1 Tabiiy sharoiti	7
1.2 Iqtisodiyoti.....	8
1.3 Markaziy Osiyoda buyuk ipak yo'lining ahamiyati.....	11
1.4 Tabiiy boyliklari.....	13
2. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI AHOLISI VA MEHNAT RESURLARI.....	15
3. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI IQTISODIYOTI	19
4. MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI SANOATI.....	26
4.1 Markaziy Osiyo davlatlari kimyo sanoati	33
4.2 Markaziy Osiyo davlatlari metallurgiya sanoati	35
4.3 Markaziy Osiyo davlatlari mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati.....	41
5. MARKAZIY OSIYO QISHLOQ XO'JALIGI.....	45
6. MARKAZIY OSIYO TRANSPORTI	47
6.1 Markaziy osiyo davlatlariga xos bo'lgan umumiy muammolar	51
7. MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARINING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI	57
8. QOZOG'ISTON RESPUBLIKASI	63
8.1 Tabiiy sharoiti va resurslari	65
8.2 Aholisi	69
8.3 Xo'jaligi.....	73
8.4 Qishloq xo'jaligi.....	76
8.5. Transporti.....	77
8.6 Iqtisodiy rayonlari	79
8.7 G'arbiy Qozog'iston.....	80
8.8 Shimoliy Qozog'iston	83
8.9 Markaziy Qozog'iston	85
8.10 Sharqiy Qozog'iston.....	88
8.11 Janubiy Qozog'iston.....	91
9. QIRG'IZISTON RESPUBLIKASI	93
9.1 Aholisi	96
9.2 Xo'jaligi.....	97

9.3 Ichki tafovutlari.....	101
9.4 Markaziy Qirg'iziston (norin viloyati)	103
9.5 Janubiy Qirg'iziston	104
10. TOJIKISTON RESPUBLIKASI	107
10.1 Tabiiy sharoiti va boyligi.....	108
10.2 Aholisi	110
10.3 Xo'jaligi.....	116
10.4 Qishloq xo'jaligi.....	118
10.5 Transporti.....	119
10.6 Iqtisodiy zonalar.....	120
II. TURKMANISTON RESPUBLIKASI	126
11.1 Tabiiy sharoiti va boyliklari.....	127
11.2 Aholisi.....	129
11.3 Xo'jaligi.....	131
11.4 Transporti.....	135
11.5 Turkmanistonning ichki tafovutlari.....	137
Glossariy	144
Adabiyotlar ro'yxati	146

Bolayev Maxmud Jaloliddinovich,
Ibroimov Sherzod Ibroim o'g'li

Muharrir: X. Tahirov
Texnik muharrir: T. Raxmatullayev
Musahhih: N. Ismatova
Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 9710. 24.05.2021 y.
Bosishga ruxsat etildi 25.10.2021 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'oz. "Times New Roman"
garnituras. Hisob-nashr tabog'i. 9,25.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 80.

«MALIK PRINT CO» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent viloyati, Chirchiq shahri, Amir Temur ko'chasi.